

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

**Kontinuitás és változások vizsgálata a
Dunántúli Református Egyházkerület templomaiban**

Doktori (PhD) értekezés

készítette: Pátkai Ádám Sándor

Témavezető: Dr. Végh András †; Dr. Takács Miklós

Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Óze Sándor

Régészeti Műhely

Vezető: Dr. Takács Miklós

Tartalom

I. Bevezetés	6
I. 1. Módszertani, területi és időbeli keretek	7
II. A reformáció hazai elterjedésének körülményei	10
III. A liturgia, mint a szakrális tér használatának meghatározó eleme	12
IV. A konfesszionalizáció és a reformáció régészete – Egy paradigma interdiszciplináris megközelítése	18
IV.1. A konfesszionalizáció	18
IV.1.1. A konfesszionalizáció, mint a reformáció vizsgálatának egyik megközelítési lehetősége	18
IV.1.2. Fejlődés és templomépítés	22
IV.1.3. A reformáció egyéb hatásai	26
IV.1.4. Iskolák – városi topográfia átalakulása	28
IV.1.5. Az eddig elmondottak összegzése, a templomépítészetre gyakorolt hatásuk kiemelése érdekében	31
IV.2. A reformáció régészete	34
IV.2.1. A reformáció régészete Nyugat Európában	34
V. A disszertáció forrásadottságai	39
V. 1. Írott források	39
V. 1.2. Általános érvényű írott források	39
V.1.3. A temetkezések felekezeti jellegzetességeihez kapcsolható források	44
V.1.4. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek	47
V.1.5. Katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek	48
V.1.6. Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek	49
V.1.7. Általános következtetések	53
V.2. A templomok vizsgálata	55
V.2.1. A protestáns templomok elnevezése	55
V.2.2. A kora újkori protestáns templomépítészet Nyugat-Európában	55
V.2.3. A református templomok történeti, egyháztörténeti vizsgálata Magyarországon – kutatástörténet I.	58
A templomok épülete, mint forrás	58
V.2.4. A református templomok régészeti vizsgálata Magyarországon – kutatástörténet II. ..	62
V.2.4.1. A reformáció régészete a hazai templomokhoz kapcsolódóan	62
V.2.4.2. A protestáns temetkezések régészeti vizsgálata hazánkban	64
VI. A hazai templomépítészet kontinuitásai és változásai a 16–18. században az írott források és az épületek elemzésének tükrében	66
VII. Összefoglalás	82

VIII. Summary	87
IX. Adattár	89
Középkori eredetű és korai református templomok és gyülekezetek a Dunántúli Református Egyházkerület területéről	89
X. Bibliográfia	155
XI. Táblázatok	177
Függelék	180
XII. Ábrák jegyzéke	180
XIII. Ábrák	183

Nyilatkozat

Kijelentem, hogy jelen munkát önállóan készítettem, és semmilyen más segédeszközt nem használtam a feltüntetetteken kívül. Az értekezést saját szellemi termékemnek tekintem.

Szentgál, 2025. 08. 29.

Pátkai Ádám Sándor

Köszönetnyilvánítás

Hálával tartozom néhai témavezetőmnek, mesteremnek és barátomnak, Dr. Végh Andrásnak (1964-2024) aki már a mesterképzés során terelgetett e téma kutatásában. Mindig örömmel vette, ha újabb eredményeket értem el a hozzá is oly közel álló egyházi építészet és a reformáció kapcsolatában.

Köszönettel tartozom továbbá Dr. Takács Miklósnak, aki szintén támogatásáról biztosított az elmúlt években s kifejezetten az utóbbi egy évben.

Köszönöm a Laczkó Dezső Múzeum munkatársainak a doktori iskola és a kutatások elvégzéséhez nyújtott segítségét, valamint családomnak, hogy mindvégig kitartottak és támogattak.

Dr. Végh András emlékére (1964-2024)

I. Bevezetés

Dolgozatom témája a kora újkori keresztény egyházi építészet, azon belül pedig a katolikus-református templomhasználat átmeneti időszaka Magyarországon, és azon belül is a Közép-Dunántúlon. A dolgozatban több olyan elemmel szeretnék foglalkozni, melyek eddig nem voltak mélységeiben kielemezve, vagy még nem álltak a kutatás homlokterében. Mindenekelőtt szeretném kifejezésre juttatni, hogy a reformáció régészeti kutatása eddig nem létezett Magyarországon, mint kutatási irány.

E téma vizsgálata azért rendkívül fontos, mert az eddigi kutatások csak bizonyos szempontok szerint érintették a református templomokat. A református egyháztörténészek¹ történeti oldalukról közelítették meg ezeket, melyek korai, 16–17. századi időszaka rendkívül hiányos. Egy másik megközelítést a művészettörténészek² hoztak létre leíró, értékelő jellegű kutatásaikkal. Az egyháztörténészek,³ teológusok⁴ pedig főként elméleti, liturgiátörténeti megközelítéseket alkalmaztak. Így a református templomok kutatása most még csak részletekből állhat.

A középkori eredetű templomok építészettörténeti kutatása fejlett állapotban van ma, azonban a középkori periódusokra sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek a kutatók, mint a kora újkorra⁵ (részben talán érthető okokból). Arra pedig még kevesebb figyelem fordult, hogy a reformáció milyen változásokat eredményezett a középkori templomokon. Így érdemesnek

¹ THURY 1998, Műveinek válogatott bibliográfiáját Szalayné Gubicza Emese és Mezei Zsolt közölte az I. kötet Ajánlása után (10-14.) Thury, mint egyházi író kivételesen a helyi irodalmi hagyományba is bekerült: HARMATH – KATSÁNYI 1984, 336–337.; TÓTH 1925; TÓTH 1927; TÓTH 1940; TÓTH 1941; Életművéről: PÓTOR 2000.

² BOBROVSZKY 1976; MAROSI 1992; TAKÁCS 1992.

³ SZABÓ 2020.

⁴ Lásd a később még részletesen említésre kerülő Várady József munkásságát, összefoglalóan VÁRADY 1987.

⁵ Ennek oka talán az is, hogy a régészet, törvényben is megszabott felső határa 1711. (2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről. 7. §. 32; 37. bekezdés) a középkori emlékanyag kutatása akár a régészet, akár a művészettörténet oldaláról népszerű, például Szakács Béla Zsolt munkásságát kell megemlítenünk, aki sok református templomról jelentetett meg közleményeket. A teljesség igénye nélkül pl. Ákos: SZAKÁCS 2011a; Csengersima: SZAKÁCS 2011b; Gyügye: SZAKÁCS 2011c; Szamostatárfalva: SZAKÁCS 2011d; Palágykomoróc: SZAKÁCS 2013a; Csaroda: SZAKÁCS 2013b; Laskod: SZAKÁCS 2013c stb. Régészeti kutatások tekintetében ugyanígy Kelet-Magyarország területéről Nyírkáta: CABELLO 2004, 75–86. Laskod: CABELLO – SIMON 1995, 143–168. Csengersima: CABELLO 2001, 201–204. Túrricse: CABELLO 2002, 146–148. Nyírmihálydi: CABELLO – LUKÁCS 1983, 80–93. stb.

látom a középkori templomok továbbélésével, vagyis a kora újkor egyházi építészetével foglalkozni, ami nem más, mint a reformáció nagymérvű terjedése miatt a protestáns templomhasználat korai időszakának vizsgálata.

Kutatásom így részben egy új területről (régészet) közelíti meg a reformáció templomépítészetét, mely a fellelhető emléanyag (tehát az épület és a róla szóló, írott forrásanyag) komplex vizsgálatát tekinti feladatának.

Az egyik legfontosabb kérdés a templomhasználat kontinuitása, illetve az abban történő változások. Azért rendkívül fontos ezzel tisztában lenni, mert a templomépület a reformációval új liturgia használatába kerül⁶, ezért egyúttal olyan változások ismerhetők fel az épületeken, amelyek a konkrét gondolati háttér változásával magyarázhatóak. Így a templomot, mint a felekezetszerveződés egyik kézzel fogható, objektív megnyilvánulását vizsgálhatjuk. Így konkrét kutatási kérdésként fogalmazhatjuk meg: Melyek a reformáció templomépítészetre gyakorolt hatásainak kézzelfogható eredményei? Hogyan és miként alkalmazkodik a templom tere az új, megváltozott liturgiához? Ezen túlmenően mikortól lehet meghatározni a 18. század végétől, a szabad építkezések jegyében elterjedő, a középkori templomépítészeti hagyományoktól nagy mértékben eltérő templomtípust? S mindehhez milyen eszköztár áll a rendelkezésünkre a reformáció régészeti vizsgálata kapcsán? Kérdés továbbá, hogy mennyire más az eltérő vallási háttér miatt megfogalmazott ideológia, illetve ennek van-e szignifikáns eltérése és megjelenése a templomépítészetben? Disszertációmban ezen kérdésekre fogok válaszokat adni.

I. 1. Módszertani, területi és időbeli keretek

A kutatásunknak két alappillére kell, hogy legyen:

1. írott források – egyházlátogatási jegyzőkönyvek, levéltári források⁷, melyek leírják e korai templomokat, valamint
2. régészeti kutatások⁸ – melyek a református templomok oldaláról közelítik meg a szakrális terek régészetét

⁶ SÖRÖS 1904.

⁷ A korszak és a téma egyes településeihez, gyülekezeteihez vagy templomaihoz tartozó egyedi források csoportja, mely azonban jellegéből adódóan inkább lehet forrása a reformáció általános történetéhez. például BOROSS 2018.

⁸ Ide vonatkoznak a már fentebb említett kutatások is, illetve a későbbiekben ezekre részletesen kitérek a reformáció régészete kapcsán.

Vizsgálatomba Thury Etele szavaival élve a „*régi Dunántúli Egyházkerület területét*”⁹ vontam be. Ez a terület a korabeli Győr, Sopron, Veszprém, Vas, Zala és Somogy vármegyék területe, mely később bővült kisebb területekkel, egyházmegyékkel.¹⁰ Egy-egy ritka esetben a korabeli Magyarország más tájairól is fogok hozni párhuzamokat.

A reformációt követően a templomok az új hit követőinek használatába kerültek, azonban ezek kezdőpontját eseti jelleggel lehet kimutatni. Az intézményesített egyházszerkezetről – Dunántúli Református Egyházkerület – 1595-ös meszlényi zsinattól beszélhetünk, ahol szétválik az evangélikus és református egyházszerkezet.¹¹ Vizsgálatunkhoz egyértelműen pontos kezdeti időpontot azonban szükségtelen megadni, hiszen egyértelmű a reformáció kezdeti időpontja (1517). A felső időhatárt 1736-ban húzhatjuk meg, amikor a Dunántúli Református Egyházkerület és az ún. Felsődunamelléki Református Egyházkerület (Somorjai-, Komjáti-, Komáromi-, Tatai-, Barsi-, Palánki Egyházmegyék) területével egyesül, és továbbra is megtartja a Dunántúli Református Egyházkerület megnevezést.¹² Részben érintenünk szükséges az 1781. évi türelmi rendeletet és annak hatásait, valamint a 18. század közepéről, illetve második feléből származó adatokat is, melyek egyértelműen az általam is kezelt időhatárokra vonatkoztathatóak.

Az egyházkerület területén kijelöltem egy részletesebben vizsgált területet is – Veszprém vármegyét – ahol az összes, valaha református volt templomot és települést bevettem az adatok feldolgozásába. Távollabbi területekről is érdemesnek láttam adatokat bevonni, hiszen ezek egészen pontosan megvilágíthatják kutatásunk tárgyát (Erdély, Északkelet-Magyarország stb.).

Az egyházkerület gyülekezeteiről¹³, de akár prédikátorairól sok esetben többet tudunk, mint magukról a templomokról, ezért vannak olyan települések és gyülekezetek, melyek nem

⁹ THURY 1897, 10.

¹⁰ THURY 1897 mellett további feldolgozásai Szabó 2020, 13–14., Köblös – Kránitz 2009.

¹¹ KÖBLÖS – KRÁNITZ 2009, 60.

¹² KÖBLÖS – KRÁNITZ 2009, 53–59.

¹³ MKL: gyülekezet (lat. *coetus*): protestáns egyházak tagjainak meghatározott területen élő, saját egyházi törvényeik szerint szervezett egysége; a magyar szóhasználatban templomi közösség, a 17. századtól a római katolikus egyházközség megfelelője. Élén a presbitérium áll, amelynek elnöke a lelkipásztor és a világi kurátor (gondnok). A gyülekezetek felett áll az egyházmegye, melyek egyházkerületet alkotnak. <https://lexikon.katolikus.hu/G/gy%C3%BClekezet.html> megtekintés időpontja: 2025.05.25.

kerültek be a feldolgozásomba, mert nem rendelkezünk semmilyen adattal a templomokra nézve, míg más feldolgozásokban szerepelnek.¹⁴

Erre az idő és területi határba illeszthető egyházas helyeket vizsgállok, ahol középkori eredetű maradványok megtalálhatóak, vagy a középkori templomhelyen található ma református templom, illetve rendelkezésre állnak olyan adatok, amelyek a 16–17. századi általam korainak nevezett református templomokra vonatkoznak. Dolgozatom alapja az a 148 településnek legalább ugyanennyi református temploma, melyet az Adattár c. fejezetben ismertetek.

Figyelembe véve a fent említett két pontot, ezek egy olyan irányvonalat jelölnek ki, amelynek segítségével reálisabb képet kaphatunk a korai református templomokról, valamint arról, hogy a középkori, katolikus templomoknak hogyan alakult a sorsa a kora újkorban. Ez hozzájárul a reformáció terjedésének vizsgálatához is, hiszen elvi szinten, településenként láthatjuk annak hatásait.

Azt a megszokott állítást¹⁵ szeretném megvizsgálni és további adatokkal pontosítani, hogy az átvett középkori templomok falfestményeit a protestánsok lemeszelik, bevakolják, oltáraikat kidobják, centralizálják a teret. Sok helyen szinte csak ez az, amit a reformáció hatásaként szoktak emlegetni a templomépítészet megváltozására nézve, de konkrét területeket még soha nem vizsgáltak e szempontok szerint.

Szándékomban áll olyan, minél korábbi épületek felkutatása, melyet már a reformátusok építettek, így az építészeti, régészeti és írott forrásokból származó adatokat egybevetve lehetővé válna a korai magyar református templom elméleti rekonstrukciója is. Mindehhez igyekeztem megismerni a nyugat-európai folyamatokat is,¹⁶ melyeknél látni fogjuk, nagyon sok a hasonló elem és egyértelműnek tűnnek a kölcsönhatások is.

A református templomépítészet régészeti kutatása szorosan kapcsolódik a középkori templomok kutatásához Magyarországon is, és Kelet-Közép-, illetve Közép-Európa más államaiban is. Azon belül pedig a kutatási eredmények újragondolását jelenti egy „református szemüvegen” keresztül. A régészeti feltárások 16–17. századra datálható eredményeinek felülvizsgálata, illetve összefoglalása a célom, amiből kiderül, hogy milyen információk nyerhetőek a reformáció templomhasználatára nézve, pusztán a régészeti adatokból. Ilyen eredmények például a templomok belső tereinek szerkezeti változásai és megoldásai, úgymint a karzatalapozások, vagy a sekrestye, szentély eltűnése/eltüntetése, emellett pedig

¹⁴ ld. KÖBLÖS – KRÁNITZ 2009.

¹⁵ például összefoglalóan MAROSI 1975, 48.

¹⁶ Lásd részletesen a IV. fejezetben

eredményeket láthatunk – nyugati mintára – a temetkezések vizsgálatának terén is, ahol a kora újkori horizontoknál megkísérelhetők a temetkezések felekezeti szinten történő elkülönítése.¹⁷

II. A reformáció hazai elterjedésének körülményei

A reformáció terjedésének megértéséhez érdemes utalnunk a befogadó közeg lelki állapotára, mely erősen meghatározza a kutatásom számára fontos anyagi állapotokat is. Óze Sándor: *A határ és határtalan, Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél* c. könyve¹⁸ rámutat a korszak sokfelé szakadó és különböző árnyalatokkal rendelkező Magyar Királyságára. Egy olyan korszakról beszélünk, ahol a tényleges „nyugat és kelet közti” határ kialakulása megy végbe, ahol a kereszténység és az iszlám feszül egymásnak, a korszakban a világvége várásának szempontjából a jó és a rossz harca jelenik meg, és elterjed az a szemlélet is, hogy „bűneiért bünteti Isten a magyar népet”.¹⁹

Egyfajta természetes ellenállás is tetten érhető a katolikus Habsburg vezetés és a protestáns magyar nemesség viszonyában. Magyarország a 16. század középső és utolsó harmadában egyszerre válik a török birodalom részévé, de mégsem alakul át teljes mértékben a Balkánhoz hasonló jogállású területté. Emellett azonban a Habsburg birodalomnak is része lesz, kezdetben csak a főúrak révén, akik birtokaik, pozícióik miatt is kötődtek ide, különösen akkor, ha birtokaik a három részre szakadt ország nyugati harmadában voltak.²⁰ A folyamatos csatározások, a lét kiszámíthatatlansága miatt „*a határterület népe számára elveszett a paraszti lét kalendáriumi ismétlődése, a szentkultusszal összeegyeztetett, helyi éghajlati és földrajzi hagyományokhoz igazodó ünneprend, amely védelmet adott újratereítő szerepjátékaival a halál ellen. Ezért látták szükségét egy kiszámíthatatlan halállal, sorssal szembeni új teológiának, liturgiának.*”²¹ – írja Óze Sándor.

A reformáció hazai megjelenéséhez kapcsolódva Payr Sándor²² is említi az osztrák és magyar főnemeseket, kiknek a határszéli uradalmakban voltak birtokaik. Ilyenek voltak az osztrák részről a Weiszpriach, Fürst, Teuffel, Polheim, Puchaim, Salm, Poppel, Ungnad, Braun, Rueber, Königsperg, Zinzendorf és Kollonics család tagjai, míg magyar főurak a

¹⁷ ILON 1989, 191.

¹⁸ ÓZE 2006.

¹⁹ ÓZE 1991.

²⁰ ÓZE 2006, 25–26.

²¹ ÓZE 2006, 31.

²² PAYR 1924, 2.

Dunántúlon a Nádasdy, Perényi, Enyingi-Török, Bánffy, Zrínyi, Erdődy, Batthyány, Dersffy és Széchy családok, míg nemesi családok sorából az Ostffy, Choron, Ákosházi Sárkány, Kisfaludy, Káldy, Telekesi Török, Wittnyédy családok lesznek az új tanok első befogadói. Az ő birtokaikon találjuk az első lutheri szellemben működő lelkészeket és tanítókat. Emellett más források is beszámolnak a reformáció kezdetéről e nyugat-dunántúli területekről (1524–Sopron, 1525–Székesfehérvár).²³ A legelső alkalom, amiről tudunk, 1521 amikor a budai főiskola tanárai közül többen már Luther szellemében tanítottak.²⁴ Ugyanezt tette egy Kristóf nevű ferences szerzetes 1522-ben Sopronban és Peck Simon soproni plébános káplánja is a Szent Mihály plébániatemplomban, ugyanekkor.²⁵

Egy további protestáns földesurat említhetünk még meg a Veszprém vármegyében, Devecseri Choron András, aki Devecser mellett Ugod várát is birtokolta.²⁶ Így a Pápa környéki települések is mind protestáns főurak tulajdonába kerültek, tehát akadálytalan út nyílt a vidék reformálása előtt.

Veszprém vármegyétől nyugatra (Vas, Zala, Győr vármegyék, Sopron, Sárvár, Csepreg, Kőszeg, Egervár környéke) szinte minden település evangélikussá lett, s ezt sokáig meg is tartotta,²⁷ ezekről nem szólok, s a dolgozat végén található térképen is ezért van egy nagy hiátus a Dunántúl nyugati területein (1. ábra).

Helyesnek tűnik, ha a református egyház szempontjából vizsgáljuk meg, egyfajta esettanulmányként a későbbi egyházkerület egyik központjának, az iskolák és a protestáns birtokközpontok között is kiemelkedő Pápa városának reformációját.²⁸ A város a reformáció kezdeti szakaszában, a mohácsi csatavesztést követően Thurzó Elek birtoka lett és vele együtt több település is (pl. Kup, Szerecseny). Mivel Thurzó a protestánsokat (lutheri ágat) támogató főúr volt, így joggal feltételezhetjük, hogy birtokain igen hamar terjedhettek az új gondolatok. Pápa 1535-ig volt az ő birtokában.²⁹ Tolnai F. István írja 1679-ben, hogy „*Pápa városát 1531-*

²³ THURY 1998, 23–25.

²⁴ Encyclopaedia Humana Hungarica 5.

²⁵ PAYR 1924, 6

²⁶ TÓTH 1927, 6.

²⁷ vö. PAYR 1924, 6–166.

²⁸ Ehhez talán elég arra utalnunk, hogy a püspöki székhely általában itt volt, néhány esetben Veszprémben. A mai napig az esperesi és a püspöki székhelyek a választott lelkész szolgálati helyére költöznek. Nem a székhely a mérvadó, hanem a választott személy. Viszont mindig kiemelkedő szerepe volt Pápa városának. Itt tartották a közgyűléseket, mely a főiskolához és a kollégiumhoz is kapcsolódott stb. Ma az egyházkerület püspöke Dr. Steinbach József Balatonalmádi református lelkész, azonban a Püspöki Hivatal Pápan található.

²⁹ TÓTH 1927, 7.

ben Bálint pap vivé az evangéliomi világosságra.”³⁰ Bálint pap kilétét nem lehet egyértelműen feltárni. Thurzó Elek birtoklása után 1535-ben szerezte meg Enyingi Török Bálint Pápát és a hozzá tartozó településeket.³¹ 1523-ban vette el feleségül Pemfflinger Katalint, aki egy polgári sorból felemelkedő szász családból származott és Mária királyné udvarhölgye volt. Enyingi Török Bálint a felesége révén került kapcsolatba a reformációval.

Az említett Bálint papot földesura, Török Bálint, az újonnan megszerzett területére, Debrecen városába vitte 1536-ban,³² mely város a későbbiekben ugyanolyan, majd még fontosabb helyszíne lett a református egyháznak. A következő néhány évtizedben végig protestáns főurak kezében maradt Pápa városa. Méliusz Juhász Péter 1566-ban még „félpápista Pápaként” hivatkozik a városra, azaz lutheránusnak mondja. A város protestáns papjai lesznek még Sztáray Mihály, majd Huszár Gál is. Utóbbi nyomdát is alapít a városban. A reformáció kálvini ága Huszár Gál fiával, Dáviddal jelenik meg Pápán, 1576-tól.³³

A bemutatott néhány Veszprém vármegyei helyszín jól példázza a reformáció terjedésének modellezését, melyet ma a birtoklástörténettel kiegészülve érthetünk meg igazán. Erre nem térek ki bővebben, hiszen már több alkalommal megtették ezt.³⁴ Annyit viszont ki kell emelni, hogy jól érzékelhető, hogy a Veszprémi püspökség és a káptalan birtokain alapvetően nem terjedt a reformáció. Veszprém eleste után a püspök Sümegre a káptalan Zalaegerszegre menekült s egyik város környezetében sem találunk máig sem protestáns gyülekezeteket.

III. A liturgia, mint a szakrális tér használatának meghatározó eleme

A liturgia kifejezésnek is több olvasata van, így érdemes áttekinteni ezt, hiszen ezáltal megérthetjük a liturgia, de a szertartás, a katolikus szentmise, illetve a protestáns istentisztelet tartalmi jelentését is.

³⁰ THURY 1998, 26.

³¹ TÓTH 1927, 7.

³² THURY 1998, 26–27.

³³ PAYR 1924, 169.

³⁴ ZOVÁNYI 1921; BUCSAY 1985; FATA 2000. összegezve: ÓZE 2006, 158. ahol a 18. század óta ismert és azóta használt „reformációs elméleteket” összegzi. 1. – szekularizációs elmélet 2 – sérülélmélet 3 - tér és időbeli elosztás A – királyi udvarból eredő áramlatok 3B – Mohács utáni német ajkú városok reformációja 3C – főúri udvarok reformációja 3D – 1540-es években a nemesség, majd 3E – a hódoltság mezővárosok reformációja

A kifejezés a görög *'leiturgia'* 'közszolgálat' szóból ered, melynek eredeti jelentése: közmunka, a népnek tett szolgálat, amelyet a városállam, a nép javára végeztek. Mivel ennek keretében az ünnepek szervezése, rendezése is ebbe tartozott, így átvitt értelemben került jelentésébe a kultikus elem.³⁵ Már a Biblia is használja a kifejezést több helyen is.³⁶ Minden esetben a liturgia szó a zsidó papnak a gyülekezetben végzett egész istentiszteleti szolgálatát jelenti.³⁷ Később a keresztény egyházon belül több jelentésmódosulás történt azonban a középkorra kialakult a mai is használt jelentése, mely magát a meghatározott rendet jelenti, melynek keretében az istentiszteletet végzik, mind a nyugati, mind pedig a keleti egyházban. Így is azonban középkori egyházban fontos szerep jut a rítusnak is, mely a szertartás kifejezéssel egészíthető ki.³⁸ Ez a keleti és nyugati egyházban meghonosodott tartalmi – és szervezeti elemekre is – vonatkoztatható, melyek alapján meghatározhatóak azon különbségek, melyek jellemzik a liturgiákat is.

A liturgia szerkezete az 1. évezredben még meglehetősen szabályozatlan volt, nem volt merev formája. A 6. század folyamán a liturgiák egységesedésének részeként jelentek meg az ún. *sacramentariumok*, *antifonálék*, *graduálék* stb. melyek tartalmazták a szentmise és a szentségek során alkalmazandó imádságokat, énekeket.³⁹ A folyamatot a misekönyvek (*missalek*) megjelenése egységesítette a 10. századra.⁴⁰ Ezzel párhuzamosan alakult ki a mise rendtartása az *Ordo*.⁴¹ A középkor tekintetében Nyugat Európában a legfontosabb ilyen az *Ordo Romanus* volt, mely a nyugati rítus alapjává vált. A missalekban külön jelezték a

³⁵ MKL: liturgia. <https://lexikon.katolikus.hu/L/liturgia.html> megtekintés időpontja: 2025.05.25.

³⁶ pl. II. Krón. XXXI: 1-4; Luk. 1:23; Zsid. VIII:2, IX:21

³⁷ Sörös 1904, 2.

³⁸ MKL: rítus: Egyes részegyházak jellemző saját liturgikus és egyházfegyelmi rendszere és teológiai-lelki öröksége. <https://lexikon.katolikus.hu/R/r%C3%ADtus.html> megtekintés időpontja: 2025.05.25.

³⁹ MKL: sacramentarium <https://lexikon.katolikus.hu/S/sacramentarium.html> megtekintés időpontja: 2025.05.25.

⁴⁰ MKL: misekönyv. <https://lexikon.katolikus.hu/M/misek%C3%B6nyv.html> megtekintés időpontja: 2025.05.25.

⁴¹ MKL: Ordo: (latin:szabály, rendtartás): tág értelemben egy liturgikus cselekmény szerkezete, szoros értelemben a liturgikus szabálykönyv, mely meghatározza a rítust, imádságokat, olvasmányokat és énekeket. Az egyes cselekményekkel kapcsolatban használatos: ordo *missae*, 'a mise rendje', ordo *baptismi*, a keresztelés rendje, ordo *coronationis* 'koronázás rendje'. <https://lexikon.katolikus.hu/O/Ordo.html> megtekintés időpontja: 2025.05.25. A szentmise és a zsolozsma ordoja a direktórium, mely az officium, azaz liturgikus szolgálatok összességét, rendjét meghatározó, naptári rendet követő könyvecske. Magyarországon erre utal például az 1100 körül lejegyzett esztergomi zsinat egyik pontja, melyben így fogalmaznak: „Az istentiszteleti szertartásokat és a böjtöket, ama könyvecske szerint, melyet jóváhagytunk, mindenki tartsa meg.” SZILÁGYI 2008, 89.

mondanivaló szöveget, illetve azt, amit közben cselekedni kell. Előbbit feketével, utóbbit vörös színnel jelölték. Innen ered ezek megnevezése: rubrika.⁴²

A reformációt követően ugyanez a folyamat látható, lassan átalakuló majd egységesülő liturgiáról beszélhetünk. Kezdetekben az eddigiekben tapasztalt módon, különböző személyek által alkotott *agendák* voltak használatban, és lassan ér el az egyház oda, hogy zsinatok által elfogadott – valójában ekkor is egy-egy személy által alkotott „menetrend” – alakul ki kanonizált liturgiaként.⁴³ Csakúgy, mint a középkorban, a reformációt követően is különböző területek prédikátorai – gyakran esperesek, vagy püspökök – fogalmazzák meg azon javaslataikat, s kiadják kéziratossá, vagy nyomtatott formában, melyek használatba kerülnek. Ilyenek például Méliusz Juhász Péter szertartás tanításai és intelmei 1563-ból,⁴⁴ Pathai István „szertartáskönyvecskéje” 1617-ből⁴⁵, de liturgiai kézikönyvnek, segédletnek szánta részben Szenczi Molnár Albert a bekecsi templom felszentelésekor alkalmazott liturgiának kiadását is 1625-ben.⁴⁶ Utólag kézikönyvként alkalmazható volt Milotai Nyilas István agendája, mely az úrvacsora részleteiről tanúskodik.⁴⁷ Folytathatjuk azonban a sort Beythe István agendájával 1582-ből,⁴⁸ vagy Samarjai Máté János agendájával 1636-ból.⁴⁹ Samarjai művének teljes címe is sokat elárul: *Az helvetiai vallason levő ecclesiáknak egyhazi ceremonijakrol es rend tartasokrol valo könyvetske. at együgyüeknek rövid tanétásokra köz akaratbol irattatott Samarjai János halászi predikator által. Lőcse. 1636.*

Összességében látható, hogy a 16. század végétől származnak ezek a művek, mely egyrészt a fennmaradásukból is adódik, azonban egybevág az intézményesülő egyházszerkezettel is. Gyakorlatilag ebben a jelenségben látjuk, mennyire fontos, hogy a liturgia külsőségeiben is önállósodjon, s ezt szinte minden esetben azzal indokolják a szerzők, hogy melyik az „igaz módon” végzett liturgia.⁵⁰ Mindezekkel szemben azonban egyetlen ránk maradt zsinati végzés sem írta elő agenda (liturgia vagy formula) használatát és bevezetését.

⁴² MKL: rubrika <https://lexikon.katolikus.hu/R/rubrika.html> megtekintés időpontja: 2025.05.25.

⁴³ Ezekre részletesen kitérek a későbbiekben.

⁴⁴ RMNY 196(2) FEKETE 2000, 189–293.

⁴⁵ RMNy1143A, FEKETE 2000, 17–161.

⁴⁶ *Consecratio templi novi, azaz az felépítettett bekecsi templumnak dedikálása...*, Kassa, Schultz, 1625. (RMNY 1334.)

⁴⁷ RMNY 1251. FEKETE 2000, 163–188.

⁴⁸ NÉMETH 2018, 171–182.

⁴⁹ RMNY 1654. sz. ld. FEKETE 2018, 183–202.

⁵⁰ Ezt látjuk Méliusz Juhász Péternél például FEKETE 2000, 189. „A keresztelésnek, úr vacsorája osztogatásnak, eskütésnek és egyéb egyházi rendtartásnak igaz módja prédikációk szerint.”

Szinte egyedülálló esetnek mondhatjuk a Borsod-Gömör-Kishonti cikkelyeket, melyek Batizi András kátéja után Siderius János kátéjának használatát javasolja.⁵¹

Végül meg kell vizsgálnunk a szertartás menetének alapvető változásait. Mint arra Sörös Béla 1904-ben rámutatott a középkori liturgia fő eleme, az áldozat bemutatásán túl a közvetítés volt.⁵² Ez vonatkozik a szentek közbenjárására, de a papság közvetítő szerepére a Biblia kapcsán is. Maga a liturgia tehát ez alapján egy olyan szent cselekmény melynek szerepe az áldozatbemutatás, a felajánlás hangsúlyozásán van, kevésbé a tanításén. A résztvevő hívők leginkább az énekekben való részvétellel tudtak aktívan jelen lenni, s ez annyira meghatározó volt, hogy a reformációt követően is sok magyarra fordított középkori ének fennmaradt – írja Sörös.⁵³

A liturgia megváltoztatását már maga Luther Márton is kezdeményezte 1526-ban megjelent *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdienstes* c. munkájában.⁵⁴ Azonban mégis bizonytalan módon kezelte ezt, hiszen előszavában megjegyzi, hogy pontosan tudja, hogy van nála alkalmasabb liturgus, ő nem akarja kiszorítani a *Formula Missae*-t és ezt a művet nem is követendő példának szánja.⁵⁵

Luther miséje:⁵⁶

1. Az egész *praeparatio ad missam* elmarad és az istentisztelet az introitus-zsoltár éneklésével kezdődik.
2. Háromszoros *Kyrie eleison*.
3. *Salutatio* és *collecta*-imádság (üdvözlés és kezdő imádság)
4. *Epistola* (olvasmány).
5. A *graduale* és *halleluja* helyett német nyelven énekel a gyülekezet a kórossal együtt („*singet man eyn deudsch lied: „Nun bitten wyr den heyligen geyst“, odder sonst eyns, und das mit dem gantzen Chor“.*)
6. *Evangelium*, amelyet a pap — ahogy az *epistolát* is — a nép felé fordulva énekel.
7. A *Nicaenum* (*Níceai hitvallás*) helyett annak német fordítását énekli az egész templomi gyülekezet: „*Wyr glauben all an eynen gott, . . .*”.

⁵¹ FEKETE 2000, 102.

⁵² SÖRÖS 1904, 134.

⁵³ SÖRÖS 1904, 135.

⁵⁴ LUTHER 1526.

⁵⁵ JÁNOSSY 1932, 90.

⁵⁶ JÁNOSSY 1932, nyomán

8. A *credo* után a szószékre megy a pap és következik a prédikáció a kérdéses ünnepnap evangéliuma alapján. — A Deutsche Messe-ben állandósul és hangsúlyossá válik a prédikáció és ebben a tekintetben a Német mise példaképe lesz a legtöbb későbbi protestáns istentiszteleti rendnek.
9. A prédikáció után a Mi Atyánk parafrasis-a következett,
10. ún. úrvacsorai intelem, amely közvetlenül rávezetett
11. a szereztetési igék-re.
12. Az *elevatiot* (*úrfelmutatást*) itt is megtartja; a szent test és a szent vér felmutatása közben
13. a *sanctus* német parafrasisát, a „Jesaja dem Propheten das geschah“-! énekelteti.
14. *Communio*, vagyis az úrvacsora szentségének kiszolgáltatása, amelyet az egész gyülekezet éneke kísér.
15. *Postcommunio* helyett rövid hálaadó imádság következik: „*Wir danken Dir, allmächtiger Herr Gott, dass Du uns durch diese heilsame Gabe erquicket hast und bitten deine Barmherzigkeit, dass du uns solches gedeihen lassest zu starkem Glauben gegen dich und zu brünstiger Liebe unter uns allen, um Jesu Christi unseres Herrn willen*“.
16. A mise befejezése az ároni áldással.

Ezzel szemben a Kálvini liturgia a következőképpen néz ki:⁵⁷

A 16. század végi református liturgiát így rekonstruálhatjuk:⁵⁸

1. *Előfóhász.*
2. *Ének.*
3. *Imádság.*
4. *Prédikáció.*
5. *Apostoli Hitvallás.*
6. *Imádság.*
7. *Úri Ima.*
8. *Ének.*”

⁵⁷ SÖRÖS 1904, 151. alapján

⁵⁸ MAKÁR 1961, 39., FEKETE 2000, 69–70.

Mint látjuk a református liturgiának hangsúlyos eleme a prédikáció mellett az éneklés. Ehhez kapcsolódik a liturgikus kórus és a kántor helye. Ők énekeltek ugyanis mikor úrvacsoráztak a hívek. Itt már a templom térszerkezetét meghatározó elemet látunk ugyanis az úrvacsora helye a templom közepén volt.⁵⁹ Az úrvacsora közben végzett „mozgásokról” árul el részleteket nekünk Alvinci Péter Kassai református szellemiségű Ágendája 1622-ből: „*Az chorus, avagy éneklő, míglen az oltárhoz megyünk (minthogy itt minálunk oltár vagyon) és míg az kommunikánsok oda elő gyülekeznek, közgyónáshoz illendő isteni dicséretet énekel.*”⁶⁰ A lelkészre vonatkozóan Milotai szolgál adatokkal: *A Tanító le szállván a [predikáló] Székből, egy s két vers Éneknek elmondása után, álljon az Asztalhoz, és így szóljon: [...]*⁶¹

Pathai István az álló, nem mozgó úrvacsorázást tekintett rendes úrvacsorának. Ekkor a lelképásztor mindenkihez odamegy és kezébe adja kenyeret és a bort. Régen eltűnt azonban a térdelve úrvacsorázás. (Evangélikusoknál ma is megvan) Nyugat Európában (Skócia, Hollandia, Egyesült Királyság) az is előfordul, hogy a padban úrvacsoráznak. Magyarországon ilyen nem volt, ám Pathai utal erre a jelenségre.⁶²

Az egyházi rendtartás területére tartozik az ún. visszafogadás és eklézsiakövetés. A történet Kanizsai Pálfi János idejében történt és naplójában jegyzett fel egy kivégzéstől megmentett házasságtörő asszonyt. Az eklézsiakövetés folyamatát leírja, s ebben a templomra vonatkozó adatok is jelen vannak.⁶³

⁵⁹ FEKETE 2000, 130.

⁶⁰ Kassai Agenda 1622/2011, 48.

⁶¹ MILOTAI 1755, 15.

⁶² FEKETE 2000, 135–136.

⁶³ „*A presbyterium a templomban együtt lévén, Szákos Gergelnének, Szakállasi Zsuzsánnának (kivel ezelőtt egy éjszaka egy ifjat kaptak volt és azért a külső törvín halálra ítélte volt) publica poenitentia tartása felől ilyen módot praescribált: hogy három egész hétig tartson poenitentiát. Ezeken a három vasárnapokon, úgymint Dominica Laetare, Judica, Palmarum, és azokon kívül Nagy-Pénteken, mind reggeli s mind déllyesti conciókor, arra való fekete posztóval fejét béburítván, az **templom alsó ujtaja előtt, a folyosón magán álljon**; az idő alatt minden reggeli praecesre el jüvén, ugyanazon helön, a reggeli praedikatio amíg tart, azon fekete posztó fején lévén, ugyanazon megjegyzett helön álljon, és **a praedikatio elvégződván, a cathedra eleibe elő álljon**, és ott büneiről, publica confessione praemissa, térden állva, siralmas szóval és szömökkel, elsőben a fölséges Istent, azután az egész ecclesiát, végezetre az ő maga férjét fennállva, megkövesse. És úgy osztán recipiáltassék. Ez intézés szerint azért Szákos Gergelné nagy szorgalmatossággal a publica pœnitentiát elvégezte Kanizsai Pálfi 1634–1637, 429–430. 1635. március 14., 17., április 8.,*

IV. A konfesszionizáció és a reformáció régészete – Egy paradigma interdiszciplináris megközelítése

IV.1. A konfesszionizáció

IV.1.1. A konfesszionizáció, mint a reformáció vizsgálatának egyik megközelítési lehetősége

Az utóbbi évtizedek egyháztörténetének legjelentősebb paradigmájaként a konfesszionizáció elméletének kidolgozása, illetve annak működése említhető.⁶⁴ Ennek az elméletnek fő kidolgozói Wolfgang Reinhard és Heinz Schilling voltak. Mindemellett azonban elég komoly vitairódalom is felépült e téma köré, melynek alapvető kérdése a 16. században bekövetkezett reformáció okainak és következményeinek értelmezése. A Nyugat-Európában kialakuló elmélet, mondhatnánk a reformáció gondolkörének kialakulási helyén jött létre, ám mégsem ilyen egyszerű és egységes az elmélet alkalmazása Európa különböző országaiban. Csak úgy, mint ahogy a reformáció alap gondolatait is, meglehetősen átszabottan tudták alkalmazni a hazai, vagy más Kelet-Európai viszonyokra. Több összegzésre és értelmezésre is sor került már a témában. Ezek között kell említenünk Harm Klueting nevét, aki szerint a 80-as évektől konkrét vitasorozat indult el Németországban.⁶⁵ A már említett W. Reinhard és H. Schilling is valójában egy korábbi kutató, Ernst Walter Zeeden eredményeinek továbbvitelét dolgozták ki, aki a *Konfessionsbildung*ról értekezett 1965-ös munkájában. Ő még konkrét fogalommagyarázatot is fűzött gondolataihoz. Eszerint „*a felekezetiépítésen a hitszakadást követően egymásnak feszülő keresztény hitvallások olyan szellemi és szervezeti megszilárdulását értjük, amelynek során dogmatikai, szervezeti és valláserkölcsei tekintetben valamelyest legalábbis egységes egyházzá válnak.*”⁶⁶ Ehhez képest a *Konfessionalisierung*, kicsit más és többet fed le, mint a reformáció nyomán kialakuló felekezeti képződést. Martin Heckel megfogalmazása szerint: a konfesszionizáció az „*ahogyan e hitvallások hatására és szellemében átformálódik a gazdaság, a társadalom, az államiság, a politika, a kultúra, a családok és az erkölcsök egészének világa.*”⁶⁷ Ennek a kettőnek éles különbözőségére

⁶⁴ Konfesszionizáció: historiográfiai fogalom, mely a reformációt követő kora újkori egyháztörténet szerveződési, fejlődési kérdéseire reflektál.

⁶⁵ KLUETING 2005.

⁶⁶ ZEEDEN 1965, 9.

⁶⁷ HECKEL 1995, 186.

mutatott rá Balázs Mihály.⁶⁸ Véleménye szerint ezért is érdemes előbbit magyarul felekezetiépítésnek, míg utóbbit mély jelentéstartalma miatt is megtartani konfesszionizációként. A témát több hazai kutató is érintette már dolgozataiban, mint például Forgó András,⁶⁹ Kármán Gábor,⁷⁰ de a Korall c. folyóirat egy egész számot is szentelt e témának.⁷¹ H. Schilling a kezdetekben csak a német területek reformátusainak szempontjait értelmezte, majd pedig e témától kissé távolabb került és Luther életét kutatta.⁷²

A reformáció nemzetközi szintű terjedését vizsgáló kutatók alapállításainak egyike az, hogy a reformáció hatására az állam és egyház viszonya átalakul. Mindegyik felekezeten sajátos hozzáállása alakult ki a társadalmon belül betöltött helyét illetően. Az evangélikus felekezet kevésbé, a református jobban alkalmazkodott, illetve utóbbi nemzetközi kapcsolatrendszere nagyobb politikai aktivitást eredményezett.⁷³ Az új elmélet problémájaként szokták említeni, hogy a korábban teljesen bevett második reformáció elméletét megszüntette.⁷⁴ Mindez persze következménye volt annak, amit W. Reinhard is képviselt már a 70-es évek óta, aki szerint az eddigiekkel ellentétben nem első, második reformációról, ellenreformációról kell beszélnünk a 16. századtól kezdve, hanem egy olyan folyamatról, amelyben teljes mértékben párhuzamosan működnek és egymásra hatnak a felekezetek, így együttesen járulnak hozzá Európa társadalmának modernizációjához.⁷⁵

Mindehhez természetesen érdemes hozzátenni azt, hogy sok esetben a felekezetek fejlődésének vizsgálata, a különböző egyháztörténeszek szempontjai, sokszor önös, csupán saját felekezetük történetét szem előtt tartó célokat is szolgáltak. Különböző megfontolásból, illetve szempontokból értékelték sokáig az egyháztörténeszek az elmúlt évszázadokat. Ami az egyiknek reformáció volt az a másiknak eretnokség, vagy ami egyik oldalon katolikus megújulás az a másik oldalon ellenreformáció. Ez a megközelítés inkább a teológusok irányából és a 20. század első felében volt elterjedt.⁷⁶

Értékes adatokat szolgál a kifejezés (*Konfessionalisierung, Confessionalization konfesszionizáció*) eredetének vizsgálata, ugyanis a konfesszió (felekezet) a 19. századtól

⁶⁸ BALÁZS 2014, 5–6.

⁶⁹ FORGÓ 2014, 92–109.

⁷⁰ KÁRMÁN 2013.

⁷¹ KORALL 2014, 57.

⁷² REINHARD 2017, 5.

⁷³ BALÁZS 2014, 6.

⁷⁴ SHILLING 1986.

⁷⁵ REINHARD 2017, 7.

⁷⁶ pl. THURY 1998; PAYR 1924. stb

jelenti egyértelműen a különböző vallási közösséget,⁷⁷ illetve hozzá kell tenni, hogy a hívők is körülbelül ettől az időtől kezdve tudták egyáltalán önismereti szinten is, hogy mit is jelent az ő felekezetiességük. A *confessio*, mint hitvallás írott formában a felekezetek számára idővel egyfajta alapító okirattá is vált, ezért is lehet ezekre ennyire nagy hangsúlyt fektetni. Gondolhatunk a *Confessio Augustana*-ra, vagy a *Confessio Helvetica*-ra, de a katolikusok is megteremtették a maguk hitvallását a *Professio Fidei Tridentina*-ban.⁷⁸ W. Reinhard szerint, mivel a korabeli politikai és társadalmi élet a mindennapokban sokkal közelebb állt a vallási élet szabályrendszeréhez, ezért szinte automatikusnak érezhető, hogy a felekezetek a nemzetállamokkal együtt önállósodtak. Mindennek pedig következménye, hogy az élet bármely területén jelentkező változására a másoknak szükségszerűen reagálnia kell, így folyamatos és gyors változások sora kezdődött, egyházi és politikai szintéren egyaránt.⁷⁹ W. Reinhard azonban továbbmegy és a felekezetképződést egyfajta biológiai evolúcióhoz hasonlítja, amelyben „a vallás különböző, egymással rivalizáló formái alakulnak ki.”⁸⁰ Így érthető meg a reformáció egyik alapgondolata, amely szerint az egyház folyamatosan megújul és fejlődik (*ecclesia semper reformanda*⁸¹). Mivel a konfesszionalizáció a társadalmi fejlődés és modernizáció struktúrájába helyezi a reformáció eredményeit, ezért tud valamiképpen objektív képet festeni az egyes felekezetek és összességében az egyháztörténet vonatkozó időszakairól. Mindezek ellenére sokan támadják, vagy kritizálják az elméletet, úgymint Heinrich Richard Schmidt,⁸² Anton Schindling,⁸³ Walter Zeigler,⁸⁴ vagy Thomas Kaufmann.⁸⁵

A konfesszionalizáció következményeként rendkívüli módon megerősödött a territoriális identitás, továbbá a korábbiakkal ellentétben az egyház nem az államhatalom riválisa volt ezután, hanem sok esetben teljes szimbiózisban élt egymással. E kettő együtt tudta elérni, hogy a társadalomban élők, az 'alattvalók' homogenizálása is megtörténhessen.

⁷⁷ REINHARD 2017, 10.

⁷⁸ REINHARD 2017, 10.

⁷⁹ REINHARD 2017, 12.

⁸⁰ REINHARD 2017, 13.

⁸¹ Talán már a 19. században megjelenő, de 1947-től, Karl Barth svájci református teológusnak köszönhetően elterjedő, eredetileg Szent Ágostonhoz fűzött gondolatot, miszerint az egyháznak újra és újra felül kell vizsgálnia önmagát MAHLMANN 2010, 384–388. A Római Katolikus Egyházban is megjelent e gondolat főleg Hans Küng nevéhez fűződően, a II. Vatikáni Zsinatot követő időszakban. MAHLMANN 2010, 387.

⁸² SCHMIDT 1992.

⁸³ SCHINDLING 1997.

⁸⁴ ZIEGLER 1999.

⁸⁵ KAUFMANN 1996.

Mindezek alapján és a történelmi példákból látjuk, hogy az „államegyház inkább szabály volt, mint kivétel.”⁸⁶ W. Reinhard hét különböző „intézkedéscsoportot” különített el,⁸⁷ mely szükségyszerűen megjelent a felekezetszerveződés eszköztárában.

1. Egyértelműen megfogalmazott hitvallás
2. Hiteles multiplikátorok (papok, prédikátorok, jogászok, tanárok, orvosok, bábák) utánpótlása
3. Tervszerű propaganda és hitvédelem
4. Szigorú felekezeti oktatási rendszer
5. Határellenőrzések
6. A vallásgyakorlatok egységesítése és a rítusok ellenőrzése
7. Nyelvi sajátosságok erősítése (anyanyelv, kultúrnyelv használata)

Maga Reinhard is értékeli – néhány esetben kritizálja is – a főként maga által létrehozott elméletet. Látja benne kritikusainak megfogalmazott véleményét, az etatizmussal kapcsolatban, vagy éppen beveszi értékelésébe a Richard Schmidt által kidolgozott önkonfesszionizáció elméletét, vagy Andreas Holzem gondolatait, aki az önkonfesszionizációt a nép vallási tudatának nevezi.⁸⁸ Bár e gondolatok és szempontok egy része a magyarországi, 16–17. századi viszonyokra csak megszorításokkal alkalmazható, mégis érdemes őket szem előtt tartani az elemzés során.

A konfesszionizáció mibenlétének megértéséhez továbbá azt kell még látnunk, hogy az újonnan formálódó felekezetek alapvetően az új vívmányok és a fejlődés útján járva tudtak eredményeket elérni. Emiatt a nyomdák használata és az új iskolarendszer kialakítása elengedhetetlen volt. A katolikus egyház pedig abból a több évszázadnyi hagyományból tudott erőt meríteni, melyek Európa-szerte ugyan különböző formában maradtak meg, de ugyanígy különböző formában vészelték át a reformáció, illetve a felekezetképződés időszakát is.

W. Reinhard szerint a katolikus konfesszionizáció csak 1648-tól kezdődött el és a 18. század közepéig tartott.⁸⁹ Különösen fontos Reinhard egyik összegző gondolata, mely a mi vizsgálódásunk alappillére lehet. Szerinte: „*a felsőbbtség olyan programját testesítették*

⁸⁶ REINHARD 2017, 15–16.

⁸⁷ REINHARD – SCHILLING 1995.

⁸⁸ REINHARD 2017, 23.

⁸⁹ REINHARD 2017, 27.

*meg, amelyeket nem lehetett egy az egyben átültetni a gyakorlatba, hanem rá voltak utalva az érintettek interakciójára. Ennek során igen gyakran valósult meg kompromisszum a népi vallásossággal.*⁹⁰

IV.1.2. Fejlődés és templomépítés

Egyik megközelítés szerint⁹¹ a konfesszionizáció alap gondolatai a fejlődés és a társadalom modernizációja körül forognak. Ez előzetesen feltételezi, hogy a templomépítészetben is a modernizáció és a fejlődés látható. Vajon Nyugat-Európában, a reformáció központi területein, eredőin milyen formában valósul ez meg, és ugyanígy zajlott-e le Közép-Európa, a Kárpát-medence területén? Ha megfigyeljük a nyugati templomokat, két dolgot látunk. Egyrészt – hadászati okokra visszavezethetően – a középkori templomhálózatot csak meghatározott földrajzi régiókban érte kár (Franciaország területét kivéve, ahol az 1789 és 1794 közötti időszakban a templomállományt egy nagy rombolási hullám érte.). Másrészt alapvetően és nemzetközi szinten szemlélve a nagyméretű városi templomok, közösségeinek protestánsná válásával nem jelentkezett az a probléma, hogy a templomok kicsinek bizonyulnának. Magyarországon a nagy alapterületű templomok és a reformáció kapcsolata inkább a Felvidék és Erdély városaiban figyelhető meg. Harmadrészt – és szintén nemzetközi szinten szemlélve – mivel a templomok jó állapotban maradtak, és nagy méretük is volt, ezért egyszerűen csak átalakították saját használatuknak megfelelően. Természetesen így is látni fogjuk az 17. század elejétől kiteljesedő új stílusirányzatokat. Mindebből az következik, hogy a 16–18. század templomépítészete egyrészt bizonyos mértékben megmaradt a középkori hagyományoknál (ennek példája a wittenbergi Schlosskirche⁹²), vagy tökéletesen követték az evangélikusok és reformátusok is az építkezési divatot (reneszánsz vagy barokk) kialakítva a saját szakrális tér igényüket (Ennek példái: Dreifaltigkeitskirche – Speyer, Németország, 18. század,⁹³ Heiliggeistkirche – Bern, Svájc, 18. század.⁹⁴)

⁹⁰ REINHARD 2017, 30.

⁹¹ Erre utal maga Reinhard is, megemlítve, hogy, *Valószínűleg a konfesszionizációt társadalomtudományi fogalomként ösztönösen a modernizáció analógiájaként használtuk*”. Itt azonban ismét utalnunk kell arra, hogy e paradigma körül kialakult vitairódalom alapján sok támadója is van e megközelítésnek. Számunkra éppen ez adhat egy keretet, hogy az általunk vizsgált módszerek beilleszthetőek-e akár ebbe a rendszerbe, vagy sem, hiszen mindkét megközelítés objektív próbál maradni.

⁹² STEFFENS-HENNEN 1998.; LAUBE 2006, 185–203.

⁹³ BUMB 2001; JÖCKLE 2011.

Úgy lehetne – a kutatástörténetet összegző meglátásunkat a magyarországi viszonyokra is kiterjesztve – megközelíteni a hazai reformáció templomépítészetét, hogy a középkori – legtöbb esetben gótikus stílusú – templomtól indulunk ki és az 1781-re kikristályosodó „magtár” formájú teremtemplomhoz érünk el. E két templomtípus meglehetősen különbözik mind formai kialakításában, mind pedig – ami fontosabb – gondolati háttérét tekintve. A középkori katolikus templomnak legalapvetőbb szinten kettő, de inkább három, sőt adott esetekben ennél is több fő eleme van⁹⁵. A szentélyben, ahol az oltár helyezkedik el, történik a szentmiseáldozat⁹⁶ bemutatása, itt megy végbe az átváltoztatás, átlényegülés (*transsubstantiatio*). Itt, a szentélyben helyezkedik (helyezkedhet) el a szentségtartó legtöbb esetben a falba/falra építve. Ez a térrész gyakran megemelt, a reformációt megelőző időszakban, a diadalív mellett szentélyrekesztővel is lezárt. A szentély terét a hosszháztól a középkorban egy térelem, a szentélyrekesztő választotta el, még a falusi templomokban is!⁹⁷ A bazilikális elrendezésű templomokban több hajóra osztott hosszházban a gyülekezet foglal helyet. A hosszház jellemzője, hogy a középkorban még csak az esetek egy részében voltak itt padok. A nagyobb templomok esetében az oldalhajókból kápolnák nyílhattak, további oltárokkal, míg a kisebbekben a mellékoltárok, leginkább a diadalív két oldalára kerülhettek.

Gyakori volt továbbá a nyugati karzat kialakítása, még a falusi templomokban is. Ez a korábbi megítélés szerint a kegyúri karzat szerepét is betölthette.⁹⁸ A falakon gyakran freskók, bibliai történetek, történelmi események figurális megjelenítése látható, amennyiben azoknak üdvtörténeti jelentőségük van, például szentek életének eseményeiként.

Egy további, negyedik elem a sekrestye, melynek szerepe a templom kiszolgáló helységeként fogalmazható meg.

A másik oldalon áll a „türelmi rendeletes” templomnak is nevezett templomforma.⁹⁹ Ezek a templomok teremtemplomok, téglalap formájú alaprajzzal, karzattal és padokkal. Nagy változatosságot mutatnak a karzatok, melyek minden esetben a lakosság, illetve a

⁹⁴ GERMANN 1963, 57–73; HOFER – FURRER 1982.

⁹⁵ részletesen elemezte JANKOVICS 2013, 8–10.

⁹⁶ szentmiseáldozat. In: MKL <https://lexikon.katolikus.hu/S/szentmise%C3%A1ldozat.html>. Megtekintés időpontja 2025.06.01.

⁹⁷ szentélyrekesztő; német nyelvterületen: *Lettner*. MKL

<https://lexikon.katolikus.hu/S/szent%C3%A9lyrekeszt%C5%91.html> megtekintés: 2025.06.01.

⁹⁸ MAROSI 1975, 33.

⁹⁹ Véleményem szerint nem állja meg a helyét, hiszen már korábbi előzményei is vannak e templomformának. Ám egészen egyszerűen ez a típus a klasszikus reformátusnak mondható templom, hiszen csupán a reformációt követően terjedt el és az evangélikusokra sem igazán jellemző.

gyülekezet méretéhez igazodnak. A központi elem a szószék és az úrasztala. A szószék e templomtípusban minden esetben az egyik hosszabb oldal közepére kerül, ez előtt az úrasztala és ezt veszik körbe a padok. E haránt-templom típust („Querkirche”) hazai környezetben Krähling János és Bibó István, valamint Danielisz Dóra¹⁰⁰ kutatásai nyomán ismerhetjük leginkább. Németországban e templomtípus kapcsán Kathrin Ellwardt írt doktori disszertációt,¹⁰¹ míg Reiner Sörries a Habsburg Birodalom templomairól írott könyvében érintette ezen templomokat.¹⁰² Levezetése a francia hugenotta építészetből, illetve a Charenton-i imaházból lehetséges.¹⁰³ Ennek eredetére még visszatérünk a dolgozat későbbi fejezetében.

Az alapvető problémával azonban ott szembesülünk, hogy – amint azt disszertációmban bemutatom – a reformáció kezdeti templomépítésze, még egyértelműen a megmaradt középkori templomok használatában merül ki. Ennek erős hagyománya az ország egyes területein (Erdély) még a 17. században is biztosan megfigyelhető, melynek eredménye a mai napig látható. Itt sem igény, sem szükség nem volt a templomok építészetében megjelenő modernizációra. A 17. századra mikor a török jelenlét már állandósul, a Habsburg fennhatóság alatt tiltottá vált a protestáns templomok építése, illetve a megmaradt középkori templomok használatára volt lehetőség.¹⁰⁴ A tiltás ellentéte látszik a nyugat-európai 17–18. századi templomépítészetben (Speyer, Bern stb.). Ott ki tudott alakulni a sajátos korai barokk protestáns templomépítészet.¹⁰⁵ Ezzel párhuzamosan a hazai gyülekezetek sokszor titokban, szó szerint abból építkeztek, amijük volt: fából, sárból, paticsból.¹⁰⁶ Marosi Ernő szavaival élve: „*Művészettörténeti értelemben a probléma magva a középkor hagyatékának elsajátítása és az új, reformált vallás követelményeihez való alakítása.*”¹⁰⁷ Eszerint tehát a református egyház művészeti megoldásait abban a közegben kellene vizsgálnunk, amit ki tudott alakítani saját maga a középkori maradványokon. Vagyis a reformáció nem hozott létre saját stílust,

¹⁰⁰ DANIELISZ 2019.

¹⁰¹ ELLWARDT 2004.

¹⁰² SÖRRIES 2008.

¹⁰³ KRÄHLING 2012, 51–52.

¹⁰⁴ vö. 1681. évi 26. tc. az artikuláris helyekről.

¹⁰⁵ HARASIMOWICZ 2017, 10.

¹⁰⁶ KÖRMENDY 1971.

¹⁰⁷ MAROSI 1992, 26.

csupán egyfajta sajátos egyveleget, ami a középkori épület tömegét és a kora újkori, újkori berendezést foglalja magába.¹⁰⁸

A templomhasználat alapján ugyanakkor általánosságban elmondható, hogy a reformáció ugyan a 16. században már megjelent hazánkban, az egyes példák – amint azt saját vizsgálataim is alátámasztották – azonban azt mutatják, hogy évszázadokkal később is megjelenhetett a hatása e változásoknak. Egy 2018-as kutatásomban a következőket tudtam megállapítani a templomépítészet változásairól.¹⁰⁹ Rendkívül magas arányban találjuk meg a pusztulás, majd újratelepülés nyomán létrejövő gyülekezeteket. Ezek többségükben már a 16. század folyamán pusztává váltak, majdnem minden esetben háborús cselekmények következtében. Az újonnan létrejövő közösségek, települések gyülekezetté válásához pedig évtizedekre volt szükség, sok esetben úgy, hogy a templom még további évtizedekig romos állapotban maradt (pl. Zánka¹¹⁰). Ez a tény egyenesen mutat a templomhely kontinuitásának kérdésére. A középkori templomok a 18. – néha még a 19. – században is fennálltak (pl. Pécsely¹¹¹), míg helyben lakó lelkészeik többségükben már a 17. századtól működtek. Egyes esetekben a torony is folytonosságot mutat, mivel méretbeli nehézségek nem merültek fel (pl. Csögle, Balatonkenese¹¹²). Így ezeket változatlanul hagyták, s emellett sokszor a hajó nyugati részét is megtartották, a szentély lebontásával pedig kelet felé bővítették később az épületet a megmaradt hajó szélességében (pl. Balatonszőlős¹¹³). A változások egyik legfontosabb része, hogy a sekrestye akár romosan is, de egészen a 18. századig fennállt, viszont szükségtelenné válása miatt ekkor tervszerűen bontották el a még épen állókat is. További templomhasználati és már-már a népi vallásosság kategóriájában kezelhető adat, amikor egy szentéllyel rendelkező középkori templom református használatkor a szentélybe is temetkeznek, amire korábban általában nem volt példa (pl. Balatonszőlős¹¹⁴). Így a szentély korábban élvezett szakralitásának elvesztését jelentette, de egyben azt is, hogy a reformátussá vált lakosság – feltehetően – a korábbi hagyományoktól vezérelve továbbra is temetkezett a templomon belül. Pusztán régészeti kutatásoknak köszönhetően ismerjük a templomok térszerkezetének

¹⁰⁸ vö. JANKOVICS 2013, 112.

¹⁰⁹ PÁTKAI 2018b, 248–250.

¹¹⁰ PUSZTAI 1994. 171–173; M. KOZÁK 1992, 39–43.

¹¹¹ 1861-ben bontják le a reformátusok bővítés miatt, s bontás közben került dokumentálásra. HENSZLMANN 1876, 119–120.

¹¹² PÁTKAI 2018b, 241.

¹¹³ PÁTKAI 2018b, 242.

¹¹⁴ LÁSZLÓ 1980, 118.

évszázadok alatt történt, több periódusra osztható változásait (Sóly¹¹⁵). A középkorból származó épületet teljesen új jellegű belsővel és új térhasználattal látták el. Néhol (Zánka¹¹⁶) a templom tengelyének megfordítása és a szentély leválasztása is erre utal.

A templomhasználat alapján látható az, hogy használatuk szorosan kötődik a katolikus mise, illetve a református istentisztelet téri igényeihez, ezektől a templomok terét egészen egyszerűen nem lehet szétválasztani. E téri igény megléte, illetve átalakulása mögött olyan szerves folytonosság figyelhető meg a gyülekezetek életében, amelyek nem jellemezhetők az egykori teológusok által folytatott hitvitákkal. A települések szintjén teljesen más képet látni a templomok használói kapcsán, hiszen az újraterlept falvak lakói szülei és nagyszülei hitét hagyták fel, s vették igénybe az évszázados templomokat az „új irányzatot” követő vallásosságukkal.

IV.1.3. A reformáció egyéb hatásai

A reformáció és a hitbéli meggyőzés (meggyőződés) természetesen mindig a személyes kapcsolatokon múlt. Bibliái alapra helyezve is magyarázatot kap Pál apostol leveleinek azon kitétele, amely szerint „a hit hallásból van.”¹¹⁷ A nyugati és a keleti keresztény egyház is a középkorban leginkább hatalmi eszközökkel érte el a közrendi jogállású híveit. Latin nyelven hangzott a mise, amit vagy értettek, vagy nem, de kötelező volt a részvétel, amint azt I. (Szent) István törvénye kimondta.¹¹⁸ A 16. században megjelenik egy olyan irányzat, amely egyértelműen a hit terjesztésére koncentrál, népnyelven, és sokkal nagyobb hangsúlyt helyeznek a társadalom minden rétegének személyes elérésére.¹¹⁹ Egyetlen, és igen jellemző példaként Sztárai Mihály életútját villantjuk fel. Ő, eredetileg ferences háttérrel rendelkező pap volt,¹²⁰ aki horvátul és magyarul kezdte prédikálni az új tanokat és hatalmas sikereket ért el vele a Dél-Dunántúlon. A katolikusok részéről Krizsan András pedig püspökétől horvát nyelvű imakönyveket kér levelében, melyben kifejezi, hogy „minden nép a saját nyelvén virágzik!”¹²¹ A reformátorok hamar rájöttek arra, hogy ha sikerre

¹¹⁵ RÁCZ 2011.

¹¹⁶ PUSZTAI 1994, 171–173; M. KOZÁK 1992, 39–43.

¹¹⁷ RÓM. 10.17.

¹¹⁸ Szt. István első törvénykönyve 9. bekezdés. MADAS 1991.

¹¹⁹ Hozzáteve, hogy a középkorban is volt magyar nyelvű része a miséknek.

¹²⁰ DOBROVITS – ÖZE 2001; ÖZE 2006, 111. legteljesebben ESZE 1973.

¹²¹ FRANKOVICS 2006, 71.

akarják vinni az egyház megújítását, akkor mindenkivel meg kell értetniük magyarázataik lényegét, lehetőleg úgy, hogy az mély gyökeret eressen bennük és értelmükkel is elfogadják hitüket¹²². Ennek elérésére azonban több akadályt le kellett küzdeni. Magyar környezetben egyrészt nem álltak rendelkezésre anyanyelvű könyvek (főként a Biblia és egyéb imádságoskönyvek). Ezek fordítása minden területen rohamtempóban elkezdődött és a Biblia különböző fordításaival és e fordítások nyomdába kerülésével¹²³ elkezdődött az egységes irodalmi nyelvek kialakulása is (nemcsak a német, hanem a magyar nyelv vonatkozásában is). Viszont a könyvek elkészítése csupán az első lépés volt, mert a többség még nem tudta ezeket önállóan olvasni. Protestáns megközelítés szerint: a korabeli katolikus egyház szerint ez nem is lett volna kívánatos, ugyanis az a veszély állt volna fenn, hogy az ember önmagában kezdi értelmezni az olvasottakat, ami eddig a papság privilégiuma volt.

Elsődleges feladatként lépett elő tehát, hogy iskolákat kell létrehozni és minél több embert kell megtanítani írni-olvasni, illetve a különböző tudományok alapvető ismeretére. Ebben már komoly humanista filozófia is megjelent. A hosszú távú célja mindezzel a reformációnak az volt, hogy önállóan tudjon mindenki Bibliát olvasni és értelmezze is azt.¹²⁴ Erre mutat Reinhard¹²⁵ gondolata is a hazai közép és felsőfokú oktatás professzionalizálása kapcsán.

¹²² Konkrétum erre a jelenségre Hans Dernschwams naplójából: „*Mindkétrésről durva tudatlanságot tapasztal az ember, meg latinul se tudnak, csak éppen az előirt szöveget. Előbb a lutheranus pappal beszéltem, megkérdeztem, hogy mire oktatja a gyülekezetét. Ő azonban állhatatosan kibújt a válaszadás elől és eltávozott a templomból a vecsernye vége előtt, nehogy szégyent valljon. Ez a prédikátor nem egyéb fizetett bolondnál. De beszéltem az öreg pápistával, aki nem tudott latinul válaszolni. Hatvanéves férfiú, ez meg nem egyéb értelmetlen miseszajkózónál (...) Ám mind e nagy szerencsétlenségükben és eltiportságunkban is a szegény magyar keresztényeknek Isten szaván kívül nincs más vigaszuk, s ezt a lutheránusok nyíltabban hirdetik, mint a katolikusok. Mert a lutheránusok fohásza, melyeket ők a templomban nyilvánosan magyarul mondanak és énekelnek, hogy Isten meg fogja őket oltalmazni a török hitelenséggel szemben. Ám a pápisták még prédikálni sem tudnak. A lakosság többé-kevésbé tudja, mikor kell elindulnia a templomba. És mikor a pápisták befejezték énekeiket, akkor a többiek – és ezek vannak többségben – indulnak el oda. Ehhez egyébként az egyik oltárnál elhelyezett csengettyű ad jelt. És a szegény népet, azt a keveset, ami meg megmaradt, a lutheránus vallás tartja meg keresztény hitében. Ezek valamennyien anyanyelvükön zengik Isten szavát. De a pápisták tudatlanságukban még egymás ellen is acsarkodnak. A tudatlan papok bűne, hogy oly sok együgyű ember törökké lesz.*” TARDY 1984, 500–501., idézi: ÓZE 2006, 282.

¹²³ MOLNÁR 1963.

¹²⁴ DIENES 2001, 45.

¹²⁵ REINHARD 2017, 17.

IV.1.4. Iskolák – városi topográfia átalakulása

A nyugat-, illetve közé-európai környezetben sokszor tárgyalt összefüggést¹²⁶ két magyarországi példán szemléltetjük.

A történeti adatok alapján 1531-ra datálható a Pápai Református Kollégium alapítása¹²⁷. Megjegyzendő azonban, hogy az iskola a korábbi plébániai iskola reformálásával alakulhatott ki, mely iskolának tehát volt már előzménye és alapja.¹²⁸ A plébániai iskoláról azt állítják, hogy 1508-ban hozták létre.¹²⁹ Semmi nem utal arra, hogy az iskola alapítása (1531) lenne a város reformálásának kezdete is, sőt minden bizonnyal előbb kellett utóbbinak történnie. Ha Thurzó Elek birtoklásához kötjük ezt a jelenséget, akkor elég pontosan leszűkíthető az 1526-1531 közötti időszakra.

Az iskola épülete, főként történeti adatok alapján ma már biztosan lokalizálható.¹³⁰ Az épület a középkori katolikus plébániatemplomtól keletre, a barokk – s feltehetően a középkori – plébániaépület szomszédságában állt. Ez a terület ma a Ruszek-köz mentén található. Az épületről tudjuk, hogy 1616-ban megnagyobbították.¹³¹ Az iskola ezen a területen egészen 1752-ig működött, amikor a városban megszüntették a szabad vallásgyakorlatot és az egyháznak az iskolával együtt költöznie kellett.¹³² Az istentiszteleteket és az oktatást Adásztevelen, egy közeli nemesi településen végezték. Kiss Ernő a következő adatokat közli: *„az első református iskola a város piacán állott, ahol a templom is volt, református tornyával keletnek nézve... Mivel azonban 1660-ban a város piacáról kiszorultak, s attól messze távozni mégsem akartak, új templomuk a piac tőszomszédságában épült. Az említett iskolában volt*

¹²⁶ A Reinhard által (REINHARD 2017, 15–16.) kifejtett 2-es és 4-es pontok alapján

¹²⁷ KIS 1896; LAMPÉRTH 1931.

¹²⁸ A középkori iskolák kérdése kapcsán sajnos nincs sok rendelkezésre álló adat. Sárospatakon került feltárássra a plébániai iskola, melyet időbeli, különleges kapcsolat fűz a reformátusok iskolájához. A plébániai iskola közvetlenül a templom kerítőfalán kívül helyezkedett el. Egy nagyméretű teremből állt, s a hozzá kapcsolódó kis méretű tanítói lakból. Az épület alatt kőpince helyezkedett el. A reformátusok iskolája nem itt, hanem a beginák házából alakulhatott ki. Ezt az épületet éppen az ref. iskola alapítása körül bontották le. GÖMÖRI 1996. 69–78. Ezen kívül a pásztói ún. oskolamester házáat lehet még említeni a középkori alsóbb szintű iskolák terén. VALTER 1991. 15–18.

¹²⁹ MRT 4. 61/6; KATONA 1972, 342. Ekkor tanítója Kajári István, kinek idejében pestis ütött ki a városban és a tanulói szétszéledtek. PAYR 1924, 166.

¹³⁰ KATONA 1972

¹³¹ KATONA 1972, 342.

¹³² MOL Esterházy es. Ita P. 1216. 23. cs. capsza 60. N 325. 63. az oklevelet közli: KISS 1908.

*egy nagy auditorium, tógátus deákoknak való öt tágas szoba, a tanulóifjúságnak hét classisa, vagyis a tanulók különös szobái, egy közönséges könyvesház, a professzornak egy szobája, konyhája és a felső emeletben egy museuma, kántornak is egy különös szobája".*¹³³ Vagyis 1660-ban már a második épületről hallunk, melyet 1680 körül emeletesre bővítenek, majd 1703-ban javítják az iskola auditoriumát és két szobáját. 1705-ben az auditorium nyugati sarkához tornyot emeltek, amelybe két harang került.¹³⁴ Ennek az épületnek a kutatását ma már csak régészeti módszerekkel (feltárás) lehetne elvégezni. Mithay Sándor véleménye szerint a késő középkori plébániai iskola, illetve a későbbi református iskola alapfalmaradványait tárta fel itt 1983-ban.¹³⁵ Az első épületről annyit tudunk, hogy a város piacán állott. Katona Imre szerint az első épület ugyanennek a teleknek a keleti felén, a városfal mentén található, bejárata és ablakai is keletre néztek.¹³⁶ Már Katona, de Kiss is hangsúlyozza, hogy a reformátusok „ősi iskolájának” lokalizációjához elengedhetetlen a parókia épület helyének ismerete. Ez is az említett telken/telkeken állt, azonban azok nyugati felén, a piachoz és a templomhoz közelebb. Ugyanitt működhetett a 16. század végén szórványosan már emlegetett majd a 17. századból jól ismert nyomda. A városnak ezen szakasza jól kezelhető egységet, negyedet alkot. Az iskola épületének pontos építési idejét nem ismerjük, csak azt, hogy a halastóra nézett, azonban a plébániai iskola 1508-as említése után, 1510-ből rendelkezünk egy adománylevéllel, melyben Szapolyai János egy telket ad a plébániának, hogy a Mária-oltárnál misét mondjanak. Ez a telek aztán a plébánia reformálásával a későbbi református egyház tulajdonát képezte. Az itt álló legkorábban ismert épület feltehetően még a középkorban épülhetett, a piac felőli részen álló épület-komplexum pedig az 1570-es-80-as években épülhetett prédikátorház céljára.¹³⁷

Egy további példát a veszprémi iskolaépület szolgáltat. A veszprémi vár területén a mai Simoga-háztól északra, az egykori vármegyeháza, várbörtön, ma Törvényszék épületének helyén találjuk a református egyház ingatlanait. Ezeket az ingatlanokat az egyház egészen 1717-ig használta.¹³⁸ A 17. század elejéről már ismerjük a lelkészek neveit, szolgálati idejüket. Az első veszprémi illetőségi lelkész, akiről tudunk Batai István, 1570 körül.¹³⁹

¹³³ KISS 1894, 158.

¹³⁴ KATONA 1972, 342.

¹³⁵ közli: ILON 1995, 119. hivatkozva a dokumentációra: GEKM_RA_1031-87.

¹³⁶ KATONA 1970, 67.

¹³⁷ KATONA 1970, 68.

¹³⁸ JAKAB 2014, 13. PÁTKAI 2022, 53–57.

¹³⁹ KÖBLÖS – KRÁNITZ 2009, 316.

Templomépítésről csak Gál Imre lelkészsége idejéből van adatunk, az 1620-as évekből. E templom kapcsán azt írják, hogy a második templom, viszont nem ismert az első templom holléte.¹⁴⁰ Valószínűleg a középkori Mindenszentek templomát használták kezdetben a vár katonái, majd a reformátusnak nevezhető gyülekezet.¹⁴¹ Ennek megszűnését, pusztulását nem tudjuk egyértelműen dátumhoz kötni.

Annyit tudunk 1614-ben, hogy a prédikátor háza a mai Törvényszék épületének északnyugati részén állott, a délkeleti oldalon a „második pap” háza¹⁴², azután az iskolatanítók és az iskolák, *kiterjedvén a parochiális fundus a mostani vigyázó toronyig, délnyugatról kerítvén a bástya, s így ezen templomnak ott kellett épülni és lenni, mely most a vármegyeháza mellett lévő kanonok lakáshoz kertül használtatik.*¹⁴³ E szerint tehát a régi (középkori?) templom a Törvényszék épületének északi részén és az Agg-papok háza helyén (vagy mellette?) állt. Erre utal egy 18. századi vers is részlete is, mely a templom elvétele kapcsán íródott: „...Hallatott vala régen közepén e Várnak...”¹⁴⁴ Éppen ott, ahol nem követhető egyértelműen a várfalak csatlakozása. Az Agg-papok házának hátsó (nyugati) fala a középkori várfalra épült, mely csak egy nagy töréssel, ugrással köthető a Törvényszék udvarára rekonstruálható várfallal. Ez a törés az 1667-re keltezhető, karlsruhei gyűjteményben található alaprajzon¹⁴⁵ is látható, sőt ugyanennek a tervrajznak a látképe ide rajzol egy csúcsos tornyú épületet (templomtorony?) is. Ez viszont inkább lehet a reformátusok második temploma. Megjegyzendő azonban, hogy torony építéséről nem tudunk, sőt elvileg nem is volt szabad tornyot építeni protestáns templomokhoz ebben az időben. Bár egy későbbi 18. század eleji adat szerint volt tornya e templomnak.¹⁴⁶

Az iskoláról az 1774-es egyházleírásból tudunk annyit, hogy „volt szép iskolánk is mellyben 25, 30 öreg deákok is voltak, kik az alsóbb oskolákat tanították.”¹⁴⁷ Padányi püspök naplójából tudjuk, a reformátusok „...magasabb iskolát, mintegy akadémiát állítván fel...”¹⁴⁸

¹⁴⁰ THURY 1893, 11.; PAP 2021, 32–33.

¹⁴¹ THURY 1893, 10.

¹⁴² Pap Gábortól tudjuk, hogy Veszprémben 1614-től (biztosan) két parókia ismert, ugyanis mindig két lelkész lakott itt, akik közül az egyik püspök volt. PAP 2021, 32.

¹⁴³ THURY 1893, 12; PAP 2021, 33.

¹⁴⁴ KÖHEGYI 1965, 133.

¹⁴⁵ Ezt közli KOROMPAY 1956, 41. 16. kép is

¹⁴⁶ PAP 2021, 39.

¹⁴⁷ HUDI ET AL. 2002, 513.

¹⁴⁸ közli LUKCSICS – PFEIFFER 1933, 39.

IV.1.5. Az eddig elmondottak összegzése, a templomépítészetre gyakorolt hatásuk kiemelése érdekében

Mindenképpen figyelembe kell vennünk és ki kell emelnünk, mind a templomhasználat, mind pedig a meglévő iskolahálózat reformálása kapcsán, hogy a 16. század folyamán még csak eredeti szóhasználat szerint akatolikus, azaz nem-katolikus, vagy újabb kifejezéssel élve óprotestáns gondolati háttérről beszélhetünk.¹⁴⁹ A kezdeti időszakban a nyugati egyházon belül történt az új tanok elfogadása és az ellentétek is csak az egyházon belül jelentkeztek.¹⁵⁰ A korai időszakban a középkori katolikus plébániahálózat, valamint annak maradványai, azok, amelyek kezdetben más szellemben működnek tovább, majd amelyeken az új protestáns egyházszervezet, később pedig a külön evangélikus és református egyházszervezet kialakul.¹⁵¹ A templomhasználat is ennek szellemében alakul át, tehát kezdetben a középkori épületeket, vagy azok részletét használják.¹⁵² Neszmély, Dunaalmás, de akár Veszprém – Szent Katalin kolostor esetében is valószínű, hogy a török korban csak a szentélyt használták templom gyanánt.¹⁵³ A papság körében megjelenő új irányzat aztán áttételesen kerül a hívekhez, úgy ahogy arról már szóltunk az előzőekben. Az, hogy később politikai színezete lesz a felekezeti hovatartozás kérdésének az már valóban olyan társadalomtörténeti kérdéseket vet fel, melyekre a konfesszionális paradigmája is magyarázatokat adhat.

A Reinhard nyomán¹⁵⁴ megismert elmélethez kapcsolódva több megfigyelést tehetünk a hazai – főként dunántúli református templomépítészet és egyháztörténet kapcsán. Az általa jelzett pontokhoz kapcsolódva azt látjuk, hogy a központilag megfogalmazott hittételek –

¹⁴⁹ MKL: akatolikus (görög: 'nemkatolikus'): 1917 előtt a katolikus egyházhoz nem tartozó keresztények. A II. vatikáni zsinat óta alig használt megjelölés. <https://lexikon.katolikus.hu/A/akatolikus.html> megtekintés időpontja: 2025.05.25. VARGA 1971, 288. magyarázata: Akatolikus = nemkatolikus, vagyis minden másvallású.

¹⁵⁰ Ezt látjuk például Sopronban, ahol plébánosok és lelkészek sorát ismertjük, s tudunk róluk, hogy a Szent Mihály, a Szent György, Szent Jakab templomokban prédikálnak új szellemben. Ezzel párhuzamosan pedig a Szentlélek kápolna marad a katolikusok temploma. PAYR 1924, 12.

¹⁵¹ S. LACKOVITS 2001, 138.

¹⁵² Mint például Buda esetében, ahol 1546-ban a török basa osztja meg a templomot a lutheránusok és a katolikusok között. A szentélyt a kisebb gyülekezet (katolikus) használhatja, míg a hajót a nagyobb (lutheránus). ZOVÁNYI 1921. 201–212. ÖZE 2006, 224.;

¹⁵³ Neszmély és Dunaalmás esetére ld. ROZVÁNYINÉ 1964, 189. Veszprémben ezt eddig nem vizsgálták, de erre utal a diadalív szűkítése és a diadalív vonalában megmaradt szentély tömege.

¹⁵⁴ REINHARD 2017.

*confessio*¹⁵⁵ – természetesen a protestáns egyházszervezet kialakulásában érték el nagy sikert, hiszen ezek mentén alakultak az egyes felekezetek. Természetszerűleg következik, hogy a felekezeti jelentősége megkérdőjelezhetetlen a reformáció utáni egyháztörténetben. A személyes kapcsolatok kialakítása főként az anyanyelv használatából fakadóan nyert érvényt, és így Reinhard szavaival¹⁵⁶ élve sikerült a hiteles multiplikátorok elérése és nevelése. Ezt az iskolahálózattal, annak fejlesztésével sikerült valóban elérni a Dunántúlon is, ahogy szerte az országban. A propaganda és a hitvédelem alapvetően az egyházban és a politikában is inkább a felsőbb rétegek feladata és kiváltsága volt. Jól látható ez a népi vallásosság alakulása alapján is.

Most nem térünk ki rá, azonban a már idézett és Reinhard által említett 5-ös pontban, a határellenőrzések¹⁵⁷ viszonylatában érdekes jelenség áll elő a peregrinációval – a külföldön tanulás – kapcsolatban.¹⁵⁸ Ha végig nézzük a korabeli prédikátoraink életét¹⁵⁹ azt látjuk, hogy java részük járt valamely külföldi – német, holland, svájci – teológiai akadémián. Ugyanezen „határ-jelenség” más oldalról került megvilágításba s mélységeiben kiértékelve Őze Sándor munkásságában.¹⁶⁰

A rítusok és vallásgyakorlat egységesülése szintén a népi vallásosság keretében vizsgálható terület,¹⁶¹ azonban ehhez kapcsolódnak a templomhasználatból fakadó hagyományok is. A nyelvi sajátosságok a mai napig megvannak a református egyházon belül. Elkülönül ugyanis a mindennapos nyelvhasználattól a szakrális kultúrnyelv, mely jól

¹⁵⁵ A két legfőbb magyar szempontból is kiemelkedő hitvallás a Heidelbergi Káté és a II. Helvét hitvallás. A Heidelbergi Káté készítésének ideje: 1563, a II. Helvét hitvallásé: 1566. ld. CSOHÁNY 2004, további irodalommal. illetve: A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ HITVALLÁSI IRATAI. I. A Heidelbergi Káté. II. A Második helvét Hitvallás. Bp., 1954.; újabb kiadás 2020.

¹⁵⁶ REINHARD 2017, 17.

¹⁵⁷ REINHARD 2017, 16–17. 5. pont

¹⁵⁸ A pápai kollégium például valahol a középiskola és az egyetem közötti szinten helyezkedett el, a tudományos fokozatok megszerzéséhez azonban valamely nyugat-európai főiskola/egyetem látogatása volt szükséges. KÖBLÖS 2006, 28.

¹⁵⁹ KÖBLÖS – KRÁNITZ 2009.

¹⁶⁰ összefoglalóan jelezve a többi megjelenést is ŐZE 2006.

¹⁶¹ jó példa erre a katolikus elemek megmaradása a református vallásgyakorlatban S. LACKOVITS 1991, 313–318. vagy akár Szűz Mária szerepe és alakja a reformátusság berkein belül. S. LACKOVITS 2001, 291–301.

megfigyelhető a liturgia során, de a névadási szokásokban is megvannak a felekezetek jellegzetességei.¹⁶²

A Reinhard-féle paradigma szerint¹⁶³ a konfesszionalizáció időszakában, egyértelműen az általános, egyházi fejlődés áll a középpontban. Ezt a magyarországi templomépítészet kapcsán talán nem látjuk még pontosan, azonban véleményem szerint a templomépítészet a politikai események sorozatának, azaz a török hódoltság következményeként marad el a nyugati fejlődéstől. Ezzel szemben az egyházigazgatási szervezet meglehetősen fejlett – mai fogalmaink szerint demokratikus¹⁶⁴ – képet mutat, mely a középkori egyházszervezeten messze túlmutat, a hierarchikus viszonyok egy részének a lebontása miatt. A templomhasználat tekintetében azonban kérdések sora fogalmazódhat meg. Azon felül, hogy mik a lehetőségeik az egyes gyülekezeteknek, milyen anyagot használhatnak az épületeknél, fontos kérdés az, hogyan alkalmazkodnak az új dogmatikához? Saját és a jelen disszertációban ismertetésre kerülő kutatásaim is megerősítették azt, hogy új funkcionális tereket hoznak létre, melyek – végeredményként – egy komplett térelrendezési módot is magukban hordoznak.

Az iskoláztatás, mely alap gondolatként fogalmazódott meg a reformáció során, szintén érdekes képet fest. Itt is, hasonlóan a templomépítéshez, abból kell kihoznia a maximumot a protestánsoknak, ami rendelkezésükre áll, de itt nincsenek olyan elvi kötöttségek, mint a szakrális építészetben. Így például csak a parókia telkén építhetnek iskolát, nem lehet saját tornya az épületnek, csak szinte elrejtve. Ez ellentétben áll a Kelet-Magyarországon található lehetőségekkel, ott ugyanis nem tudott a katolikus királyi hatalom ilyen erősen fellépni a túlsúlyban lévő és ezáltal politikailag is komolyabb hatalommal rendelkező reformátussággal szemben.

¹⁶² A kereszteselési szokásokban megfigyelhető névadási szokásokra vonatkozóan ld. S. LACKOVITS 1994, 402–403.

¹⁶³ REINHARD 2017.

¹⁶⁴ Az egyházkormányzat ma is alulról építkező. Az egyházközségek választás útján jelölik ki helyi szinten is előljáróikat, lelkészüket (szabad lelkészválasztás). Ezen felül az egyházmegyék, egyházkerületek vezetői választás útján kaphatják meg pozíciójukat, valamint az egyházmegyék delegáltak útján vesznek részt a zsinat munkájában.

IV.2. A reformáció régészete

IV.2.1. A reformáció régészete Nyugat Európában

A reformáció egyik történeti vizsgálata, melyről korábban már szóltunk (konfesszionizáció) a reformáció kialakulási területéről terjedt el. Ugyanígy a reformáció más irányból történő megközelítését is eredeztethetjük Nyugat-Európából. A reformáció régészete („*The archaeology of Reformation*”, „*l'archéologie de la Réforme*”) kifejezést, ebben a formában már évtizedek óta használják az angol és francia nyelvterületeken, de a németeknél sem teljesen ismeretlen.¹⁶⁵

Franciaországban a reformáció régészetéről 2005-től kezdve beszélhetünk, Saint-Maurice (Val-de-Marne) hugenotta temetőjének feltárása, majd 2009–2010-ben a La Rochelle-i (Charente-Maritime) ásatások kapcsán.¹⁶⁶ Ennek a kutatásnak voltak már angliai előzményei a 90-es években. Itt is egy temetőfeltárás volt mindenek az elindítója. Az ún. Spitalfield Project volt ezek közül a legjelentősebb, mely valójában „a hugenották régészete” nevet viselhetné, ugyanis a Londonba költöző (emigráló) francia reformátusokról van szó. A Spitalfieldben található Christ Church kriptájának feltárása során kerültek elő hugenotta temetkezések.¹⁶⁷ Ehhez a feltáráshoz kapcsolódóan kezdődött meg egy kutatás, melynek célja a hugenották élettere és anyagi kultúrájuk felkutatása Londonban. A nehézséget ebben a helyzetben alapvetően az okozta, hogy migráció-régészetről beszélünk, s mint ilyen a kora újkorban már kevésbé lelhetőek fel az eredeti tárgytipusok, s a beköltöző népcsoportok sokkal gyorsabban alkalmazkodnak a helyi viszonyokhoz. Így régészetileg nem elkülöníthető az anyagi kultúrájuk.¹⁶⁸ Ehhez hasonló lehet a reformáció régészetének keretei között vizsgálni például a habánok, vagy akár a husziták életterét és anyagi kultúrájukat.

A hugenották „eredeti” lakóhelyén, Franciaországban a Saint-Maurice temető feltárása és tanulmányozása tette lehetővé először protestáns temetkezések feldolgozását.¹⁶⁹ A Charentonban található templom az egyetlen engedélyezett szakrális hely volt a párizsi protestánsok számára a nantes-i ediktum (1598-1685) idején. Ez a hely fontos funkciókat töltött be a helyi, de a Párizsba érkező európai hugenották számára is 1606-tól egészen az

¹⁶⁵ PARKER 2009; PARKER 2011; PARKER 2013; MATTHES 2008a; MATTHES 2008b; BUQUET-MARCON – DUFOUR 2016,

¹⁶⁶ BUQUET-MARCON – DUFOUR 2016; BUQUET-MARCON – DUFOUR 2018.

¹⁶⁷ MOLLESON – COX 1993; REEVE – ADAMS 1993.

¹⁶⁸ PARKER 2009, 10–11.

¹⁶⁹ BUQUET-MARCON – DUFOUR 2016,

1685-ös pusztulásáig. A hugenották által a római katolikus egyházzal szemben megfogalmazott fő kritikák mindenekelőtt a halotti rituálékra vonatkoztak (szentmise, harangozás, virrasztás, halotti tor stb.). Úgy gondolták, hogy a katolikus modor túlságosan a halottakra és a holttestekre összpontosít. Az ediktum visszavonása az 1685-ös fontainebleau-i rendelettel megpecsételte a hugenotta kultusz gyakorlását és az összes református hely, templom és temető pusztulásához vezetett. A két protestáns temető feltárása Saint-Maurice-ban és La Rochelle-ben lefektette a reformáció régészetének alapjait Franciaországban.

Az Inrap (Institut National de recherches archéologiques préventives) által Charentonban végzett megelőző feltárások pontos adatokkal szolgáltak a hugenotta történelem e különös időszakának megvilágításához. A temetkezésekre és antropológiai jellemzőkre vonatkozó kutatásokat a temető keleti határának feltárásával végezheték el a feltárók. A temető 80 éves használata során a legalapvetőbb megállapítás, hogy az elhunytakat lepelbe tekerve, hátukra fektetve temették el és általános volt a koporsó használata is.¹⁷⁰ Franciaországban a 16. századi protestánsok és katolikusok közötti konfliktus középpontjában a temetők és azok megosztásának kérdése állt.¹⁷¹ Erre látunk dunántúli példákat is, de erre főleg a 18. századból rendelkezünk forrásokkal.¹⁷² A hugenottáknál nincs lényegében semmilyen halott-tisztelet, az egyszerű és szerény temetéseket hirdetik. Hasonlóképpen ahogy a Debrecen-Egervölgyi hitvallás is előírja.¹⁷³ A francia protestáns temetőben uralkodó megszorításokat megerősíti egy királyi rendelet is, amely előírja, hogy a temetést éjszaka (naplemente után, vagy napfelkelte előtt), temetési menet nélkül, egy íjász

¹⁷⁰ BUQUET-MARCON – DUFOUR 2016, 23–24.

¹⁷¹ LURIA 2001, 185; LURIA 2005, 103.

¹⁷² HUDI ET AL. 2002, 299–300.

¹⁷³ Egyrészt „Gonoszságot cselekesznek, a kik a holtakért imádkoznak, áldoznak, mert nincs azok megkegyelmeztetéséhez többé semmi remény, a kik hitlenségben haltak meg...” Kiss 1881, 194. Másrészt: „A meghaltakat tisztességesen eltemetjük a községen kívül, vagy a közgyülekezet helyén, a hol tisztességesen bekerített nyughelyiség van ajtókkal ellátva. El vannak onnan tiltva a szennyek és közdolgok fölvyázat mellett. A holtak csontjait eltemetjük. Kerüljük a fölöttébb való jajveszékést és babonás pompákat. A holtakért semmi lakomákat, könyörgéseket, alamizsnákat nem csinálunk; hanem kegyes énekekkel, a nép rövid oktatása mellett elrejtjük az ő sirjokba – a port a porhoz. A halálról és feltámadásról énekelünk, a temetéssel tanítunk. Az ordítózást, a harangoknak pópista szokás szerint való babonás zúgátását sok okból kerüljük. Azonban mégis a holtakról jelt adunk, tudniillik kevéssel a temetés ideje előtt, melyik lesz annak meghatározott órája, tudniillik egy fekete lobogónak a közhelyen való felemelésével, avagy egy harangnak igen rövid meghuzásával, vagy az órának meghatározásával: a mint az egyház szabad tetszése hozza magával.” Kiss 1881, 238–239.

felügyelete mellett kell elvégezni.¹⁷⁴ Az elvi előírásokhoz képest a régészeti feltárás sokkal enyhébb körülményekről tesz tanúbizonyságot.

Eszerint nem sok különbség fedezhető fel a temetkezések mikéntjében. Ehhez rendkívül fontos adalék, hogy a hivatalos kálvinista teológia visszatartotta a hivalkodó temetéseket, különösen azokat, amelyek lehetővé tették a társadalmi megkülönböztetést.¹⁷⁵ A sírfoltok a nagy sírszám és a talaj homogenitása miatt nem voltak elkülöníthetőek: csak a legrégebbi (és legmélyebb) sírok esetében lehetett egyértelműen meghatározni ezeket. A temető szabályos kialakítása, sorok kialakításával kezdődött. A rátemetések következtében a kisebb-nagyobb eltérések miatt újabb sorok alakultak, melyek nehezen követhetővé váltak. Összesen 4-5 sírhorizontot tudtak elkülöníteni a feltárók.¹⁷⁶

A legszembeütőbb tény a temetési rítus szabványosítása volt, amely az esetek többségében, lepel és koporsó használatát foglalja magában. Ezeket a részleteket a 2009-2010 során feltárt La Rochelle-i (Charentes-Maritimes) egykori protestáns kórház temetőjének feltárása során is észlelték, bár a sírok a 18. századból származnak, abból az időszakból amikor az általános tilalom ellenére a szakrális helyek és a temetők megtűrtek maradtak. Ez a helyzet ezzel a kórházzal is, amelynek célja a „betegek, rászoruló, idős, özvegyek fogadása ..., de az is érdeke, hogy ne fordulhassanak katolikus intézményekhez” a lemondások számának korlátozása érdekében.¹⁷⁷ A vidék teljes protestáns közössége ide temetkezett. Ahogy Cécile Buquet-Marcon és Jean-Yves Dufour fogalmaz *„Valójában a reformáció igazi régészetét, vagyis a modern korban megjelent új kultuszokhoz kapcsolódó különféle kulturális (és nem csak halotti) gyakorlatokat felismerő régészetet művelik Angliában¹⁷⁸ és Németországban¹⁷⁹.”*¹⁸⁰

Így térjünk vissza az angol reformáció régészetéhez. A 17. század végén francia protestáns menekültek ezrei érkeztek Londonba, akik a franciaországi vallási üldöztetés elől menekültek. A korabeli szövegekben és képeken úgy ábrázolták őket, mint akik világosan felismerhető nyelvvél, vallással és öltözködéssel rendelkeztek, meghatározott földrajzi területen éltek és bizonyos foglalkozásokat űztek. Greig Parker megvizsgálta a francia

¹⁷⁴ BUQUET-MARCON – DUFOUR 2016, 22.

¹⁷⁵ LURIA 2001, 194.

¹⁷⁶ BUQUET-MARCON – DUFOUR 2016, 24.

¹⁷⁷ SOUQUET-LEROY – BUQUET-MARCON 2015, 60.

¹⁷⁸ PARKER 2009; PARKER 2011.

¹⁷⁹ MATTHES 2008a; MATTHES 2008b.

¹⁸⁰ BUQUET-MARCON – DUFOUR 2016,

bevándorlók Londonban feltárt anyagát és a hagyatéki leltáraik kapcsolatát. A szerző amellet érvelt, hogy a háztartások berendezése fontos kontextusa az identitás kifejezésének. Így összehasonlította a kora újkori londoni francia bevándorlók háztartási anyagi kultúráját angol párjukkal. Azt vizsgálta, hogy a háztartási tárgyak tulajdonjoga milyen mértékben kapcsolható össze a francia bevándorlók identitásával, és hogy ez hozzáférhető-e a modern kutatók számára.¹⁸¹ A kibontakozó kép az összetettség és a sokféleség képét adja, bár az elszigetelt műtárgyak ésszerűen összekapcsolhatók a francia bevándorlókkal, az esetek többségében azonban nincs könnyen látható különbség a felsorolt hazai műtárgyak között a francia és az angol hagyatéki leltárak között. E háztartások "franciasága, avagy hugenottasága" tehát, ahol létezett, történelmileg kevésbé látható módokon nyilvánulhatott meg. Az egyes nyilvántartások közötti jelentős eltérések arra utalnak, hogy egyes francia háztartások gyorsan új stílusokat és technológiákat vezettek be, míg mások inkább hagyományos gyakorlatukat tartották fenn. Ez utóbbira utalhat például az új élelmiszerekkel szembeni nagyobb ellenállás és a hagyományosabb tárolási formák megtartása.¹⁸²

Ehhez egy konkrét hazai példa a veszprémi várból az a néhány habán edény töredéke, melyek – a 17. század folyamán – a reformátusok tulajdonában álló telkek közelében kerültek elő.¹⁸³ Ez azért fontos, mert több Veszprém környéki (és Kárpát-medencei) református gyülekezetben volt a klenódiumok között habán edény.¹⁸⁴ S mint ilyen a katolikus püspöki székhelyen egyértelműen a református jelenlétre utaló leletanyagot lehetett feltárni.

Németország területén is ismert a reformáció régészete, ahol főként Luther Márton (Luther-Archäologie)¹⁸⁵ és a reformátorok életterének vizsgálata jellemzi e kutatást.¹⁸⁶ A cél megismerni a reformációt alakító személyek világát, illetve azokat a lehetséges körülményeket, melyek befolyásolhatták a tevékenységüket. Ennek kapcsán például

¹⁸¹ PARKER 2013. 66. ugyanitt megjegyzi az identitás tanulmányozása mindennapossá vált a legújabb régészeti irodalomban, és a nyugati akadémikusok egyre inkább egyetértenek abban, hogy nincs egyértelmű kapcsolat az anyagi kultúra és az identitás között. Újabban kritikák hangzottak el azzal kapcsolatban, hogy a koncepciót túlhasználták, és nincs gyakorlati alkalmazhatósága.

¹⁸² PARKER 2013, 77.

¹⁸³ Rainer Pál régészeti megfigyelése 1987. LDM RAD 18575-88. 4–5.

¹⁸⁴ vö. TAKÁCS 1977; P. SZALAY 2017, 252. etc. Hozzátevé, hogy a habán edények jelenléte, vagy a habán kapcsolatok nem jelentik a protestáns kizárólagosságot a lelőhelyek értelmezésében, hiszen több helyről is tudható, hogy katolikus közezből származnak a leletek.

¹⁸⁵ STEPHAN 2008.

¹⁸⁶ LUTHERS LEBESWELTEN c. kötet.

megismerhetjük Luther szülőházának¹⁸⁷, majd későbbi lakóhelyének feltárási eredményeit,¹⁸⁸ de összekapcsolják ezen eredményeket a korszak lakáskultúrájával, házfejlődésével is.¹⁸⁹ A németek ezt nagyjából 1450 és 1550 közötti időszakban vizsgálják, míg érdekes módon az angoloknál is megfigyelhető egy hasonló beosztás (1480–1580).¹⁹⁰ Ezt a témát összefoglalóan egy-egy tanulmánykötetben közelítették meg a németek és az angolok is. Mindezt úgy, hogy a szűken értelmezhető, és ténylegesen a reformációhoz köthető régészeti emlékegy csupán egy kis részét teszi ki ezeknek és talán nagyobb hangsúly került mindkét kötetben a körülményekre, a lakáskultúrára, anyagi kultúrára, épületkutatásra, művészettörténetre, melyeket természetesen áthat a reformáció gondolata. Így a legtöbb esetben a reformáció következményeiként értékelhetőek az események, mint például Ann Hamlin és Nick Brannon tanulmányában¹⁹¹ látható, ahol az Észak-írországi középkori kolostori épületek kora újkori – a rendek feloszlata utáni – sorsát mutatják be. Viszont a fentebb írt, Franciaországban látott protestáns temetkezési szokások kapcsán látott eredményekhez nagyban hasonló Vanessa Harding tanulmánya,¹⁹² melyben szintén megismerhető a reformáció teológiája, amely elutasította a tisztítóűz tanát és azt a tételt, hogy az evilági és a túlvilág között bármilyen hatékony kölcsönhatás létezhet. Ennek alá kellett volna ásnia a hagyományos temetkezési rítus számos aspektusát, amely a cselekedeteket, helyeket és tárgyakat spirituális értékkel és üdvözítő hatással ruházta fel. Véleménye szerint a temetkezés és a temetkezési gyakorlat vizsgálata nyilvánvalóan minden korszak régészeinek központi kérdése, de a középkori és modern kultúrák történéseinek is nagy érdeklődésére tarthat számot. A temetés helye kulcsfontosságú szerepet játszott a temetkezési rítus általános jellegében és hatásában. Úgy tűnik, hogy a reformációval Londonban megszűnt a csontok földből való tervszerű eltávolítása és tárolása, azaz a csontkamrák létrehozásának gyakorlata. A hely megválasztása lehatárolta a későbbiekben alkalmazható megoldások körét, mivel ezek többségét maga a temetkezési egyház képviselői kínálták vagy irányították. Tehát, ha „megtelt” egy temető újat kellett nyitni.¹⁹³

¹⁸⁷ SCHLENKER 2008.

¹⁸⁸ SCHMITT 2008.

¹⁸⁹ TEUBER 2008.

¹⁹⁰ GAIMSTER – GILCHRIST 2003.

¹⁹¹ HAMLIN – BRANNON 2003.

¹⁹² HARDING 2003, 386–398.

¹⁹³ HARDING 2003, 396.

A téma efféle összegző és tágran értelmezett feldolgozására hazai példákat is ismerünk. Ilyen lehet akár a Karlinszky Balázs és Varga Tibor László által szerkesztett két kötet is, mely a Veszprémi Egyházmegye területének életét mutatja be a 16–17. században.¹⁹⁴ A megközelítés alapvetően a katolikus egyház felől vizsgálja a korszakot, azonban több szerző – köztük jómagam is¹⁹⁵ – valamely protestáns felekezetet jellegetességét mutatta be, amelyeknek szintén topográfiai, épülettörténeti, vagy rendtörténeti vonatkozása is vannak (pl. Kanász Viktor,¹⁹⁶ F. Romhányi Beatrix¹⁹⁷).

V. A disszertáció forrásadottságai

V. 1. Írott források

V. 1.2. Általános érvényű írott források

Mint feljebb láttuk az ágendás könyvek, vagy egyéb liturgiás könyvek és iratok eseti jelleggel tájékoztatnak minket a templomok használatáról, s így azon keresztül annak jellegéről. A templomokra nézve további általános forrásnak és egyben eredeti iránymutatásnak tarthatjuk a Heidelbergi káté¹⁹⁸ 97. és 98. kérdéseit, miszerint

97. K.: *Tehát egyáltalában nem szabad képeket csinálni?*

F.: *Istent nem lehet és nem is szabad semmi módon kiábrázolni. A teremtmények pedig noha kiábrázolhatók, Isten mégis megtiltja, hogy azokról képeket csináljunk, vagy tartsunk a végből, hogy azokat tiszteljük, vagy általuk Istent szolgáljuk.*¹⁹⁹

98. K.: *Hát vajjon megtűrhetjük-e a képeket a templomokban a célból, hogy azok a tudatlanoknak (laikusoknak) könyvek gyanánt szolgáljanak?*

F: *Nem. Mert nem kell bölcsebbnek lennünk Istennél, aki nem néma képekkel, hanem az Ő beszédének élő hirdetésével kívánja tanítani a keresztyéneket.*²⁰⁰

¹⁹⁴ KARLINSZKY – VARGA 2018; KARLINSZKY – VARGA 2019.

¹⁹⁵ PÁTKAI 2018b.

¹⁹⁶ KANÁSZ 2018.

¹⁹⁷ F. ROMHÁNYI 2018.

¹⁹⁸ A káté rövid idővel 1563-as kiadása után magyar nyelvterületen is ismertté vált. Magyar nyelven először 1577-ben jelent meg Pápán, Huszár Dávid nyomdájában.

¹⁹⁹ 5. Móz. 4: 12, 15-18; Ézs. 40: 18, 25; Csel. 17: 29; 2. Móz. 35: 30, 31; 5. Móz. 7: 5; 27: 15; Zsolt. 97: 7; 3. Móz. 26: 1.

²⁰⁰ Jer. 10: 8; Hab. 2: 18-19; Zak. 10: 2; Luk. 16: 29; Róm. 10: 14-17; 2. Tim. 3: 16, 17.

Emellett másik alapvetésnek tekinthető a II. helvét hitvallás,²⁰¹ melynek részletei eléggé nagyvonalakban említi csak a templomok jellegét.²⁰² Annál többet árulnak el azonban a 16. századi zsinatok határozatai. Az 1552-es beregszászi zsinat III. határozata szerint „...vitatkozott az oltárok felől és elhatározta, hogy a mely helyen már a reformáció napról-

²⁰¹ 1566-ban megfogalmazott hitvallás, melynek kezdő sorai: „Vallástétel és egyszerű magyarázat az igaz hitről és a tiszta keresztyén vallás egyetemes tantételeiről, amelyet teljes egyetértésben adtak ki Krisztus Anyaszentegyházának azok a svájci lelkipásztorai, akik Zürichben, Bernben, Schaffhausenben, Sankt Gallenben, Churban és egész Graubündenben, valamint Mülhausenben, Bielben és a hozzájuk csatlakozott Genfben vannak. E könyvvel minden hívő előtt tanúságot akarnak tenni arról, hogy Krisztus igaz és ősi anyaszentegyházának egységében vannak, semmiféle új dolgot vagy tévtanítást nem terjesztenek, és ezért semmiféle szektához vagy eretnekséghez sincs közük. Ezt a vallástételt ezennel közzé teszik, hogy minden hívő embernek módjában álljon véleményt alkotni róla.” JUHÁSZ 2010.

²⁰² XXII. Az anyaszentegyház összejövetelei **1. Mi történjék az istentiszteleteken?** Bár a Szentírást mindenkinek szabad otthon magánosan olvasni és egymást tanítva az igaz vallásban épülni, mégis bizonyára szükség van istentiszteletekre, vagyis a hívek egyházi összejöveteleire azért, hogy Istennek igéjét illő módon hirdessék, nyilvánosan imádkozzanak és könyörögjenek, a sákramentumokat helyesen kiszolgáltassák, és hogy a gyülekezet adakozzék a szegények javára és az egyház minden felmerülő költsége és szükséglete fedezésére. Tudjuk ugyanis, hogy az apostoli, őskeresztyén egyházban az istentiszteleteket a hívők valamennyien látogatták. Az istentiszteleteket nem szabad kerülni. Aki pedig ezeket lebecsüli, és magát ezektől távol tartja, az igaz vallást veti meg. A lelkipásztorok és a hívő magisztrátus sürgessék az ilyeneket, hogy ne különítsék el magukat konokul és az istentiszteleteket tovább ne kerüljék. **2. Az istentiszteletek nyilvánosak legyenek.** Az egyházi összejövetelek pedig ne legyenek titkosak és rejtettek, hanem nyilvánosak és gyakoriak, hacsak Krisztus és az anyaszentegyház ellenségei üldözésükkel nem teszik lehetetlenné azok nyilvánosságát. Tudjuk ugyanis, hogy egykor a római császárok zsarnoksága alatt az ősegyház milyen eldugott helyeken tartotta istentiszteleteit. **3. Az istentiszteleti helyek tisztességesek legyenek.** A hívek istentiszteleti helyei legyenek tisztességesek és Isten egyházához minden tekintetben méltók. Válasszanak e célra tágas épületeket vagy templomokat, és távolítsanak el mindent, ami az egyházhoz nem illik. De lássák el mindennel, ami szükséges, ami az ékességet s a kegyes tisztességet szolgálja, hogy semmi se hiányozzék, ami az istentisztelethez és annak gyakorlásához nélkülözhetetlen. **4. Szerényen és alázatosan kell viselkedni az istentiszteleten.** Bár hisszük, hogy Isten kézzel csinált templomokban nem lakik (ApCsel 17,24), de azt is tudjuk, hogy az istentiszteleti helyek, Isten igéjére és a szent gyakorlatra való tekintettel, nem közönségesek, hanem szentek. Akik itt megfordulnak, viselkedjenek tisztelettel és szerényen, mint akik szent helyen, Istennek és az ő szent angyalainak színe előtt állnak. **5. A templomok igazi ékessége.** Ezért a keresztyének templomaitól és imaházaitól távol kell tartani minden fényűző ruházkodást, hivalkodást és mindent, ami nem illik a keresztyén alázatossághoz, fegyelemhez és szerénységhez. A templomok igaz ékességét nem az elefántcsont, az arany és a drágakő teszi, hanem a templomba járók igazlelkűsége, kegyessége és erényei. Mindenek ékesen és jó renddel legyenek (1Kor 14,40) az egyházban, egyszóval minden a hívők épülésére történjék. **6. Idegen nyelvet ne használjunk az istentiszteleten.** Némuljon el tehát minden idegen nyelv az istentiszteleteken. Mindent a nép nyelvén kell előadni, amelyet a helybeli emberek a gyülekezetben megértenek. JUHÁSZ 2010.

*napra való gyarapodása folytán az oltárok lebontattak és a templomokból kivettettek, nem kell azokat többé visszaállítani; a hol pedig még meg vannak a templomban, használhatják azokat (még egy ideig) asztal helyett a lelkészek, csakhogy épen és sértetlenül megtartsák az úrvacsoráról való tisztább és a pápai misével ellentétes tudományt.*²⁰³

E határozatok között olyan részleteket is megismerhetünk, melyek a 16. századi egyháztörténet életrajzi anyagában is érdekesek, hiszen Kálmáncsehi Sánta Mártonról tudjuk meg, hogy azért kell neki Debrecen elhagynia 1555-ben, mert a templomból kidobatta a lutherkövetők által meghagyott oltárokat és egyéb eszközöket,²⁰⁴ Radán Balázs debreceni, majd beregszászi lelkészt pedig meg is ölték emiatt.²⁰⁵ Egyértelműen az egyházszerkezet kialakulásának kérdéséhez és a kronológiához kapcsolhatóak azok az adatok, melyeket az Óvári zsinat kapcsán tudunk meg. 1551-ben püspököt választottak a protestánsok Hevesi Mihály szatmári lelkész személyében, majd utóda Thordai Demeter lesz, aki a Báthori család udvari papja, s aki „*a ki már az óvári templomból a képeket és oltárt kihányatta.*”²⁰⁶

Mindezek után rendkívül érdekes az 1559-es Vásárhelyi zsinat végzése: „*Rendeljük, hogy a templomokból minden mesés képeket ki kell hányni, a történelmieket pedig meg kell tartani.*”²⁰⁷

A Debrecen-Egervölgyi hitvallás (1562) megemlíti az úrvacsorához használatos edények jellegét. „*Az irás ivóeszközzel vagy pohárról emlékezik. Tehát mindennemű edényeket, akár üveg, akár fa, vagy arany, ezüst és cserép legyenek, vagy rézből és bármiféle érből készültek, elfogadunk, csak a visszaélés, fényűzés, babona és botrány legyenek eltávoztatva. A pápista kelyheket, tányérokat elvetjük a babonás visszaélés miatt.*”²⁰⁸

Végül pedig egészen nyitottan, de mégis jól lehatárolható módon adja elő a hitvallás a templomokra vonatkozó rendelkezéseket.²⁰⁹ Az itt elhangzottakhoz képest néhány évvel

²⁰³ KISS 1881, 24.

²⁰⁴ KISS 1881, 25.

²⁰⁵ KISS 1881, 25–26.

²⁰⁶ KISS 1881, 27. de megjegyzendő, hogy ezek a zsinatok még elég erőteljesen közös szellemiséget képviseltek.

²⁰⁷ KISS 1881, 45.

²⁰⁸ KISS 1881, 152.

²⁰⁹ *A kegyesek templomainak, legyenek bár azok fából avagy kőből építve, mindenütt fényűzés és babona nélkülieknek kell lenni. Ne legyenek azokban bálványok, botrányos képek és festmények, hamis tantételek és pogány szertartások és az isten igéjével ellenkező emberi hagyományok. Mert valamint a választottak az Ur templomai s nincsen semmi közük a bálványokkal, ugy a templomok is, melyek a nyilvános összejövetel helyei nem foglalhatnak magokban bálványokat és bálványozási festéseket 2. Kor. 6. Nincs közössége a bálványnak az isten templomával. Naum. 1. 2. Hagg. 1. Habak 2. Megtisztitom azokat a bálványoktól, eltörlöm a bálványokat*

később más a hozzáállás a templomokhoz. Az 1567-es debreceni zsinat végzései: „LVII. Istentisztelet helyéül a tiszta helyeket kell választani, hol nincs árnyékszék, sertésól, s holtak dögleletes levegője nem terjeng szélylyel. Mert kerülni kell, hogy az erőtlenebbeket megbotránkoztassuk. Pápisták teszik, hogy templom alá temetkeznek. Temetkezni hol kell? kívül a községen, példánk erre Krisztus, a patriarchák sat. LVIII. Ugyanazon templomban, hol pápista bálványozás gyakoroltnak, mi istentiszteletet nem tarthatunk. LIX. A pápistáktól külön kell tartani gyűléseket, mert Krisztus szent közönséges egyháza, és a gonosztévők ekklezsiája együvé nem olvadhat soha. Zsolt. 26. 5.²¹⁰

Nyugat-Európából egy érdekes forrás. A hesseni egyház 1526-os rendtartásából származik a következő: „Minden hívőt arra buzdítunk, hogy rendszeresen és szorgalmasan vegyen részt a nyilvános imádságban és olvasásban, és hasonlóképpen az úrvacsorában. Ezeket a cselekményeket többé nem a kórusban, hanem a templom közepén fogják végezni.”²¹¹ Ehhez nagyon hasonló folyamat zajlik le ugyanekkor, 1526-ban Zürichben is, ahol a Großmünster egykori szentélyét lerekesztették, s ennek közepére helyezték el a szószéket. Így alakítva ki az ún. 'Kanzellettner'-t, mely később több helyen is megjelenik.²¹² Ennek képi ábrázolása a 17. század elejéről maradt fenn.²¹³ Utalnunk kell itt a középkorban már kialakult

és lerontom. Hózs. 1. 3. Ézsza. 28. 24. 40. 41. 44. 45. Naum. 1. Kilököm a faragott képet és bálványt az isten templomából. Mik. 1. 4. Móz. 23. Nincs bálvány a Jákóbnál. Az eliberti, karthagói, toledói zsinatok megtiltják a szobrokat és festményeket a templomokban. Cyrill és Dionys. bizonyítják, hogy 160 évig nem volt bálvány a római templomokban 11. 15. 36. feje. Dávid, Salamon, Asa, Jehu, Józsiás, Józsafát, Ezékiás is eképen lerontották a bálványokat s kihányták a templomokból a gonosz tiszteletét és a haszontalan utálságokat. Dán. 9. Mát. 24. Hasonlag tanit Jerómós Ezsaiásra, Jerémiásra, Naumra és Hózséásra. Igy tanit Ágoston, Ambrus, Kryzosztom, Theofilakt Cyrill a már jelzett helyek felől. **Faragott képek s oltárok nélkül legyenek a templomok. Mert az isten háza az egyház, és az egyház összejövetelének helyei, a könyörgés azaz isteni tisztelet, az igehirdetés és sákramentumok kiszolgáltatásának helyei.** Nem kell tehát azokat latrok barlangjává változtatni. KISS 1881, 188., vö.: TAKÁCS 1992, 13.

²¹⁰ MAKLÁRI 1865, 385.

²¹¹ BIÉLER 1961, 73.

²¹² DANIELISZ 2019, 149. további példa ugyancsak Zürichből a Szent Péter templom, ahol a szentély ma is középkori tömegében áll, de a hajó a 18. század elején épült.

²¹³ Heinrich Bullinger Zwingli munkásságának folytatója volt Zürichben, aki elődje iskolaalapítási és oktatási feladatait is folytatta. A lerekesztett szentélyből alakították ki azt a teret, ahol előadásokat tartottak, majd a svájci bibliafordítás is készült. Abschrift von Bullingers Reformationschronik 1606, <https://www.e-rara.ch/zut/content/titleinfo/18078824> utolsó megtekintés 2025.08.28.

szentélyrekesztők egy másik funkciójára, mely alapján a prédikáció helyeként is meghatározhatóak ezek az elemek.²¹⁴

A 17. századból ismerünk egy forrást, mely utal arra a jelenségre, hogy előfordulhat olyan, hogy egy közösségnek nincs temploma. Az 1649-es Geleji kánon LXVII. cikkelye szerint a házasulandó felek közt „...az eskünek a templomban, vagy ha ez nincsen, az istentiszteletra rendelt bármely más helyen...” történjék.²¹⁵

További, időben többnyire később született oklevelek találhatóak különböző levéltárakban, melyek anyaga az egyes gyülekezetek, települések templomaira vonatkozathatóak. Ezek azonban sokszor általános érvényűek. A MNL Veszprém Vármegyei Levéltár 2018-as kiadványa²¹⁶ több olyan dokumentumot közöl, mely a vármegye 17–18. századi protestáns egyháztörténetét tudja kiegészíteni. Ilyenek például felekezeti küzdelmekre vonatkozó panaszlevelek, tanúvallomások, telekviták ügyei, templomfoglalásokról szóló végzések, végrendeletek stb. melyek sok esetben közvetlenül a templomokra is vonatkozathatóak. Kiemelkedő fontosságú témánk szempontjából a királyi vadászok által használt szentgáli református templomra vonatkozó 1748. január 19-én készült jelentés, melyet vármegyei küldöttek készítettek.²¹⁷ A releváns részlet: *„Jelentésükben megállapították, hogy a templom nem új építésű mivel katolikus formát mutat szentélyével együtt. A szentgáliak nem tudták megmondani, hogy mikor épült. A templomot 1703-ban felújították, előbb szalmával, majd 1741-ben zsindegyel fedték be a tetejét. Kerítést építettek kőből és cementből, amely 2 öl és négy láb magas és három láb széles, mintegy 60 öl hosszúságú. A templomtornyot is rendbe hozták. A templomban a küldöttek a megfeszített Jézus Krisztus, Boldogságos Szűz Mária és a szentek képei helyett sajátos faliképeket találtak. A déli falon egy bárányt a szájában tartó oroszlán, akit egy férfi mintha meg akarna ölni, az északi falon pedig szarvast üldöző agár volt látható. A régi iskolaház elhagyatva állt, a cementből és kőből épült új iskolaház, amelyet szintén zsindegyel fedtek be, 1745-ben készült.”*²¹⁸

A zsinati határozatok jól kiegészítik a vizitációs jegyzőkönyveknél tapasztaltakat, miszerint például a középkori oltárok egyes esetekben még elég sokáig megmaradtak. Az

²¹⁴ Ezúton köszönöm Tomka Gábor kiegészítését!

²¹⁵ Kiss 1881.

²¹⁶ BOROSS 2018.

²¹⁷ BOROSS 2018, 74.

²¹⁸ BOROSS 2018, 74. MNL VeML IV. 1. c. Fasc. 14. No. 1011.

oklevelek egyedi példákat ismertetnek, melyek a településtörténetet, gyülekezettörténetet világítják meg. Az ezekben leírt általánosságok az egyéb forrásokat kiegészítik.

A reformáció templomépítészetének kutatásához az épületek vizsgálata előtt szükséges az írott forrásbázis áttekintése.²¹⁹ Többféle forrást tudunk elkülöníteni az írott források kategóriájában. Vannak olyan általános és széles körben értelmezhető anyagok, mint például az egyházi törvények, melyek forrásként használhatóak és a gyakorlati megvalósítással pedig vissza is ellenőrizhetőek. Ilyenek a templomi berendezésre, a templom használatára, díszítésére vonatkozó zsinati határozatok, törvények.²²⁰ Továbbá nagy segítségünkre vannak azok az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, illetve összeírások, melyek nagy számban állnak rendelkezésünkre. Ezen jegyzőkönyvek konkrét gyülekezetekre és épületekre vonatkozóan adnak információkat.

V.1.3. A temetkezések felekezeti jellegzetességeihez kapcsolható források

A katolikus teológiához kapcsolódó rítusokat²²¹ a protestánsok egyértelműen elvetették. De melyek is pontosan ezek? Milyen keretek között vizsgálhatjuk a protestánsok temetkezéseit? Ezeket a kérdéseket megvilágítva bemutatok néhány további forrást, mely alapja lehet a temetők vizsgálatának.

Az *Obsequiale Strigoniense* a korszak egyik legnépszerűbb nyomtatott kiadványa volt, melyet 1490 és 1560 között 9 kiadásban jelentettek meg.²²² A katolikus szertartáskönyvek többféleképpen is rendelkezik a temetések menetéről. Az *Obsequiale* a temetési szertartást önállóan nem szabályozza, hanem az utolsó kenet adásának folyamatához csatolja, arra az esetre ha az egyén meghal. „A mondandó *oratiók* felsorolása után meghagyja, hogy a pap a kihűlt tetemet a felhozott *versiculusok, psalmusok és oratiók* kíséretében szentelt vízzel hintse és füstölje meg, majd megmosatása után újra szentelje be. Ezután vigyék a tetemet a

²¹⁹ A reformációhoz köthető írott források száma hatalmas, feldolgozásuk és publikálásuk már nagyon hamar megkezdődött pl. MÁLYUSZ 1940. de napjainkban is fontos az egyházi és világi levéltárak számára, hogy a témával kapcsolatos oklevelek, jegyzetek stb. kiadásra kerüljenek. Említhetjük az MNL nagyszabású, nyilvánossá tett adatbázisának projektjét is a REFORMÁCIÓ500 emlékévkhez kapcsolódóan, illetve az ennek kapcsán formálódó egyéb forráskiadásokat. pl. BOROSS 2018. is. illetve az egyházi levéltárak forráskiadásai is rendkívüli mértékben gazdagítják az elérhető adatok számát. Pl. a DRETGy forráskiadásai, amelyek már a 10. önálló kötetnél járnak.

²²⁰ KISS 1881.

²²¹ SZUROMI 2002.

²²² FÖLDVÁRY 2015, 339–348.; VARGA 2016.

templomba, s a pap előtte tartsa a halotti misét és mondjon négy *oratiót*. Ezeknek befejeztével emeljék fel a holttestet s szállítsák zsolozsmálás mellett a sírhoz. A pap pedig a tetemet úgy sírbabocsátásánál, mint a sírnak kövel vagy deszkával befedésénél ismét szentelt vízzel hintse meg és füstölje, nemkülönben e funkcióknál a kijelölt *antiphonákat, psalmusokat és oratiókat* mondja el. Ezt kövesse a papnak beszéde a néphez, továbbá újból imádkozás, mely a templomba visszatérés alatt is folytatandó, a hol az oltár előtt befejezésül még néhány zsolozsma és *oratio* elmondásának van helye.”²²³

Ehhez képest az *Agendarius*²²⁴ szerint a pap *processióval* – körmenettel – menjen a halottasházhoz s ott eszközölje a holttest beszentelését. Feltétlen szabályként van előírva, hogy a tetemet körmenetben vigyék a templomba, helyezték el annak közepében, s előtte tartsák a halotti misét, a melynek befejeztével a testet az „*In paradisum*” *antiphona* és „*De profundis*” zsoltárok éneklése alatt tegyék a sírba, ahol szentelt vízzel meghintendő s tömjénnel megfüstölendő.²²⁵

Mindehhez fontos adalék még az *Ordo et ritus* c. 1560-as szertartáskönyv előszava, melyet Oláh Miklós esztergomi érsek írt egyházmegyéje papjai számára. Ráth György feldolgozásában adunk itt közre:

„...az érsek kiemeli, hogy az eretnekek számtalan tévelygései becsempészésén felül a katholika egyháznak dicséretre méltó hagyományos szertartásait s a szent atyák intézményeit is gonosz módon részint felforgatták, részint egészen eltörölték. E bajok orvoslása és törekvései megghiúsítása végett már eddig is, mint hiszi, némi sikerrel üdvös intézkedéseket tett. Most pedig ujjal kinyomatni rendelte e könyvet, melyet az eretnekek romlott tana már számos helyen hatályon kívül helyezett. Ez szabályzatot tartalmaz, a mihez a plébánosoknak és más papoknak bizonyos szentségek kiszolgáltatásánál és szertartások végzésénél a régi atyák és elődeik hagyományához kell alkalmazkodniuk. Miért is mindnyájuknak s jelesül mindenkinek, kinek ez a levele tudomására jut, meghagyja, hogy az ősök által minden időben s nem csak egyházmegyéjében, hanem más helyen is mindenütt alkalmazott eme könyvet, — mely az eretnekek veszedelmes befolyása folytán annyira kiment a használatból, hogy a legtöbb lelkész többé annak nevét sem ismeri, — mint egyedül helyes szabályt irányadónak tartsák s ne fogadjanak el semmi mást, és mindenkiben eme könyv útmutatása szerint

²²³ RÁTH 1891, 181.

²²⁴ *Agendarius Strigoniensis* (1583, 1596) közli: VARGA 2022.

²²⁵ NOVÁK 1995, 165. Ráth 1891, 181–182.

cselekedjenek; ha pedig eddig valami mást használtak volna, azt azontúl vessék el az excommunicatio büntetésének terhe alatt"²²⁶

Heltai Gáspár által kiadott agenda szerint 1559-ben „*a halatoknac eltemetéseckről*” szólva Heltai hangsúlyozza, Jézus szavai szerint, hogy aki őbenne hisz, ha meghal is él, senki ne gondolja, hogy a szép temetésnek valami haszna van. Mégis tisztességgel kell eltemetni a halottakat, mert ez kedves Krisztus előtt, akit szintén drága kenetekkel helyeztek sírjába.

A temetés rövid prédikációval történt, amit a Miatyánkkal egybekötött imádság követett. Öt beszéd közlése után Heltai a temetésnél felhasználható textusokat sorol fel.²²⁷

Továbbá a temetőkre vonatkozóan az 1649-es Geleji kánon LXXVI. cikkelye kimondja: „*A hívek lelkétől megvált testeit,... az első rendű pártjogokat kivéve, kik ősi jog szerint a templomokban vagy kápolnáknban szoktak temetkezni - a városokon és helységeken kívül fekvő temetőkben tisztességesen kell eltemetni.*”²²⁸

Ezek talán inkább rítusbeli változások, melyeknek kézzelfogható elemeit nem találjuk meg a sírokban. A temetkezések protestáns szokásrendjének a vizsgálatát az is nehezíti, hogy

²²⁶ RÁTH 1891, 172.

²²⁷ RAFFAY 1933, 35.

²²⁸ KISS 1881, 554. továbbá folytatva a kánont: „*jelesen: az egyház már megállapított határozata szerint a harangok mérsékelt meghúzásával, illő énekléssel és halotti beszéd tartással. Úgy, hogy a közönséges halottaknak négy ízben harangozzanak, először híradó, másodsor emlékeztető, harmadszor meghívó, negyedszer kikísérőre; s azok közül is kettőt, jelesen az elsőket nem felette hosszan, a harmadikat hosszabbacskán, a negyediket pedig mindaddig, míg a test a sírhoz nem vitetik. – A tisztesebbek felett pedig, ha azoknak temetése halasztatik, mindenik nap kettőt, délelőtt és után. Halotti beszédet is a középsorsú – akár nemes, akár nem nemes emberek temetésénél csak egyet, kitűnőbb állapotú és sorsú nemesek, valamint nagyobb községek és városok főbírái és a lelkészek felett – ha úgy kívántatik – kettőt, egyiket a siralmas háznál, másikat a temetőben; végül a főrendek, bárók, legfőbb tisztviselők és azokkal egyenlő rangba sorozható főnemesek felett, ha mindenképpen sürgetik, legfeljebb négyet lehet tartani. Egyet jelesen, midőn meghalnak és felöltöztetve kiterítettnek, másikat midőn a koporsóba tétetnek; más kettőt midőn temettetnek, egyiket a siralmas házban vagy az előtt, a másikat pedig a temetőben. – Ezekhez, ha máskülönben nem lehetne, még két kellően szerkesztett oráció is adható latin vagy nemzeti nyelven, kivéve azokat a haszontalan verseléseket, melyeket örökre eltörlöttünk. Ha ezekben is valamelyik lelkész vakmerő kihágást tesz, az egyház általi kemény megdorgáltatásra lesz méltóvá. Hogyha pedig a hallgatók annyi harangozással meg nem elégedve, a harangokat erőszakosan megrohanják, s kényük szerint annyit húznak, amennyit akarnak, sem a lelkipásztor, sem a tanító az ő tanítványaival nem tartozik azok temetésén megjelenni míg a LXXVII. kánon: A bünbánat nélkül elhalt megbélyegezett gonosztevőknek, valamint a kiközösítetteknek és a törvényesen kivégeztetteknek **semmi halotti tisztességet nem kell tenni, hanem azokat a hívek temetőjén kívül számár-temetéssel kell eltemetni, hogy a megátalkodott bűnösök akár csak ezzel is elrémittessenek.***

a konkrét, tehát a rítusok szintjén történő szokásrend egyes részletei régészetiileg lekövethetetlenek, így rögzülésük pontos időpontjának a kiderítésére sincs sok remény.

V.1.4. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek

Az egyházlátogatások időpontjáról, leírói módszeréről csak röviden szólok, hiszen már a forrásközléseknél ezt megtették²²⁹ és jelen dolgozat ezeknek a forráskiadásoknak az újragondolása.²³⁰ Az újkori egyházlátogatások rendszere és feladatának körvonalazódása a tridenti zsinat határozatai nyomán jöttek létre, katolikus közegben.²³¹ Előírva azt, hogy az egyházmegyék püspökei, vagy megbízottjai révén írják össze a területükön található plébániákat. A katolikus egyház általános számbavétele, továbbá minden észrevétel feljegyzése volt a célja.²³²

Ez rengeteg adatot jelent, ugyanis a katolikus egyház számára éppen a templom régisége és alakja volt az a körülmény, ami alapján visszakövetelte azt. Így érthető, hogy a vizitáció egy-egy templom leírásánál erre mindenképpen kitér, elárulva nekünk, hogy milyen volt a korai református templom, vagy az átvett katolikus, középkori templom milyen állapotban volt. Milyen átalakítást végeztek, már ha végeztek egyáltalán bármilyen átépítést. Legtöbbször azonban azt látni, hogy a korábbi templom aktuális állapotát próbálták meg különböző megpróbáltatások közepette fenntartani, illetve megőrizni. Ezek a leírások tehát sokkal több információval szolgálnak a ma már elpusztult és ismeretlen középkori templomok minőségéről. Így ez egy elsősorú és megkerülhetetlen forrástípus, amivel egy korszak vallási ideológiaváltozásait is vizsgálhatjuk. E templomok, melyek nagy része ma már vizsgálhatatlan, leírásuk alapján kiegészítésként szolgálhat azon későbbi, legtöbbször barokk vagy klasszicista stílusban felépített református templomok mellett, melyek részleteikben árulkodnak középkori eredetükről. Ezáltal nyilvánvaló módon arról, hogy egy felekezeti szempontból más térszemlélet és ideológia hozta őket létre.

²²⁹ RAJCSI 1980; RAJCSI 1984.

²³⁰ Ezen jegyzőkönyvek református templomokra vonatkozó részeiről megjelent dolgozatom: PÁTKAI 2019.

²³¹ RAJCSI 1980, 125; RAJCSI 1984. 281; VARGA 1971, 177.

²³² VARGA 1971, 177.

V.1.5. Katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek

Az egyik legkorábbi (ismert) vizitációt a zalai főesperességben 1555-ben végezte Gáspár mester zalaegerszegi plébános.²³³ A számunkra nagyon fontos vizitációk egyikét 1698. június 3–12. között végezte a Pápa környéki településeken Mikos Ferenc győri kanonok, pápai főesperes.²³⁴ Ugyanebben az évben mai Győr-Moson-Sopron vármegyében található települések (katolikus részről a győri egyházmegyén belül a székesegyházi főesperesség²³⁵) vizitációját végezte el Lacza János győri székesegyházi főesperes, kanonok.²³⁶

Elmondhatjuk, hogy az időpontok alapján elviekben meg kell jelenniük a számomra – a református egyházra és templomaira vonatkozó – fontos információknak.

Mivel mindegyik időpont a református templomépítészet törvényes kibontakozásának lehetősége előtti, ezért olyan adatokat tartalmaz, amely egyértelműen a korai templomokat mutatják be. A vizitátorok 1698-ban 25 református gyülekezetéről számolnak be.²³⁷ Ebből 15 helyen áll a korai templom romos, de valamennyire vizsgálható és leírható állapotban, vagy pedig konkrétan református használatban.

Körmendy József is ismertetett²³⁸ a veszprémi egyházmegye területéről néhány 17. századi, nem szilárd anyagból épült templomot, így ezeket is kategorizálni tudjuk és pontosíthatják a nevezett időszak felekezeti templomépítészetéről alkotott képünket.

A következő időpont 1748. Ennek a vizitációnak nem ismerjük az szerzőjét²³⁹ valamint az előbbiekhöz képest sokkal szűkszavúbb. Ekkor csupán 5 református gyülekezetre térnek ki, valamint megemlítik, hogy mely falvakban vannak reformátusok, ezért azokról nem írnak.²⁴⁰

A települések Somlóvecse, Noszlop, Takácsi, Nagygyimót és Homokbödöge. Ekkor néhány helyen már újépítésű imaházakról (*oratorium*) van szó. Például Somlóvecse esetében a reformátusok és az evangélikusok 1721 táján építettek közös imaházat, de a katolikusok is

²³³ PFEIFFER 1947.

²³⁴ RAJCZI 1984, 281.

²³⁵ A győri egyházmegyében esperességek voltak még: a soproni, mosoni, komáromi és rábaközi főesperességek, melyek élén a káptalan egy kanonokja állt, mint főesperes. VARGA 1971, 177.

²³⁶ VARGA 1971, 179.

²³⁷ RAJCZI 1984, 283–291. VARGA 1971, 177–221.

²³⁸ KÖRMENDY 1971.

²³⁹ RAJCZI 1980, 125.

²⁴⁰ RAJCZI 1980, 129–138.

segítettek az építkezésben.²⁴¹ Itt sövénnel kerített temető és egy „harangocska” is van. Ugyancsak új és közös oratórium épült Homokbödögén, 1741 körül.²⁴² A többi templomról csupán annyi említés szól, hogy a katolikus templomok a kálvinisták kezében vannak.

V.1.6. Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek

Más jellegű jegyzőkönyvekkel rendelkezünk a reformátusok oldaláról. A 18. században az eklézsiák állapotának felmérését 1745-ben tették az esperesek kötelességévé, melynek értelmében 1749-ben az espereseknek részletes kimutatást készíteni az egyházmegyében 1740-től kezdve elvett templomokról és parókiákról.²⁴³ Ezek közül Torkos Jakab püspöknek jegyzőkönyve fennmaradt.²⁴⁴

A jegyzőkönyv kérdései sokkal inkább vonatkoztak a gyülekezeti élet általános képére, mintsem csak a templomokra és az anyagi lehetőségekre. Érdeemes e kérdéseket szó szerint is idézni:

- „1. Vajon az egyház lelkipásztorának van-e törvényes felszentelése, és erről tanúsítványa? Ezt mutassa be!
2. Mióta viseli a jelen egyházközségben hivatalát? Kik voltak az elődei egészen az 1719. esztendőig bezárólag?
3. Az illető egyházközség tisztán helvét hitvallásúakból áll, vagy ágostai hitvallásúak is keveredtek közéjük? Vajon csupán anyaegyház, vagy leányegyházai is vannak? Van-e iskolarektora?
4. Ha vannak ágostai hitvallásúak: vajon az egyházi cselekményeket, tudniillik a keresztséget, házasságkötést és temetést, stb. ugyanez a lelkipásztor végzi?
5. A helység kiváltságolt, vagy kinek a birtoka?
6. Vannak-e az egyházközségnek ingatlanjai, tudniillik földek jövedelme, rét, szőlő, stb.?

²⁴¹ RAJCZI 1980, 129.

²⁴² RAJCZI 1980, 138.

²⁴³ KÖBLÖS 2011, 38.

²⁴⁴ közli: KÖBLÖS 2011. bevezetőjének szövege: „Annak a rendkívüli [egyház]látogatásnak a menete, melyet az Úr nevében az 1747. esztendőben, május 26. napján a tiszteletes és igen jeles férfiú, Torkos Jakab úr, a tiszteletre méltó dunántúli egyházkerület püspöke, valamint a pápai református egyház lelki- pásztora és a tiszteletes Felsőbányái István, a kéttornyúlaki református egyház prédikátora, a tisztelendő pápai egyházmegye ülnöke, a tiszteletes és igen jeles Komáromi Pál úr, a győri református egyház lelkipásztora, a tiszteletre méltó tatai egyházmegye esperese mint főjegyző helyettese indított el.” – KÖBLÖS 2011, 93.

7. *Az edények, amelyekkel a sákramentumok kiszolgáltatását végzik, tiszták és alkalmasak-e? Meg kell nézni!*
8. *Van-e az egyházközségnek a világiak közül való gondnoka?*
9. *Mi a lelkipásztor rendes jövedelme?*
10. *A lelkipásztor milyen módon szokta a stólajövedelmet szedni?*
11. *Szokásban van-e az egyházkezelő?*
12. *Az egyház bevételei részére van-e láda, és kicsoda ennek a gondnoka vagy kezelője? A zsenget begyűjtik-e²⁴⁵?*”

Egyedül a 6. kérdés vonatkozik az ingatlanokra, de abból is inkább a földekre vonatkozóan. További kérdések vonatkoztak a lelkészre, a tanítóra és a hívekre. A templomokról nagyon szűkszavúan és esetleg általános szólnak (rendben van, hiányosságai vannak, építésre, felújításra szorul stb.). Fokszabadi templomáról írják, hogy „minden mezőföldieknél alább való.”²⁴⁶

Egy 1747. július 20-án végzett hajmáskéri vizsgálat szintén rendelkezésünkre áll.²⁴⁷ Ezt Perczel Imre járási alszolgabíró és Szentmiklós Zsigmond esküdt végezte el a vármegye megbízásából a hajmáskéri templom katolikusok általi elvétele kapcsán. A templom állapotára részletesen kitér Polgárdi József a helység prédikátora: „*Ad 2—: Vallya, hogy régi papista templom volt, melyet a’ sanctuarium is bizonyitya, a’ mint hogy még ma is a’ templomnak délrül lévő külső falán három rendbéli képek láczotnak. Jóllehet micsoda szentek képei legyenek, nem tudgya, de hogy azok közül egyike nagy palástos kép, kinek palástya alatt híveknek írott képei látotnak, másik a magassab, kinek vállán egy gyermek ülni iratik, harmadik pedig három rendbéli hoszu ruhában. Mikor ujjitatott az kérdésben lévő templom,*

²⁴⁵ Ehhez a jelenséghez az Egyházkerület 1745-ös peremartoni jegyzőkönyvéből idéznék: „*Mivel pedig az első termés összegyűjtése és az azokról való helyes intézkedés nem megvetendő hasznot hoz a jól szervezett egyházmegyék számára, ezért elrendeltük, hogy a tisztelendő esperesek a saját egyházmegyéjükben erre a dologra igen nagy figyelmet és gondot fordítsanak, és szigorúan véssék a tiszteletes lelkipásztorok eszébe, ezek pedig szenvedélyes figyelmeztetésekkel intsék saját hallgatóikat, hogy a föld terméséből a természet bőkezősége szerint a termés zsengejét őrizték meg az Úrnak, akinek bőkezű áldásából kapjuk munkánk gyümölcsét, és az egyház különféle szükségleteire kezük munkájából annyit fordítsanak, amennyi jövedelmet az ésszerűség kíván. Azt is ugyanekkor elhatároztuk, hogy ezen bevételekről a tiszteletes esperes urak rendes egyházlátogatásuk során számadást készítsenek.* KÖBLÖS 2011, 222. E szolgáltatás néhány gyülekezetben pénzbeli megváltással helyettesítették, mint az kiderül a vizitáció során. Egyfajta természetbeni egyházadó volt ez.

²⁴⁶ KÖBLÖS 2011, 126.

²⁴⁷ VÉL A 39. c. Protocollum episcopale. III. 183–187.

mivel akkoron itt nem volt, nem tudgya, hanem a coruson lévő 1733— esztendő szám meg mutattya, midőn újéttatott volna azon templom. ”²⁴⁸

A református egyház 1774-es vizitációjában szintén részletesen kitérnek a gyülekezetek történeteire, azonban a katolikus egyházlátogatásokhoz képest itt is kevesebb gondot fordítottak arra, hogy a templomot és egyéb épületeket következetesen leírjanak.²⁴⁹ A templomok esetében is a cél az volt, hogy a történetét leírják, vagyis, hogy elvették, lerombolták, átépítették stb. Azonban az építőanyagokat meglehetősen pontosan feljegyezték és így ez a részeredmény az, ami számunkra vizsgálhatóvá válik. A korábbi feltevést folytatva, miszerint a kőből történő építkezés feltételezi a templom korai, t.i. a reformáció előtti létrejöttét,²⁵⁰ azt mutatná, hogy az egyházmegyében a református egyház átveszi a templomok többségét a katolikusoktól. Természetesen, ha figyelembe vesszük, hogy a reformáció után Magyarország nagy része protestáns hitre tér,²⁵¹ akkor ez nem annyira meglepő. Ebből következik, hogy meg kell vizsgálnunk – országos szinten is – hogy ma hány középkori templom, vagy középkori eredetű templomhely van református kezelésben. Az már további kérdés, hogy mely gyülekezetek tudták megtartani a középkori templomokat az ellenreformáció időszakában is.

Ha számszerűsíténénk a protestáns felekezetek templomait, településeit, azt látjuk, hogy tényleges egyházszerkezeti szinten is megvalósuló teljes lakosságot (vagy annak nagy részét) érintő reformációról – véleményem szerint – nem beszélhetünk. Ezt vagy a települések nagyon komoly pusztulásával – időszakos elnéptelenedésével lehet magyarázni – vagy pedig azzal, hogy ezeken a területeken egyszerűen nem volt akkora hatása a reformációnak, mint azt gondoltuk. (pl. a Göcsej, vagy Sümeg környéke, amelyek egyébként katolikus püspöki birtokok voltak)

Az 1774-es adatokat értékelve fontos látnunk, hogy rendkívül összetett dologgal állunk szemben. Nem adhatunk egyértelműen tiszta képet, nem sarkíthatjuk a templomkezelési adatokat, sőt sokszor az sem világos, hogy mely templomokról van szó. Egy településen belül időbeli ugrásokat követtek el a jegyzőkönyv készítésekor, utalásokat tettek,

²⁴⁸ KÖBLÖS 2011, 185–186. Két esetben sejtethető, kit ábrázol a kép: az első feltehetően Szűz Mária, a második pedig Szent Kristóf.

²⁴⁹ HUDI ET AL. 2002, 281–350.

²⁵⁰ Erre utalnak legalábbis a fentebb látott katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek. A kőből épült templomok szinte minden esetben középkoriak voltak, míg a vegyesen, esetleg nem szilárd anyagból épültek voltak a 16-18. századiak. Erre látunk még példákat később.

²⁵¹ S. LACKOVITS 2001, 138.

a régi templomra, visszaemlékezéseket jegyeztek fel.²⁵² Ez érthető, hiszen a templomok történeti narratíváinak feljegyzése volt az elsődleges cél, a legitimitáció érvényesítése miatt (aki régebb óta van itt, azé a templom). Ám ennek az az eredménye, hogy az 1774-es állapotok rögzítése helyett, sokszor kutatómunkaként, gyülekezettörténeti írásként hatnak az egyes települések leírásai.

Az 1774-es vizitáció olyan településekről – „árva eklézsiákról” – is beszámol, ahol már évtizedek óta nem volt tényleges gyülekezet, illetve lelkész.²⁵³ Viszont a teljes kép meghatározásához figyelembe kell vennünk, azokat a periódusokat, amikor volt reformátusság egyes helyeken és lehetőség szerint jellemeznünk is kell a helyszíneket. Példaként véve Ság falu. 1774-ben azt tudjuk róla, hogy kőből épült temploma 1683-ban égett le.²⁵⁴ Az egyházmegyei összeírásokban Ság 1674-ben még szerepel,²⁵⁵ míg a 18. század elején már nem.²⁵⁶ Tehát valószínűsíthetjük, hogy a sági középkori eredetű templomot a reformátusok használták a reformáció térnyerésétől kezdve – de 1618-tól biztosan²⁵⁷ – a 17. század végéig.

Ezzel szemben azt mondhatnánk, hogy a sövény- és fatemplomok azok, amelyek a 16–17. század – református – zöldmezős beruházásokként értelmezhető templomépítészetét meghatározzák. Ezek azok a protestáns templomok, amelyek teljesen újonnan épülnek fel a reformációt követően. Ezek között találjuk: Lovasberény, Moha, Ádánd, Bakonyszentkirály, Köveskál, Som, Nagyvázsony, Hetes stb. települések oratóriumait (adataikat lásd lejjebb, az adattárban.). E jelenség főként a kis lakosságszám, a törvényi szabályozások, de még inkább az anyagi kötöttségek megszorítása nyomán alakulhatott így. Jó példa erre Pázmánd is. Lacza János leírása egy sövénytemplomot mutat be 121 felnőtt és majd ugyanennyi gyermek reformátussal.²⁵⁸ Kiegészíti egymást a katolikus és a református írott hagyomány, s a leírt templom datálását a 17. század közepéig is visszavihetjük.

²⁵² pl. Noszlop, ahol elmesélik Varjas István és Csüri Péter történetét, mely szerint hat hétig rabságban tartották őket, s moslékkal etették, majd később a templomelvételi szándéokra is kitérnék, illetve megemlítik a temetőhasználat dolgát és a templomfelújítás története is elhangzik. HUDI ET AL 2002, 297–302.

²⁵³ Erre vonatkozóan lásd a vizitáció leírásait a településekre, történeti összefoglalást pedig: SZABÓ 2020, 384–404.

²⁵⁴ HUDI ET AL. 2002, 314.

²⁵⁵ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 96.

²⁵⁶ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 102.

²⁵⁷ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 84.

²⁵⁸ VARGA 1971, 203–204.

V.1.7. Általános következtetések

A jegyzőkönyvek tanulmányozása során, a katolikus – református „gyülekezet kép” megkülönböztetését is el lehet végezni. Fentebb már kérdésként feltettük, hogy mi alapján tarthatunk egy közösséget protestánsnak, vagy katolikusnak, hiszen mind a lakosság megoszlása, mind a lelkészek hovatarozása ellentmondásokhoz vezethet. Erre a választ leginkább a református vizitáció hozzáállása adhatja meg. Az összeírásban külön szerepelnek a „virágzó eklézsiák” és az „árva eklézsiák”. Fő különbség a kettő között, hogy egyiknek van saját lelkésze és saját településükön gyakorolhatják hitüket, míg a másiknak nincs lelkésze és máshova kell menniük, mert más-más tényezők – katolikus egyház, földbirtokosok, törvények – által akadályoztatva vannak. Nem kell külön értelmeznünk, hogy kinek fizetik a stólat, vagy egyéb szabályozásokat. Az ilyen szabályozások is megtalálhatók, de a gyülekezetfelfogás – meglátásunk szerint – alapvetően a híveken, az egyéneken nyugszik. Ugyanebből lehet levezetni a református istentisztelet lényegét, mely szerint a gyülekezet nélkül nem lehet istentiszteletet tartani. Ezzel szemben a katolikus egyház a miseáldozat és az oltáriszentség helyét, a templomot veszi alapul, hiszen itt van elhelyezve „*az egyház hitének szent titka*” az oltáriszentség. Ezért beszél úgy a templomokról, hogy azt éppen ki vezeti, látja el. Másfelől viszont a két megközelítés közötti eltérés magyarázza azt, miért van a vegyes lakosságú településeken református lelkész hiányában is református gyülekezet. Míg csupán a katolikus jegyzőkönyvekből erre nem következtethetnénk, hiszen alapvetően különbözik a gondolati háttere a templom, illetve a gyülekezet szerepéről vallott felfogásnak.

Amint látható ezek a jegyzőkönyvek csak bizonyos területeket érintettek, illetve más-más minőségű és mennyiségű információt szolgáltatottak a templomokra nézve, mégis kiegészítik a katolikus jegyzőkönyveket és együtt értékelve pontosabb képet adnak a valóságról. További lehetőségeket adva a katolikus–református együttélés vizsgálatához. Emellett pedig, mint forráscsoport feldolgozása elengedhetetlen, komoly rálátást adva a korszak templomaira. Így a megítélése a jegyzőkönyveknek alapvetően pozitív, felhasználásuk a későbbiekben, más területekhez is alapvető fontosságú.

Meglátásom szerint a vizitátorok, bizonyos szempontból nem tettek különbséget a felekezetek között. A főesperesek tisztában voltak azzal, hogy hol voltak plébániák és egyéb kápolnák. Ők célzottan mentek egyes közösségekbe, ahol valamely felekezetet, vagy elpusztult, elhagyatott falvakat találtak. Lacza János 5 elpusztult templomról ír, melyeket meg akart tekinteni. A vizitáció úgy is cél volt minden esetben, hogy a református egyház, mint szervezeti egység létrejötte több generációval azelőtt megtörtént. Azt látjuk, hogy a

templomok, temetők és legfőképpen a plébániák megnevezése, illetve azok fennállása kontinuuus. Példákkal szemléltetve a következően néz ki. Mezőlak: *A plébániát a mintegy 50 éves kálvinista prédikátor, Batori Mihály vezeti.*²⁵⁹ Mihályháza: *Valamilyen templom van Mihályházán, és ezt a helység helvét hitvallású prédikátora igazgatja.*²⁶⁰ Kup: *A paplak úgy-ahogy rendezett, de nem tartozik hozzá se szántó, se kaszáló. Ráczkevey István református prédikátor lakik benne.*²⁶¹ Pápakovácsi: *Aristay Péter kálvinista prédikátor látja el.*²⁶² Adásztevel: *Rajkovics Gergely prédikátor látja el a plébániát.*²⁶³ Ajka: *A paplak úgy-ahogy megfelelő. Ziray Mihály lutheránus mester lakja.*²⁶⁴

Látható, hogy református és evangélikus közösségek esetében is úgy fogalmazznak, mintha csupán átmeneti lenne a helyzet, vagy nem lenne akár ideológiai különbség is a felekezetek között (...vezeti; ...igazgatja; ...látja el; ... lakik benne) Mondhatni, ténylegesen csak keresztény közösségekről van szó, akiknél néhol protestáns néhol katolikus a lelki vezető. További érdekességre lehetünk figyelmesek, megvizsgálva a településeken található lélekszámot, illetve a hívek felekezeti megoszlását a lelkészük hovatartozásának tekintetében. Több helyütt ellentmondások mutatkoznak. A református egyház összeírásaiban például Szerecseny mindig megtalálható, mint református gyülekezet.²⁶⁵ A templom 1698-as leírásában a vizitátor arról számol be, hogy az oltár nem református megoldással van elkészítve, melyről már szóltunk.²⁶⁶ Az oltár alapján mondhatnánk, hogy evangélikusokról van szó, ezért maradt meg. Ez lehetséges is ugyanis a lelkész a vizitáció időpontjában Komáromi András 40 éves, nős, evangélikus prédikátor. De tovább színesedik a kép, ha megnézzük a lakosság felekezeti megoszlását, melyről szintén tudósítanak. 190 fő a település összlakossága, melyből 119 református, 51 katolikus és csupán 20 evangélikus felekezetű.

A kérdés tehát, mely megfogalmazódhat a falusi vallási élet tekintetében, hogy mi alapján lesz egyik, vagy másik felekezet gyülekezetté? A többségi elv az, ami meghatároz, vagy a lelkész hovatartozása? Egymás mellett találunk nagyon vegyes településeket, ami a vizitátor szempontjából érdekes, hogy minden faluban csak egy templomot talál, valamilyen

²⁵⁹ RAJCZI 1984, 283.

²⁶⁰ HUDI ET AL. 2002, 294.

²⁶¹ RAJCZI 1984, 288.

²⁶² RAJCZI 1984, 289.

²⁶³ RAJCZI 1984, 289.

²⁶⁴ RAJCZI 1984, 288.

²⁶⁵ vö. KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 83–113.

²⁶⁶ VARGA 1971, 214.

lelkésszel és valamilyen gyülekezettel. Lacza János nem említi úgy, mint azt tette az 1748-as vizitáció készítője, hogy esetleg közös használatban vannak-e a templomok.²⁶⁷

V.2. A templomok vizsgálata

V.2.1. A protestáns templomok elnevezése

A középkori templom megnevezése legtöbbször ECCLESIA. Az egyház elnevezés a görög 'küriakon', 'az Úr háza' kifejezésből ered. Az angol „church”, a holland „kerk”, a német „Kirche”, a francia „église” mind a szakrális helyre és az intézményre is vonatkozhatnak. A magyar egyház szó az 'egy =id, így = szent' és a ház szó összetételéből alakult ki. Egykori jelentése tehát 'szent ház' (anyaszentegyház).²⁶⁸ A latin nyelvű forrásokban általában a latin ECCLESIA, ill. a görög 'ekklészia' kifejezés él tovább.²⁶⁹

Ehhez képest Franciaországban a „TEMPLE” kifejezést használják a református templomokra. Hazai közegben pedig rendszeresen találkozunk a 17–18. századi forrásokban az ORATORIUM kifejezéssel, mindkettő a templomnak a közösségi tér mivoltát fejezi ki, nem pedig annak szentségére utal. Jelentése, hasonló a görög/latin eredetihez „imádság háza.” Emiatt a templomoknak jelentés tartalombéli különbségét is felfedezhetjük.

V.2.2. A kora újkori protestáns templomépítészet Nyugat-Európában

A hazai korai református templomok jellegének megértéséhez vizsgáljuk meg, hogy Nyugat-Európában, hogy néznek ki e korai egyházak, illetve mik az épületek fő alakító tényezői.

Nyugat-Európában is hasonló a helyzet a korai református (főként hugenotta) templomok pusztulása tekintetében. Forrásadottságuk azonban sokkal jobb, illetve néhány – kevésbé reprezentatív példa is fennmaradt. Összefoglaló munkák készültek e templomokról az 1990-es évek közepe és a 2000-es évek közepe között.²⁷⁰ A német nyelvterületek templomairól szintén készültek összefoglalások, ismertetések.²⁷¹

²⁶⁷ például Nagyszőlősen, vagy Somlóvecsnén, ahol az evangélikusoknak és a reformátusoknak közös templomuk van, melyek az 1720-as években épültek. RAJCSI 1980, 126, 129.

²⁶⁸ MAGYAR ETIMOLÓGIAI SZÓTÁR: E,É; egyház

²⁶⁹ KATOLIKUS LEXIKON: 'Egyház'

²⁷⁰ REYMOND 1996; REYMOND 2006; GUICHARNAUD 1999, GUICHARNAUD 2000;

²⁷¹ GERMANN 1963; REYMOND 1996.

A legelső protestáns összejövetelek titkosak voltak, és csak kevesen vettek részt ezeken, általában magánházakban zajlottak. Hasonló ez a jelenség az ókeresztény közösségek megoldásaihoz. Hamar felmerült azonban az igény speciális, nagyobb közösségi helyiségekre.²⁷² Kezdetben továbbra is magánkézben lévő épületeket használtak. A legismertebb kétségtelenül Wassy híres istállója, Champagne-ban, ahol 1562. március 1-jei mérsárlás is történt, mely elindította a vallásháborúkat is. (8. ábra) Egyéb adatok is rendelkezésre állnak, miszerint istállókat használtak, Jarnacban a papi pajta szolgált templomként. Vidéken sok esetben kastélyok termei, esetenként a kápolna szolgáltak istentiszteletre. Ez a helyzet például 1571-ben, amikor Guillaume du Voesin a le Havre-i protestánsok rendelkezésére bocsátotta Vitanval kastélyát. Több házat is említhetünk, mint például a La Guillotière-ben, Lyon külvárosában, 1561-ben.²⁷³

Természetesen abban az esetben, ha egy közösségnek volt rá lehetősége, a saját középkori eredetű templomát használta protestáns istentiszteleti célra. Ez Franciaországban, vagy Németországban kevésbé volt általános, mint Magyarországon, de a lehetőség adott volt. Erre nagyon jó példa a már korábban említett hesseni rendtartás, ahol egyértelműen meghatározták, hogy az úrvacsora a templom közepén kerül kiosztásra. Ezzel jelezve, hogy az istentisztelet lényegi részét ezentúl nem elkülönítetten, elzárva tartják, hanem a közösséggel együtt. Így a reformáció a laikusokkal szembeni megkülönböztetést ezáltal el tudja törölni.²⁷⁴

1541-ből ismerjük a Genfi egyház rendtartását, ahol azt írják, hogy *„Az asztalok a szószék közelében legyenek, hogy a lelkész kényelmesebben megközelíthesse azt.”*²⁷⁵ A szentélyeknek, mint a klerikusok számára fenntartott épületrésznek egészen egyszerűen már nincs funkciója. Következésképpen használhatatlanná válik az azt a templomhajótól elválasztó szentélyrekesztő. Amikor a templomokat újrahaznosítják, a szentélyrekesztőket gyakran megsemmisítik, vagy elfalazzák, ami a szentélyt olyan helyiséggé alakítja, amely alkalmas lehet a világi tevékenységekre is.²⁷⁶ Az alapvető hozzáállás szerint el kell távolítani mindent, ami kiemeli az eucharisziát, Krisztus valódi és testi jelenlétét, így a főoltárt, a cibóriumot, a tabernákulumot. Ezután egy egyszerű asztallal helyettesítik az oltárt. Elvesztik létjogosultságukat a mellékoltárok, kápolnák is. Általánosságban elmondható, hogy semmi

²⁷² BIÉLER 1961, 73.

²⁷³ KRUMENACKER 2011, 131.

²⁷⁴ LOVIBOND 2006, 4.

²⁷⁵ RONDOT 1891, 149

²⁷⁶ Hazai környezetben, Zánkán például előtérre alakul a diadalív elfalazása után az egykori szentély, majd a keleti falra építenek egy új bejáratot.

sem emlékeztethet egy szentélyre, hogy a hívek ne higgyék, hogy Isten egy adott helyen található.²⁷⁷ A protestáns templomok sokkal inkább emlékeztetnek ebben az időszakban színházak tereire. Talán nem véletlen, hogy az egyik leghíresebb épület a lyoni Paradicsom-templom, melyet festményről ismerünk csupán²⁷⁸ szintén ilyen belsőt mutat. (7. ábra) Érdekes továbbá, hogy maga Leonardo da Vinci 1516 és 1519 között, amikor a francia király udvarában tartózkodott, „*teatro da predicare*”-nak nevezett épületeket jegyzett le.²⁷⁹ Yves Krumenacker további hasonló francia példákat hoz e központosított térre a 17. század elejéről. A La Rochelle-i Nagytemplom (1603) nyolcszögletű alaprajzú harangtoronnyal; Grenoble; a Rouen melletti Quevilly; Dieppe; a Bourg l'Abbéban található Caen, vagy az 1637. április 10-én felszentelt Bergerac-templom mind ezt a típust képviselik.²⁸⁰ Ezek mellett megtaláljuk a 16–17. században épült bazilikális elrendezésű protestáns épületeket is, melyek főként befogadóképességük miatt terjedtek el. Példaként említhetjük erre La Rochelle-i Ville-Neuve templomot. Normandiában pedig négyzet alakú épületek is találhatóak, például Courtomer temploma, amelynek mérete 11,5x10,5 méter.²⁸¹

A hazai templomok kapcsán gyakran felmerül a degradáló „magtárszerű” épület megnevezés, ám a francia „*templomok legtöbbször rendkívül egyszerű építmények voltak. Amelyek kicsit istállóra hasonlítottak, fehérre meszelt falakkal, és amelynek ablakaiban a déli országrészben nagyon gyakran olajozott papír volt az üvegtábla*”²⁸² Ezen felül egyes helyeken, mint például a Hessenben a hugenották favázás templomokat építettek helyi házak mintájára.²⁸³

Az egyszerű és kisméretű templomok mellett meg kell említenünk a főváros, Párizs mellett engedélyezett és megépült Charenton-i templomot. A nagyméretű csarnoktemplom első periódusa 1603-ban épült, majd miután leégett 1623-ban újjáépítették. Ekkor építész Salomon de Brosse, híres francia építész volt. A bazilika-típusú alaprajzot követő épület 33 méter hosszú és 19,5 méter széles volt, cseréppel fedett pavilontetővel és egy kis toronnyal az egyik végén. A fény 18 db 1,3 m x 1 m-es ablakokon keresztül áramlott be, amelyek tetején

²⁷⁷ FINNEY 1988, 326–328; illetve „*Hanem azt a helyet keressétek fel, és oda menjetek, amelyet kiválaszt Istenetek az Úr valamennyi törzsetek közül, hogy oda helyezze nevét, és ott lakjék.*” – Móz5:12

²⁷⁸ Genfi Reformáció Nemzetközi Múzeuma, leltári száma: 3 GG 86. o. 1, 179. készült 1569–70 körül.

²⁷⁹ GERMANN 1963, 159.

²⁸⁰ KRUMENACKER 2011, 136.

²⁸¹ DAIREAUX 2006, 448.

²⁸² LABROUSSE 1988, 455.

²⁸³ SCHWEBEL 2006, 481–489.

két sor tetőablak is volt. Belül 20 db pillérrel alátámasztott karzat növelte az épület befogadóképességét. Ide egy-egy nagy lépcső vezetett fel. A charentoni templom 4000 ember befogadására volt alkalmas. A szószék a hajó egyik rövidebb oldalának közepén, a hajó egyharmadát elfoglalva helyezkedett el. A mennyezeten a törvény táblái voltak láthatóak, kék alapon arany színben. Az ajtókon bibliai szövegek szerepeltek. 1685-ben bontották le.²⁸⁴

Yves Krumenacker megfogalmazásában a protestánstemplomok tekintetében „*nem a megszorítások szelleme vezérli a protestáns építészeket, hanem a bibliai szimbolikán alapuló esztétika.*”²⁸⁵ Ezen túlmenően pedig határozottan „modern” stílust alkalmaznak az épületeken belül. A szószéknek adott központi hely, a karzatok, a padok jelenléte, a természetes fény fontossága mind a francia – és közben a hazai – protestáns templomok jellemzőjévé válik, még a 17. század végén is, amikor menekülni kényszerülnek a hugenották. Így találhatjuk meg ezeket a típusokat Németországban is: lásd például Erlangen, Schwabach, Magdeburg, Hildburghausen, Berlin, Friedrichstadt stb. protestáns templomát.²⁸⁶ Ezeket a német területeken egyszerűen „*Französische Kirche*”-ként is emlegetik a protestáns templomokat éppen a ún. *Refúgie*-k miatt. Ez az emigráció megjelenik az Egyesült Királyság területén is, ahonnan a reformáció régészete éppen ennek kapcsán indul el. Egészen határozottan állíthatjuk, hogy a hazai jóval egyszerűbb formákkal bíró református templomok az ilyen, nyugat-európai mintákból jöhettek létre, akár úgy is, hogy a német területekre érkező diákok megismerkednek az új építési megoldásokkal.

V.2.3. A református templomok történeti, egyháztörténeti vizsgálata Magyarországon – kutatástörténet I.

A templomok épülete, mint forrás

A protestáns és benne a református templomok hazai kutatásának története érdekes vázat alkot. Nem rendelkezik mélyreható, több tudományterületet is bevonó összefoglaló munkákkal. Lőrincz Zoltán foglalta össze legutóbb e téma kutatástörténetét²⁸⁷ Bizonyos tudományterületek, nemkülönben kiváló művelői fogalmaztak meg összefoglalásokat²⁸⁸ ezen

²⁸⁴ <https://museeprotestant.org/en/notice/charenton-val-de-marne-2/> utolsó megtekintés 2023.10.26.

²⁸⁵ KRUMENACKER 2011, 154; RANDALL 1999.

²⁸⁶ KRUMENACKER 2011.

²⁸⁷ LŐRINCZ 2008.

²⁸⁸ DERCSÉNYI 1992; JANKOVICS 2013

épületekről, viszont mindenki saját szakmájának érdekeiből és szempontjai szerint értékelte a református templomépítészetet.

Az építészek, az alapján, hogy miből lehet meríteni a napjaink templomainak megépítéséhez, tehát egyfajta hagyománymegismerés volt a céljuk. A művészettörténészek,²⁸⁹ néprajzkutatók²⁹⁰ elhelyezték a református templomok berendezési tárgyait, a templomok tényleges kivitelezésével foglalkoztak szorosan összekötve a népművészet és a kézművesség hazai gyakorlatával.

Összefoglaló történeti szempontú feldolgozásokat leginkább a református egyház lelkészei készítettek.²⁹¹ Ezek a munkák kiválóan alkalmasak kiindulópontként való használathoz, illetve ezek adják a legátfogóbb képet a református templomokról. Nem szabad szigorúan megítélni a lelkészi feldolgozásokat, melyek ténylegesen rendkívül hasznosak, hiszen ők általában a *historia domusokból* dolgoztak, így a közölt adatok legtöbbször a gyülekezeti hagyomány, az évszázadokra visszanyúló, helyi értelemben, hiteles és autentikus feljegyzések eredményei. Viszont el kell fogadnunk azt a tény, hogy sok esetben ezek nem tudományos feldolgozások, inkább egyfajta sajátos forrásközlésként tekinthetőek (sajnos sok esetben kitömik a fennálló lyukakat és nem visszakövethető az adatok forrása). Ebből a tárgykörből is kiemelkedőek a nagyobb léptékű összefoglalások, mint például a Kováts J. István által szerkesztett *Magyar református templomok I-II*, mely 1942-ben jelent meg és a mai napig nagy hatása van.²⁹² E két kötetben építészek, lelkészek, történészek fogalmazták meg gondolataikat a református templomépítészethez kapcsolódva. Területenként (egyházkerületekre bontva) megírva a templomok összefoglaló történeteit. Mondhatni a hivatkozási alapot ez a két kötet jelenti a mai napig, ha csak templomépítészeti tárgyról van szó. A 20. század végén jelentek meg Várady József összefoglaló munkái,²⁹³ melyek kiváló adatbázisként szolgálnak, de sok esetben csupán a helyi lelkészek írásait szerkeszti egybe kritika nélkül.²⁹⁴

A kutatás korai időszakához, mely a 19. század utolsó harmadát jelenti szorosan kapcsolódnak a gyülekezettörténeti feldolgozások. Ennek magas szintű művelői volt többek

²⁸⁹ MAROSI 1975.

²⁹⁰ S. Lackovits Emőke

²⁹¹ Várady József, Kovács J. István,

²⁹² KOVÁTS J. 1942.

²⁹³ VÁRADY 1987; VÁRADY 1989; VÁRADY 1991a; VÁRADY 1991b; VÁRADY 1993; VÁRADY 1994; VÁRADY 1999; VÁRADY 2000; VÁRADY 2001; VÁRADY 2002; VÁRADY 2004; VÁRADY 2006;

²⁹⁴ VÁRADY 2002.

között Thury Etele (1861–1917) teológiai tanár, majd Tóth Endre (1899–1970) egyháztörténész, akik az egyes gyülekezetek történetének megírásakor²⁹⁵ tértek ki hol bővebben, hol kevésbé bőven a templomok művészetére, történetére. A 20. század második felében e gyülekeztörténeti tanulmányok írása háttérbe szorult, azonban elterjedt a helytörténet- és falukutatás, így ezek részleteiben mintegy művelődéstörténeti megnyilvánulásai lettek az egyházak és ezen belül a templomok.²⁹⁶

A református templomok tényleges, leíró vizsgálata felé először az építészek figyelme fordult a 19. század végén, amikor új kihívásoknak kellett megfelelni, az új templomok megépítésekor. Így az első tanulmányok Schulek Frigyes,²⁹⁷ majd Pecz Samu²⁹⁸ tollából származnak.²⁹⁹ Jelen vizsgálatomba nem szeretném bevonni a 20. században épült református templomokat, illetve azok építészetét, bár megjegyzem, hogy ennek az időszaknak igen komoly figyelmet szentel az építésztörténet és a művésztörténet.³⁰⁰

A kutatástörténet szempontjából is fontos, hogy Magyarország területén kisebb-nagyobb „tájegységekről” beszélhetünk a mai állapotok szerint a református templomépítészet tekintetében. Ezek a templomépítészeti tájegységek nagyrészt jól feldolgozottak, kifejezetten azért, mert mindegyiknek megvan a maga specifikuma. Így például Északkelet-Magyarországon nagyon sok, ma még álló középkori templom van a református egyház kezelésében. Ezek sok esetben eredeti formáikat nagyrészt tartó, de „modern” elemekkel (kazettás mennyezet) ellátott templomok.³⁰¹ Legtöbbször a magyar református templomépítészet kezdeteinek megismeréséhez innen veszik a példákat a kutatók, hiszen sok esetben csak innen voltak jól feltárt adatok. Erre az eredményre jutott Tóth Endre is 1942-ben megjelent munkájában, mely ugyanezt a témát dolgozza fel.³⁰²

E feltártság és kutatottság, főként a középkorból megmaradt emlékeknek köszönhető.³⁰³ Viszont szinte csak mellékes információ, hogy ezek a templomok ma a református felekezethez tartoznak. Azonban ez nem jelenti azt, hogy az ország más területein ne lennének (vagy ne lettek volna) ilyen és ezekhez hasonló jellemzőkkel bíró – bizonyos

²⁹⁵ pl. TÓTH 1927.

²⁹⁶ vö. PÁTKAI 2016, 323–324.

²⁹⁷ SCHULEK 1885.

²⁹⁸ PECZ 1888.

²⁹⁹ vö.: LŐRINCZ 2000, 33.

³⁰⁰ RÉV 1987.; MÁRKUS 1995; MÁRKUS 1996;

³⁰¹ JANKOVICS 2013, 112;

³⁰² TÓTH 1942, 104.

³⁰³ ismét Szakács Béla Zsolt munkásságára hívnám fel a figyelmet, mint arra a bevezetőben már utaltam.

időszakban református – templomok. Például a Dunántúl nyugati felén ma is sok álló Árpád-kori templom van, melyeket szintén vizsgáltak.³⁰⁴ Egy másik fontos tájegységünk a Dél-Dunántúlon az Ormánság és vagy a kevésbé kutatott Drávaszög. Az ormánsági 18–19. századi, már említett tipikusan barokk református templomok jellemzői a kazettás mennyezetek, illetve festett bútorzatok. Az utóbbi években Zentai Tünde adott ki ezekről a templomokról monografikus szintű feldolgozásokat.³⁰⁵ Meg kell említeni, hogy e díszes ornamentikával jellemezhető templombelső volt kezdetekben az általános és a puritán templombelső csupán a 19. századtól terjednek el.³⁰⁶ Így óhatatlanul adódik a kérdés, mi lehetett azoknak a templomoknak az eredeti kinézete, amelyek ma már teljesen egyszerű bútorzattal rendelkeznek?

Az alföldi templomépítészet is sajátos történettel rendelkezik. Itt a hódoltság miatt kialakult, nagy lélekszámmal bíró mezővárosok története a meghatározó. A korai időszokról ugyan kevés ismeretünk van, azonban az itteni református templomokra jellemzőek a nagy méretek és a monumentalitás. Ezek a templomok főként 18–19. században épültek, így háborgatást már nem szenvedtek, de ennek lehetősége a hódoltság időszakára és a katolicizmus nagymértékű eltűnésére vezethető vissza.³⁰⁷

A kérdés tehát, hogy a Dunántúl északi és középső területei, hogy illeszkednek bele ebbe az országos rendszerbe. A korábban feltett kérdések ugyanis e területen jellemzőek. Ez a kérdéskör egy érdekességet hordoz magában, ugyanis ott tűnhetett el a korai művészet (templomépület és korai berendezés együtt) ahol a gyülekezetek gyors fejlődésnek indultak, így az újat, a modern elemeket be tudták vinni a templomaikba, ami viszont az egyszerűsödést hozta magával. Így ma nem a korai időszak művészi gazdagságáról beszélünk református közegben, hanem azon gyülekezetek egyediségéről, akik nem engedhették meg magunknak a fejlődést és a divat követését, sok esetben pedig a templomaik lebontását és nagyobbak építését.

³⁰⁴ VALTER 2004.

³⁰⁵ Egyes településekre levétített munkáiból pl. Adorjás: ZENTAI 2007; Rétfalu: ZENTAI 2008a; Kórós: ZENTAI 2008b; Patapoklosi: ZENTAI 2009; Kovácshida: ZENTAI 2010a; Drávaiványi: ZENTAI 2010b; Szenna: ZENTAI 2011; illetve kistájakra bontott áttekintő munkáiból pl. Drávaszög és Szlavónia: ZENTAI 2012; Szigetvidék: ZENTAI 2013; Az összefoglaló munkája pedig A Dél-Dunántúl hímes templomai 2014-ben jelent meg: ZENTAI 2014.

³⁰⁶ LŐRINCZ – HAPÁK 2002; 11.

³⁰⁷ MAROSI 1975; 48.; vö. BIBÓ 1967.

Fontos kiemelni, hogy a középkori eredetű templomok szinte mindenhol jelentős feldolgozások alanyai.³⁰⁸ Azonban a Kisalföld, a Mezőföld, vagy az Őrség református templomait eddig sehova nem sorolta a szakirodalom.

Az Árpád-korból származó templomok és a 18. század gazdag templomépítészeti hagyományai mellett a 19–20. század utolsó éveiből is bőven akadnak példák a református templomépítészetre. Így elengedhetetlen e forrásgazdagság kiértékelése.

V.2.4. A református templomok régészeti vizsgálata Magyarországon – kutatástörténet II.

V.2.4.1. A reformáció régészete a hazai templomokhoz kapcsolódóan

A korai református templomok kutatása szoros kapcsolatban áll a középkori templomok kora újkori történetének vizsgálatával. Mint témakör, nem más, mint a középkori – katolikus – templomok továbbélésének vizsgálata egy alapvetően protestáns időszakban. Emellett pedig a protestáns templomépítészet kezdeteinek kutatása a katolikus–református felekezeti kontinuitás egyik legjobban regisztrálható megnyilvánulásának vizsgálatát jelenti. Itt húzódhat az a határvonal, mely összeköti a középkor és kora újkor régészetét a reformáció régészetével.

Ez nem jelent mást, minthogy az újonnan feltárt eredmények esetén megvizsgáljuk annak lehetőségét, hogy akár a temetkezéseknél, akár az épületnél van-e nyoma a felekezetváltás hatásainak, esetleg a fent említettek segíthetnek az eredmények értelmezésében. Egy-egy kapuzat elfalazása kapcsán látható, például a monoszlói református templomnál,³⁰⁹ vagy a magyarszecsődi katolikus templomnál,³¹⁰ hogy az újkor emberét – sokszor felekezettől függetlenül – sem a középkori falképek, sem a kapuzatok, faragványok nem különösebben érdekelték. A templomok újszerű külsőbe öltöztetését és az új modern elemek használatát előnyben részesítették a középkor hagyatékának megőrzésével szemben. Míg a freskók és egyéb ábrázolásokkal kapcsolatban láttuk, hogy a reformáció alapvetően eltávolodik ezek alkalmazásától. Gondoljunk vissza a noszlopi esetre, ahol a középkori részletek eltüntetése egyenesen cél lehetett.

³⁰⁸ KOPPÁNY 1967; KOPPÁNY 1972; VALTER 2004; K. NÉMETH 2015; STIBRÁNYI 2015; ARADI 2016;

³⁰⁹ CSÁSZÁR 1978, 36–41.

³¹⁰ PÁLÓCZI-HORVÁTH 1979, 149.

A hazai kutatásban külön is érdemes említenuk Juan Cabello nevét, aki Simon Zoltánnal, Lukács Zsuzsával és Feld Istvánnal együtt, több észak-magyarországi református templomot kutatott.³¹¹ De említhetnénk Pálóczi-Horváth András,³¹² László Csaba³¹³, Feld István³¹⁴ K. Németh András³¹⁵ stb. kutatásait is. Továbbá szinte minden vármegyei és városi múzeumban találnánk valakit, akinek volt valaha dolga a református egyház kezében lévő templommal, illetve ami fontosabb, olyan templommal, amelynek 16–18. századi történetében a reformáció nagy szerepet játszott.

A régészeti feltárások a legtöbb esetben a középkori templom eredetére, korai előzményekre irányultak. Mivel azonban a kora újkor régészeti emlékének kevésbé fogható meg, esetleg kisebb hangsúly került ezekre a dokumentációkban, vagy még inkább a publikációkban. Több esetben megfigyelhető, hogy a feltáró régészek felismerték a felekezeti váltás jelentőségét, azonban ennél tovább sosem mentek. Ilyen például Ilon Gábor megjegyzése a Kéttornyúlakon feltárt pártás sírok esetében, hogy az elhunyt fiatal leányokat egyértelműen reformátusként azonosította.³¹⁶

A reformáció régészeti értelmezéséhez felhasználjuk a bakonyiszentkirályi balatonalmádi (vörösberényi), balatonszőlősi, dudari, kéttornyúlaki, királyszentistváni, sólyi, tótvázsonyi, zánkai, vilonyai régészeti feltárások vonatkozó eredményeit.³¹⁷ A régészeti megfigyelések olyan kisebb volumenű részleteket jelenthetnek, melyek értelmezéséhez egyéb információkra, vagy forrásokra is szükségünk van. Ilyen például a barokk templom alatti középkori templom eltérő tájolása. További lehetőségeket rejtenek a roncsolásmentes régészeti kutatási módszerek, melyek a ma álló református templomok eltérő tájolása miatt szintén sokszor nyújthatnak segítséget.

Egy korábbi ásatás felülvizsgálatánál és a hitelesítő ásatás kapcsán merült fel ez a lehetőség a balatonfüredi zsinagóga ásatásánál, melyet Nagy Szabolcs (Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum) vezetett 2016. decembere és 2017. januárja között. Többször is konzultáltunk az épülettel kapcsolatban, mint egy korai református templom lehetőségéről. Emellett

³¹¹ Nyírkáta: CABELLO 2004, 75–86. Laskod: CABELLO – SIMON 1995, 143–168. Csengersima: CABELLO 2001, 201–204. Túrlicse: CABELLO 2002, 146–148. Nyírmihálydi: CABELLO – LUKÁCS 1983, 80–93. etc.

³¹² Rakacaszend: PÁLÓCZI-HORVÁTH 1984, 109–145.

³¹³ Balatonszőlős: LÁSZLÓ 1980, 113–124.

³¹⁴ Zubogy, Juan Cabelloval és Lukács Zsuzsával közösen: FELD 1982, 31–57.

³¹⁵ K. NÉMETH 2015.

³¹⁶ ILON 1989, 191.

³¹⁷ Ezek részletezésére később kitérek

feltétlenül meg kell említenünk Sófalvi András és a Haáz Rezső Múzeum munkatársainak feltárásait. Az etédi református templomnál sikerült megfigyelniük a mai templom alatt azt a 16. század második felében készült épületet, melyet az első protestáns templomként értelmeztek a feltárók Udvarhelyszéken. A reformációt követően épült templom alaprajzilag gótikus formát mutat, keletelt, sokszögzáródású szentéllyel, diadalívvel, a szentélyrészlet megegyező szélességű hajóval rendelkezett. Az épület teljes mérete 17x7 méter lehetett. A második periódushoz köthető fázis az eredetitől eltérő tengelyben épült meg, annál jóval nagyobb méretben. Valószínűleg ez a templom azelőtt épült meg mielőtt az egyházközség önállósodott a szomszédos településtől (1680-82). A mai templom a harmadik periódusban épült, az előző épület nyugati homlokzatának megtartásával 1797-1801 között.³¹⁸ Ugyanígy gótikus alaprajzi megoldás látszott a bikafalvi református templom 17. századi periódusának feltárásánál.³¹⁹ (21. ábra) A konkrét régészeti példákból azt látjuk, hogy Kárpát-medence nyugati részén a 16–17. században inkább a nyugati (téglalap alaprajzú épületek) hatás érvényesült, míg keletebbre, Erdélyben, Székelyföldön inkább ragaszkodtak a hagyományosnak tekinthető, késő gótikus mintázatokhoz. A nyugati országrészben a katolikus Habsburgok irányítása is okozhatta ezt, hiszen a templomépítés törvényi szabályozása itt tudott érvényt szerezni, míg a független Erdély és a hódoltság területén megmaradtak a hagyományos építési módoknál.

A végvári harcok, illetve a határterületeket jellemző temploma a 17. században – gótikus formában – megépült szendrői református templom, melynek 19. századi ábrázolása is fennmaradt.³²⁰ Ez a templom, csak úgy, mint sok épület a Dunántúlon, mai fogalmaink szerint artikuláris hely volt, tehát nemcsak Szendrő, hanem a környék reformátusai is ezt használták. (22. ábra)

V.2.4.2. A protestáns temetkezések régészeti vizsgálata hazánkban

Már említettem Ilon Gábor kéttornyúlaki feltárását, ahol a feltáró egyértelműen reformátusként azonosította az általa feltárt, pártában eltemetett kislányt.³²¹ Ezt alapvetően történeti adatok alapján tette, hiszen a sírt a párta jellege alapján kor újkorra keltezte, s tudva,

³¹⁸ SÓFALVI 2023.; kiállítási poszter Etéd, tudományos publikáció megjelenés alatt

³¹⁹ DERZSI – NYÁRÁDI – SÓFALVI 2007, 34.

³²⁰ VASÁRNAPI ÚJSÁG 1866. 48. sz. 584.

³²¹ ILON 1989, 191.

hogy ekkor már a református közösség használta a templomot, így az oda temetkezőket is reformátusként határozta meg.

A népi vallásosság kereteiben szokás vizsgálni a protestáns – benne a református – temetők fejfáit, sírjeleit.³²² Ezek alapján felmerülhet a kérdés, hogy mivel a fejfák adásának szokásában észlelhető a változás, vajon ez megjelenik-e a régészeti módszerrel vizsgálható körülmények között is? Erre talán egy, a franciákhoz hasonló, egyértelműen tiszta református temető feltárása adhatja meg a választ.

2022-23 során Nagyvázsonyban, a Szent István templom környezetében végzett feltárásom során több, mint 30 temetkezést tártunk fel,³²³ melyek a 17–18. századra voltak keltezhetőek. K. Németh András hívta fel a figyelmemet arra, hogy Tolna megyében általuk feltárt hasonló korból származó temetkezéseknél rendkívül gyakori melléklet volt a kegyérme, vagy zarándokjelvény.³²⁴ Ehhez képest Nagyvázsonyban mindössze 3 darab került elő. Ekkor merült fel, hogy vajon a nagyvázsonyi közösség – ahol tudjuk, hogy a korszakban katolikusok, evangélikusok és reformátusok is jelen vannak – vajon hova temetkezik? A Szent István templom ebben az időszakban elviekben romos és a településen ebben az időben épült új templomot használják már a katolikusok és saját temploma van az említett további két közösségnek is. Ha viszont azt feltételezem, hogy a temetőt közösen használják, akkor kérdés, hogy vajon elkülöníthetőek-e a protestáns és katolikus temetkezések egymástól? Az *in situ* temetkezések között több olyat tártunk fel, melyek egyértelműen „gazdagon” díszítettek voltak – hajtű, gyűrű, kegyérme, rózsafüzér – viszont rétegtanilag ezekkel egyidőben eltemetett teljesen mellékletmentes sírokat is találtunk. Ehhez egy adalék, hogy a templom közvetlen közelében a voltak a „díszesebb, gazdagabb” sírok, míg távolabb egyre „üresebbek” voltak. Kérdés, hogy ez a katolikus – protestáns megosztottság miatt lehetett-e így, vagy a hagyományos felfogás szerint ez egyfajta társadalmi megosztottságra utal?

Látható továbbá a templom körül egy szabályos, mindenképpen kora újkori – újkori kerítőfal, melyet akár értelmezhetnénk a felekezetek temetkezéseinek elkülönítésére szolgáló falként is. Érdeemes utalni a 19 – 20. századi, főként városi temetőkre, ahol a katolikus és a protestáns temetőrészt gyakran fal választja el egymástól, a fő közlekedési útvonalnál kapuval. Példa erre Újvidék, Futaki úti temető, ahol a katolikus és protestáns temetőrész

³²² S. LACKOVITS 1982.

³²³ Jelentés a Nagyvázsony - Szent István templom környezetében végzett feltárásról. Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattár.

³²⁴ Ezúton köszönöm K. Németh Andrásnak az információt, s hogy a jelenségre felhívta a figyelmem!

között fal és kapu található. Ez a zsidó temető részéhez hasonló, bár a protestáns és a zsidó temető közötti falon nem volt kapu! A temető 1867 után létesült.³²⁵

VI. A hazai templomépítészet kontinuitásai és változásai a 16–18. században az írott források és az épületek elemzésének tükrében

Visszafelé haladva a 18. század nagy léptékű építkezéseihez a települések gazdasági helyreállása, a demográfiai mutatók javulása, a katolikus megújulás és a megmaradó protestáns közösségek megerősödése adják a keretet. Ezzel szemben a 17. században a középkori hagyományokhoz mereven ragaszkodó katolikus építészetet, valamint a csekély anyagi lehetőségek és a megszorító törvényi keretek között megvalósítható, de egyértelműen a nyugati mintákat követő protestáns templomépítészetet látunk, melynek eredményei a valóságban messze túlmutatnak az ideiglenes templomépületek használatán.

A 16. század végén jelennek meg az első, szórványos adataink az újonnan épített templomokra nézve, ám a 16. század önmagában is az útkeresés időszaka még, ahol akatolikus, vagy óprotestáns szemlélettel találkozunk, így a templomok használatára sem alakulhatott még ki a teljesen kiforrott irányvonal. A templomhasználat vizsgálata alapján azt tudjuk elmondani, hogy a szakrális helyek használata szorosan kötődik a katolikus mise, illetve a református istentisztelet térigényeihez, ezektől a templomok terét egészen egyszerűen nem lehet szétválasztani. E térigény megléte, illetve átalakulása mögött olyan szerves folytonosság figyelhető meg a gyülekezetek életében, amelyek nem jellemezhetők az egykori teológusok által folytatott hitvitákkal. A települések szintjén teljesen más képet látni a templomok használói kapcsán, hiszen az újratelepült falvak lakói szülei és nagyszülei hitét hagyták fel, s vették igénybe az évszázados templomokat az „új irányzatot” követő vallásosságukkal. Ezért sem lehet a reformációt egyfajta szakadásként értelmezni, hanem olyan változást kell felismernünk benne, amely egy szükségképpen érkezett válaszreakció is egyben a 15. században gyökerező, s a 16. századra csúcspontot elérő különböző ideológiai, etnikai, vallási problémákra. Ez a változás pedig a reformálás igényét hozta el az egyház teológiai felfogásában és a közösségek szakrális térhasználatában is.

Mint láthattuk a reformáció régészete, mint kutatási irány egészen fiatalnak tekinthető, olyannyira, hogy hazai közegben nem is használatos a kifejezés. Ugyan sokan foglalkoztak már a témával, összefoglaló értelmezéseket még nem kaptunk. A nyugat-Európai minták

³²⁵ Takács Miklósnak köszönöm az információt.

segíthetnek minket az irányvonalak meghatározásában, azonban minden esetben – temetők, templomok, egyéb objektumok – kutatása esetén a hazai törvényi, egyháztörténeti háttér pontos ismerete szükséges. Jelen dolgozatban nem foglalkoztunk az ún. előreformátorokkal, és a hozzájuk kapcsolható témakörökkel. Pl. Husz János és a huszitizmus, a valdensek Franciaországban stb. Ahogy részletesebben nem folytunk bele a hugenották régészete alapján a habánok reformáción belüli értelemezésébe sem. Ettől függetlenül azonban fenntartjuk a lehetőséget, hogy e témák bekerülhetnek a reformáció régészetének fókuszterébe.

Hazai környezetben éppen egybeesik a török kor régészetével, mely azonban alapvetően hadászati, vagy szűken értelmezetten az oszmán-török befolyás kutatására vonatkoznak (várak, török fürdők, mecsetek és ezek anyagi kultúrája stb.). Ezzel párhuzamosan szintén lehet a reformáció korát régészeti módszerekkel kutatni és megismerni e kultúrkör anyagi kultúráját. Ezt látjuk az angol (1480-1580) és német (1450-1550) példában is. Ezt véleményem szerint hazai közegben lehet szűken és tágan is értelmezni. A szűken értelmezett korszakot 1517/1521 és 1647 közé tenném. Amikor a hagyományos megközelítés szerint a lakosság 80–90%-a valamely protestáns felekezethez tartozott, és még nem kezdődött meg az intézményes szintű katolikus restauráció. Ezt a korszakot nevezi Payr Sándor is „az alapvetés és a virágzás korának”, viszont hozzá is teszi, hogy ebből az időből van a legkevesebb kézzelfogható emlékünktörténeti oldalról.³²⁶ Tágabban értelmezve a reformáció régészetét, érdemes a nyugati példákat is szemünk előtt tartani, és azt vizsgálni, hogy milyen közegben alakul ki a reformáció. Előzményként akár a későgótikus építészet nagymértékű megjelenését is alapul vehetjük pl. az 1480-as éveket (nagyvázsonyi pálos kolostor, nyírbátori ferences kolostor, egervári ferences kolostor stb.) Felső határát pedig az építészet tekintetében egészen 1781-ig kellene kitolni, amikor megkezdődik a szabad templomépítés gyakorlata.

A templomok régészeti kutatása mellett szervesen együtt kezelendő a témával a temetők kérdésköre. Illetve a templom körüli temetők 16. századi horizontja. Amíg nem tudunk egyértelműen reformátusokhoz köthető – akár templom nélküli, már egyes települések szélén kialakított protestáns temetőt feltárni, addig nagyon nehéz a felekezeti hovatartozás megállapítása. Természetesen segítenek a korhatározó leletek pl. párták, melyek inkább a népi vallásossághoz és a hagyományokhoz, mintsem az egyházi előírásokhoz köthetőek.

Az egyházkerület és benne Veszprém vármegye területén lévő református templomok története nagyon hasonló íven mozognak. Egyrészt láthatóak és vizsgálhatóak az átvett

³²⁶ PAYR 1924, 4.

középkori templomokon az átalakítások nyomai, másrészt pedig az újonnan épült templomok jellegzetességeit is megismerhettük az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből. A református templomok periodizációja alapvetően a következőképpen néz ki.

1. A középkori templomok átalakítása protestáns szellemiséghez igazodva, melynek felső határa nincs, hiszen némely esetben a mai napig használatban vannak ezek az épületek.
2. Az elpusztult, romos templomokat általánosan a 16. század közepe-végétől kezdik átépíteni, vagy felújítani.
3. A 16. század legvégén, 17. század elején megjelennek a téglalap alaprajzú, szentély nélküli haránttemplomok, nyugati mintára.
4. A 17. században az artikuláris helyek rendszerének megjelenése, helyi szintű konfliktusok a templomok megtartásáért, fenntartásáért.
5. A 18. századi templomfoglalások időszaka
6. 1781 után szabad templomépités időszakának kezdete

Általános tételként fogalmazzuk meg ma már, hogy a török uralomnak tudható be, hogy a középkori templomaink nagy része elpusztul.³²⁷ Emellett viszont például a veszprémi egyházmegye 431 középkori plébániájából a 17. századra 5 plébánia marad meg – vagy a pusztulás, vagy a reformáció hatásai miatt.³²⁸ Ezzel párhuzamosan látjuk, hogy 1618-ban az egyházmegye területén több mint 100 református anyaegyház létezik.³²⁹ Ez alapján, s ha még hozzáadjuk az evangélikus közösségek nem kiemelkedően nagy számát, azt látjuk, hogy elég magas a teljesen elpusztult plébániák és közösségek száma is.

A 17. század értékeléséhez és elemzéséhez fontos tudnunk, hogy erre az időszakra már szinte lezártnak tekinthetjük a különböző felekezetek egyházszerkezési próbálkozásait, illetve már működő szervezetekről beszélünk³³⁰ Saját egyházkormányzattal, püspökökkel, székhelyekkel, iskolaközpontokkal, nyomdákval stb. Már anyanyelven olvasható a Szentírás, széles körben ismertek a reformátorok történetei és ekkor már feltételezhetjük a 16. századdal szemben az önálló felekezeti önazonosságot is. Már nem *akatolikusokról* beszélhetünk, hanem mai szóhasználat szerint evangélikusokról, reformátusokról, katolikusokról. Ebben a

³²⁷ KÖRMENDY, 1971, 53.

³²⁸ PEHM [MINDSZENTY], 1934, 110.

³²⁹ Az 1618-as szentlőrinci zsinat összeírása alapján lásd THURY 1908, 198–202.

³³⁰ SZABÓ 2020. HUDI ET AL. 2002.

formában különleges helyzet, hogy az 5 működő plébániával milyen formában létezik egyáltalán a veszprémi egyházmegye, mint szervezeti egység, vagy csupán névlegesen van-e jelen?

A korszak templomépítészetének jobb megértéséhez néhány konkrét példát szeretnék itt kiemelni.

1. A középkor hagyatéka

Noszlopon³³¹ egy vádirat szerint azért alakították át a templomot, hogy ne kelljen azt visszaadni a katolikusoknak. Hogy valóban ez volt-e az átalakítás oka, azt nem tudjuk – bár a legérdekesebb kérdése ez lenne – viszont a templom valóban átalakult és megtudjuk, hogyan építették át a középkori templomot. Az egész templom boltozott volt egészen 1768-ig. Ekkor került sor erre a bizonyos átépítésre, amelyet az 1774-es vizitációból ismerhetünk meg részletesen.

„...hogya a’ templom mellett lévő kő lábokat a reparatio színével ki hányták, a’ templom boltozatját le eresztették, és helyette deszka padlást csináltak, az elébbeni ablakokat két annyira nevelték, azomban vas rostélyokat vonattak, a’ toronynak északról való ablakát, mely felén az uraság pápista emberei laknak, téglával be rakatták, hogy még csak harangjoknak hangját se halhassák, a régi pápistákkal közös harangot a reformatusok el rejtették, s el adták, satöbbi.”³³²

Ez a leírás világosan mutatja, hogy a középkori templomot, milyen metódus szerint, szisztematikusan, hogyan építették át ’modern’ barokk elemekkel, s talán úgy érződik, hogy valóban azért, hogy ne lehessen „ráismerni” középkori jellegére. A „kő labok” megnevezést a gótikus támpillérekkel lehet azonosítani, mely a boltozat megszüntetésével statikai szerepét elvesztette, hiszen az épület a boltozat eltávolításával nem igényelte az oldalirányú megtámasztást. Így a deszkapadlás a már látott, korábban kálvinista stílusú templombelsőként is leírt és értelmezett (kazettás?) síkmennyezetet jelenti. Mindenesetre érdekes, hogy egy boltozott templomot – melyről nem tudni, és a szöveggörnyezetből sem következik, hogy megrongálódott volna – átalakítanak (a vád szerint) csak azért síkmennyezetűre, hogy ne lehessen katolikusként értelmezni azt.

Emellett láttuk az udvarhelyszéki 1. templom esetét, amely a 16. század második felében épült középkori mintára, s később ez lett több környékbeli 17. századi épület, például

³³¹ HUDI ET AL. 2002, 301.

³³² HUDI ET AL. 2002, 301.

Bikafalva, Fiafalva és Telekfalva templomának előképe. A reformációt követően épült templom alaprajzilag gótikus formát mutat, keletelt, sokszögzáródású szentéllyel, diadalívvel, a szentélyrésszel megegyező szélességű hajóval rendelkezett. Az épület teljes mérete 17x7 méter lehetett. A második periódushoz köthető fázis az eredetitől eltérő tengelyben épült meg, annál jóval nagyobb méretben.³³³ A látottak alapján a régészeti kutatások azt mutatják, hogy a Kárpát-medence nyugati részén a 16–17. században inkább a nyugati, téglalap alaprajzú épületek hatása érvényesült, míg Magyarország középső részein (például Szendrő mezőváros 1653-ban épült gótikus mintát követő temploma), valamint Erdélyben és Székelyföldön inkább ragaszkodtak a hagyományosnak tekinthető, késő gótikus mintázatokhoz a reformátusok.

2. Az evangélikusok és a katolikusok templomai a 17. században

Nyugat-Magyarországon az evangélikusok templomépítészete ebben az időszakban jellemzően városi környezetre korlátozódik. Innen jól ismert a kőszegi eredetileg evangélikus, 1673 óta katolikus Szent Imre-templom. Ez 1615 és 1618 között épült. Az épület tömegét tekintve jól láthatóak itt is a középkori hagyományok és formák, azonban reneszánsz és kora barokk hatások is megfigyelhetők a díszítés esetében – az ablakkiosztás, a mérmű nélküli ablaknyílások.³³⁴ Ugyanez a megoldás látható a pápai ferences templom esetében is, ahol szinte egyértelműen középkori építészeti hagyományokat folytatnak.³³⁵ A szentélyhez épült torony, a szűkülő nyújtott szentély mind középkori formavilágot tükröz. Ablakkiosztását tekintve hasonlít a kőszegihez, amely olyan hatást kelt, mintha a nyújtott ablakokból csupán a gótikus mérmű hiányozna.

Ugyanezen időszakból, 1638-ból, szintén evangélikus közezből származik a pozsonyi németek evangélikus temploma, mely a korszak legfontosabb későreneszánsz protestáns templomának tekinthető.³³⁶ A 17. századi protestáns templomépítészet mellett a katolikusoknál főként – a szintén városi közegben megjelenő – jezsuitákhoz köthető a nagyobb méretekkel és új stílussal (barokk) rendelkező templomok építése (Nagyszombat, Győr). Emellett Nagyatádon fából készült, nagyméretű templomot is építettek a jezsuiták.³³⁷

³³³ SÓFALVI 2023.; kiállítási poszter Etéd, tudományos publikáció megjelenés alatt

³³⁴ KRÄHLING, 2012, 47–48.

³³⁵ MEZEI 2005, 216–226.

³³⁶ KRÄHLING, 2009, 192.

³³⁷ KÖRMENDY 1971, 73.

Érdekes szituáció Zalaszegvár és Látrány esete.³³⁸ Mindkettő a reformáció után protestánsok által épített oratóriumok, melyek a későbbiekben a rekatolizáció során maguk is katolikussá váltak. Így látható, hogy a középkori templomok átvétele mellett a valamelyik fél számára megépített szent hely foglalásának folyamata ellentétes előjellel is megvalósul.

3. Templomszentelés a 17. század elején

Szenci Molnár Albert kiadásában jelent meg az 1625. január elsején zajlott felszentelési istentisztelet teljes szövege, melyben igen gazdag részletességgel közli a liturgiát, prédikációkat, a templom leírását, valamint egyéb kapcsolódó információkat a templomépítés gyakorlatára nézve, az építetők motivációját stb.³³⁹ E művet 1987-ben Vásárhelyi Judit alaposan kielemezte és közölte az MTA Irodalomtudományi Intézete által kiadott, Varja Béla szerkesztésében megjelent *Irodalom és ideológia a 16-17. században c. kötetben*.³⁴⁰ Majd újabban egy szakdolgozat,³⁴¹ illetve egy rövidebb cikk megjelent róla, amiben az európai és hazai párhuzamokra keresett választ Szabó András.³⁴² Mivel a részletes közlése megtörtént, így nem szükséges újra elemezni magát a művet ám célszerűnek látom idézni a mi témánk szempontjából releváns részleteket. Az elmondott prédikációkból kapunk információkat, melyek felhasználhatóak az építés rekonstruálásához, illetve az épület képeinek megismeréséhez.

Előzményként és a korára rávilágító gondolatként meg kell említenünk Tasnádi Mihály prédikátor mondatait, melyek szerint nagyon elhanyagolt az országban a templomépítés: *„Bizonyára csodálkoztok nemzeti és tiszteletreméltó hallgatóim azon, hogy milyen kevesen gondolnak arra, hogy templomot és iskolákat kell építeni, és még kevesebben kezdenek neki, mindenek közül pedig a legkevesebben azok vannak, akik az ilyen munkára – az Istennek való hálaadással — az utolsó követ is ráteszik.*”³⁴³

Ezután Prágai András prédikátor jegyzi meg a templomépítést motiváló tényezőt, miszerint az építető Monaki Miklós és felesége Csitneki Anna fogadalomból építteti a

³³⁸ PÁTKAI 2019, 124.

³³⁹ RMK I. 546.

³⁴⁰ VÁSÁRHELYI 1987, 253–274.

³⁴¹ KELEMEN 2006.

³⁴² SZABÓ 2009.

³⁴³ RMK I. 546. 101. VÁSÁRHELYI 1987, 255. fordítása

bekecsi templomot, hogy két lányuk mellé fiúk szülessen. Ez nem történt még, harmadik gyermekük is lány lett.³⁴⁴

Megtudjuk, hogy a templom követi a középkori formáját – újjáépített templomról van szó ugyanis. Keletelt templom, boltozott szentéllyel, melyhez északon sekrestye kapcsolódik. A hajó déli oldalán a bejárat előtt torony áll, melynek tetején kakas látható. A templomnak 4 ablaka volt. A belsőben a „prédikálószéket” szőnyeg fedte, az úrasztalán „szépen varrott abrosz” volt. Volt ezen kívül keresztlő medence, ehhez vízöntő edény, az úrvacsorához edények: aranyozott pohár, tányér, kanna, arannyal és ezüsttel varrott keszkenő.³⁴⁵

A templom fehér falait idézetek és imádságok díszítették, melyeket külön feljegyeztek. Ezek az elhangzottak alapján az építető pár és gyermekeik által választott imádságok voltak, összesen 73 db. Ezek közül mindössze 7 volt latin nyelvű, a többi magyar. Elhelyezkedésük a következő: A keleti falon az úr és asszony címere felett és alatt, a templom bejárata felett, a boltozat felett, illetve a boltozaton, az ablak mellett, a prédikálószék felett, a prédikátor széke felett, az úr és asszony székén.³⁴⁶

S végül a templom felszentelési imádsága:

„...Végezetre ezt a te kegyelmes áldásodból, az te szent Nevednek tisztességére, az te hiveidtól, az Nemzetes Monaki Miklostól és az Nemzetes Czitneki Annától éppítetett Templomot, te néked szentellyuc, ajánlyuk, és Atyai otalma alá bizzuc, mi kegyelmes Istenunk. Legyen te néked ez a ház, melly az te tőled vött jobból éppítetett, kedves haylekod, Es mint hogy az te tisztességedre éppítetett, es egyedül neked szenteltetic, neveztessek es hivattasek ez oratól fogva az te szent áldott nevedrol, es nem valamelly szentnek nevéről. Kériünk Wr Isten az te Neved szenteltessék megh ez Templomban, az te hiveid lélekben igasságban szolgállyanak tégedet é Templomban. Az Evangeliumnac tudománya tisztán hirdettessék és az Sacramentomoc szolgállassanak ki igazán ez te szent Házadban. Távoztass el Wr Isten minden idegen Isteni tiszteletet tevelygő vallást és bálványozást ettül az te Házadtól. Oltalmazad tűztől, romlástól, es minden pusztító ellenségtől ezt a te házadat. Legyenek esősek fundamentomi, legyenek állandók falai legyen konyorgéseknak és imátságna háza és legyen tellyes mind öröcké a te diczosségeddel, AMEN³⁴⁷

A templom felszereléseinek megszentelése pedig így hangzik:

³⁴⁴ VÁSÁRHELYI 1987, 255.

³⁴⁵ RMK I. 546, 31.

³⁴⁶ VÁSÁRHELYI 1987, 256.

³⁴⁷ RMK I. 546, 6–7.

Exhibitio et consecratio Cathedrae Templicae, Dominicae mensae et vasorum...Facrorum...ad Sacramentorum...administrationem..., pertinentium

Im megszenteltük immár Keresztjének az Isten igéjének praedikálásával, és áhítatos szívből származott könyörgésekkel ezt az Istennek házáat: Ez vagyon hátra, hogy ez szent eszközöket is, mellyek ez Templomnak ékesítésére és az Sz. Sacramentomoknak kiszolgáltatására készítették, előmutassuk és megszenteljük. Ihon Keresztények ezen mi Tiszteletes Patronusunk és Patronánk, ezt az szent széket, az szép új praedikáló széket, ez új szőnyeggel ékesíti megh, melly szemetek láttára reá terítetic. Az Vrnak asztalát pedig ez szépen varrott abrosszal burittya bé ő Kegyelme. Az Keresztségnek, Szent Mosodásnak kiszolgáltatására ez medentzét és vizöntő edént: Az Wr Vaczorájának kiszolgáltatására, és szép új aranyas pohárt, tányért és ezüstvel szépen kivarrott keszkenővel együtt, szentelik és ajánlyák ő kegyelmek.

Mi kegyelmes Istenünk, ez előmutatott és immár bizonyos helyre letéetett szent Edényeketis az te tisztességedre adgyuk és szenteljük. Legyenek ezek is kedvessek szent Felségednek előtte, mint igaz hitből s szabad akarattól nyujtatott ajándékink. Tarts megh és oltalmazd megh ezeket is, ez Te Háznak szükséges hasznaira. s Mind azokatis erősitse, éltesse és táplállyad az Te sz. Lelkednek drága zálogával, és Szent Fiadnak testével vérével, valakik ez szent edényekkel méltán élnek és ezekből jó készüllettel hiteknek általa élnek az Vrnak asztaláról, AMEN³⁴⁸

Mint látható a felszentelés folyamata egyszerű imádságként történik. Nincs szentelt víz, vagy egyéb látható elem, csupán a kimondott imádság.

4. Önálló épület nélküli szakrális tér

Ezek a helyek azok, ahol pajtákban, plébánián, vagy parókián, esetleg egy gazdagabb család lakóházában tartják istentiszteleteiket a helyiek. Ennek különös variációja a soproni evangélikus közösség, akik városi lakóház udvarán tartják az istentiszteletet (Eggenberg-ház³⁴⁹), de úgy tűnik ez városi szinten bevett szokás lehetett, hiszen Veszprémben is hasonlóval próbálkoztak a reformátusok, az új templom építése kapcsán, amikor arra utaltak, hogy a „prédikátor háza udvarát akarjuk fedél alá venni”.³⁵⁰ Mihályházi példa erre 1770-ből, amikor „a Helynek (ti. az oratóriumnak) szűk volta miatt, az Úri Szent Vatsorának kiszolgáltatásakor, ha tsak lehetett téli időben is, Pajtában kellett az Isteni tiszteletre egyben gyűlnünk.”³⁵¹

³⁴⁸ RMK I. 546, 30–32.

³⁴⁹ PUSZTAI 1977, 183.

³⁵⁰ PÁTKAI 2022, 55.

³⁵¹ PÁTKAI 2017, 185.

5. A református templomok patrocíniuma és titulusa

Nem minden esetben, sőt ritkán ismerik a vizitátorok – és a helyiek – a templom patrocíniumát, vagy titulását. Ez összefügghet azzal is, hogy tudatosan nem jelzik a vizitátorok felé a templom titulását, hiszen azzal elárulnák annak katolikus eredetét.³⁵² A bekecsi templom felszentelési imádságában láttuk, hogy megjegyzi a prédikátor, hogy ne valamely szentről nevezzék meg a templomot, hanem *neveztesék és hívattassék ez órától fogva a te szent áldott nevedről, és nem valamely szentnek nevéből*. A mihályházi református egyházközség jegyzőkönyvének szövege úgy fogalmazza ezt meg, hogy a templom *„a teljes Szent Háromság Istennek tiszteletire és dicsőségére fel szenteltetett.”*³⁵³ Az encsenci református templom³⁵⁴ mennyezetén olvashatunk hasonlót: *„A Szent Háromság Isten dicsőségére építette ezen Szent Házat az Entsenzi Reformata Szent Ekklesia maga tulajdon költségével.”* Ismerve a középkori templomcím-adás szokását, akaratlanul is arra gondolok, hogy a református templomoknak is van (vagy legalábbis volt) titulusa, mégpedig a Szentháromság. Ez könnyen elképzelhető, hiszen ebben az esetben nem csak a templom részbeni építészeti formáját örökölte meg a református egyház, hanem a templomcím-adás szokását is. Ez hasonló formában a későbbiekben is megfigyelhető, de jellemzően nem szentekhez köthetően pl. a Budapest-kelenföldi református templom a „Magyar advent temploma”.

6. A templomok művészeti értékelése

Lacza János írta az általa bejárt templomokról szinte minden esetben, hogy *„kálvinista módra”* festett bútorzata és karzata van.³⁵⁵ Illetve több esetben említi az úrasztala körüli festett farácsot, amelyek az úrvacsora kiszolgáltatásának helyszínei voltak.³⁵⁶ A festett berendezések további példája Tápszentmiklós *„festett és verses feliratokkal díszített”* karzata.³⁵⁷ Úgy tűnik ezek alapján tehát, hogy a sok helyen *„virágos reneszánszként,”* *„hímes*

³⁵² Ezzel kapcsolatban köszönettel tartozom Tomka Gábornak.

³⁵³ PÁTKAI 2017, 188.

³⁵⁴ 1803-ban épült át, PÁTKAI 2017, 188.

³⁵⁵ VARGA 1971, 201.

³⁵⁶ VARGA 1971, 201.

³⁵⁷ VARGA 1971, 200–201.

templomokként” említett templomok³⁵⁸ az Észak-Dunántúl területén is jelen voltak, már a korai időszakban is, sőt ezeket már a kortársak is úgy értékelték, mint a reformátusok jellemző díszítési módját. Így azt lehet mondani, hogy a reformáció – s benne a reformátusok – egyházművészete létrehozta a saját stílusát és ez nem más, mint a festett bútorzatok, deszka(kazettás) mennyezetek.

Krähling János véleménye szerint „*a késő középkori, reneszánsz és kora barokk jelenségek elhatárolására nincs lehetőségünk.*”³⁵⁹ Marosi Ernő véleménye az volt, hogy a református egyház nem hozott létre önálló stílust.³⁶⁰ Egyértelműen látható viszont, hogy a 18. század folyamán elterjedő, nem szilárd anyagú építészeti, illetve a főként reformátusoknál tapasztalható haránttemplom építészeti³⁶¹ már legkésőbb a 17. században megjelent. Így a kialakuló épületalakítási megoldások a későbbiekben alapvetően meghatározzák a protestáns templomok stílusát és jellegét. Ehhez tegyük hozzá a franciáknál látott hugenotta templomépítészeti sajátosságait, melyek egyértelműen követhetőek Németországba is. Továbbá azt a nem elhanyagolható tény, hogy Franciaországban olyan neves építészek hoztak létre ilyen stílusú, jellegű épületeket, akik a nagy léptékű királyi építkezéseket is irányították. Ez a téralakítás, a térszerkezet választása, illetve annak díszítése mind tudatos eredmény. Nyilvánvalóan hazai közegben ezek jóval szerényebb kivitelét láthatjuk.

Továbbá a tárgyalt évszázad a stílusok keveredésének időszaka, ahol a középkori maradványépület, az újonnan megépített fatemplom, illetve az anyagi szűkösségek miatt a pajtában, vagy lakóházban kialakított szakrális tér jelzi a minőségében, felekezeti hovatartozásában és méreteikben is eltérő szakrális épületek sokaságát.

7. Temetők a templomok körül

A templomok körül külön kezelendő a korszakban is a temetők kérdése. Van-e egyáltalán? Be van-e kerítve? A legtöbb esetben a temetők kerítetlenek, néhol szakaszosan, vagy teljesen sövénnyel körbevettek. Magyarpolányban – ahol 1657-ben tatarozták a

³⁵⁸ Zentai Tünde kifejti, hogy a szakirodalomban gyakran „festett templomként” megnevezett díszítés pontatlan, ugyanis a „*tarka mintás díszítést legpontosabban a 'hím' főnévből képzett, 'hímes' melléknév fejezi ki, a szó jelentése azonban mára elhomályosult, a köznyelv használói a varrott hímzés és a hímestojás nevében alig ismerik föl*” ZENTAI 2011, 76.

³⁵⁹ KRÄHLING 2012, 52.

³⁶⁰ MAROSI 1992, 26.

³⁶¹ KRÄHLING 2009.

templomot³⁶² – a 17. században már a nem a templom körül, hanem a falun kívül terült el a temető. Egyéb helyeken pedig palánk, esetleg kerítőfala volt a temetőnek és a templomnak. Itt már megjelenik az, amely a 18. század folyamán Mária Terézia idejében kötelezővé válik.³⁶³ Ismerünk olyan temetőket, melyek kerítetlenek és olyat is, ahol a reformátusként kezelt imaház közelében lévő Szent Imre hercegnek szentelt templom romjai köré temetkeztek.³⁶⁴ Noszlopon palánk kerítése volt a temetőnek.³⁶⁵ Gyakori jelenség lehetett a nyalkai példa, ahol település központjában volt a középkori templom romja és körülötte a valamikor fallal körülvett temető.³⁶⁶

8. A templomok építőanyaga

A 17. század jellemző templomépítészeti sajátosságainak tárgyalása kapcsán Körmendy József három nagyobb csoportot tudott elkülöníteni a „nem szilárd anyagból épült templomok” tekintetében.³⁶⁷ Ezek pedig a következők:

a.) Karóvázás (Körmendynél pontatlanul: harasztkerítéses) templom, vagyis (*oratorium ex palis et virgultis septum*): ezek falait földbevert karók alkotják, melyet zöld gallyakból fontak, vagy két sor karó közé földet tömtek, majd kívül-belül sárral tapasztották.³⁶⁸

b.) Lécvázás (nádfal) (Körmendynél pontatlanul: sövény-) templom (*oratorium ex lignis et sepibus, oratorium ex lignis et virgultis septum*): fatalpra, vagy gerendára faoszlopokat emeltek, majd az oszlopok közét lécezték. A lécek közé vesszőt fontak és sárral tapasztották;³⁶⁹

c.) Boronafalas templom (*oratorium ligneum septum, oratorium ligneum et luto plasmatum*): a fatalpra gerendákból, vagy vastag pallókból csapokkal összefogott falat építettek, majd ezt sárral tapasztották.³⁷⁰

³⁶² RAJCZI, 1984, 282. emellett Alsóiszkázon 1673-ban, a dákait pedig 1697-ben tatarozzák és adnak neki új tetőzetet.

³⁶³ vö. NOVÁK 1995, 169.: „A melyly Temető Kertek eddig a' Templomok kerítéseikben, és a' Házak között. Városokon és Falukban voltának, azok immár felségének parancsolattyaiból, melyly az egész Országban publicatott tellyességgel el hagyattassanak, és kívül a Városokon és Falukon légyenek.”

³⁶⁴ VARGA 1971, 203. Pázmánd

³⁶⁵ RAJCZI 1984, 288.

³⁶⁶ VARGA 1971, 202.

³⁶⁷ KÖRMENDY 1971, 53. A megnevezéseket SABJÁN – BUZÁS 2003. alapján pontosítani tudjuk.

³⁶⁸ SABJÁN – BUZÁS 2003, 39.

³⁶⁹ SABJÁN – BUZÁS 2003, 53–56.

³⁷⁰ SABJÁN – BUZÁS 2003, 14.

Itt érdemes megjegyezni, hogy Körmendy József munkájában több tucat katolikus (!) karóvázás,- lécvázás,- és boronafalas templomot említ, ami azt mutatja, hogy falusi közegben ezek az építési módok teljesen szokványosak voltak, s ez nem köthető a tiltásból fakadó egyéb lehetőségek hiányához.³⁷¹

A veszprémi egyházmegye területéről ismertek³⁷² református oldalról többek között a náddal fedett iszkaszentgyörgyi, vagy a sövényből épült, deszkamennyezettel és náddal fedett, „bakonyi székekkel” berendezett és karókkal körbekerített nagyvázsonyi evangélikus és református imaház. Előbbit a nagyvázsonyi vár eredetileg német származású végvári katonasága építhette.³⁷³

Szilárd falusi katolikus kőtemplom esetére jó példa az iszkázi, (alsóiszkázi) Szent Miklós-templom, mely 1673-ban épült. Ez a templom ma is látható, kisméretű szentélye belül dongaboltozatos, kívül a hajónál keskenyebb.³⁷⁴ Egyértelműen középkori formákat mutat. Kisméretű négyzetes ablakokat találunk a déli oldalon, míg az északin középkori hagyományokat folytatva, nincs ablaknyílás. Ha eltekintünk az építés dátumától, akkor azt mondanánk, hogy a kérdéses templom középkori eredetű, melyet átépítettek a barokk korban, 1673 körül. Így viszont már kérdésessé válik, hogy e templomot a 17. század eredményének tekintjük, vagy a középkor hagyatékának.

9. Torony

12 helyen említenek kőtornyot, ebből Nagygyimóton már csak romjait említik a templomnak és a toronynak.³⁷⁵

10. Harangok

7 esetben a toronyban található 1 db harang,³⁷⁶ 10 esetben pedig haranglábakon található ugyancsak falvanként 1 db harang.³⁷⁷ Dákán és Csöglén áll a torony, de mégis gerendából

³⁷¹ KÖRMENDY 1971, 57–58.

³⁷² KÖRMENDY 1971.

³⁷³ NÉMETH 1901, 131–132.

³⁷⁴ PÁTKAI 2019, 124.

³⁷⁵ RAJCZI 1984, 283–291. VARGA 1971, 177–221. alapján összegeztem

³⁷⁶ RAJCZI 1980; RAJCZI 1984, 283–291. VARGA 1971, 177–221; VARGA 1972 alapján összegeztem

³⁷⁷ RAJCZI 1980; RAJCZI 1984, 283–291. VARGA 1971, 177–221; VARGA 1972 alapján összegeztem

ácsolt haranglábat használnak.³⁷⁸ Mezőörsön külön álló toronyban van 2 harang,³⁷⁹ a torony a templomot körülvevő fal kapuja fölé épült, a fallal együtt 1698-ban.³⁸⁰

11. Szentély

7 templomnak van biztosan boltozott szentélye, illetve Noszlopon és Szerecsenyben a hajó is boltozott, valamint Kéttornyúlak esetében nem említik a szentélyt, azonban itt ma is létezik.³⁸¹ A mezőörsi, pázmándi és nyalkai templomoknál nem említenek szentélyt, csupán azt, hogy négyzetes épületek, fagerendákból és sárral tapasztva.³⁸² Ezek tehát már a reformációt követően épülhettek, nem szilárd anyagból.

12. Hajó

A mezőörsi templom alapján négyzetes alaprajzú, szentélyrész nélküli, kívül-belül fehér színű templomépület. Az északi falán található a szószék előtt egy „tojásdad” alakú kő úrasztala festett ráccsal körülvéve. Felette 12 ágú fa gyertyatartó lóg. Az úrasztala vászonabrosszal, a szószék török szőnyeggel van leterítve. A nyugati és déli oldalon fa karzat található, festett padokkal (székekkel). Padlója téglával van lerakva, a padok a szószék és úrasztala felé néznek, mennyezete deszkaborítású. 1698-ban kő és téglafallal vették körül a templomot, erős kaput építettek rá kétszer boltozott toronnyal, ebben lakik a két harang.

Az egyik legfontosabb leírásunk a 17. század végéről, mely megegyezik a Bekecsen is megismert épülettel. Már az érett reformáció által létrehozott templomépületet ismerjük meg, de még a ma álló és ismert templomokat megelőző 17. századból. Ugyanezzel a típussal találkozunk a 18. században, azon belül is, még általánosabban az 1781 után épült templomoknál.³⁸³ Négyzetes, szentély nélküli alaprajz, két oldalon lévő – L alakú – karzattal, (mely szükség szerint tovább bővíthet U alakúvá) a szószék felé forduló padokkal és székekkel, festett bútorzattal.

Az új épületek esetében többször találkozunk a középkori templom helyén 90 fokkal elfordított templomokkal, melyek általában az utca képéhez igazodva épülnek (pl. Adásztevel, Tótvázsony, Szentgál, Mihályháza stb.). Ez egyrészt értelmezhető a középkori hagyaték

³⁷⁸ RAJCSI 1984, 284;

³⁷⁹ VARGA 1971, 199–200.

³⁸⁰ VARGA 1971, 199.

³⁸¹ RAJCSI 1980; RAJCSI 1984, 283–291. VARGA 1971, 177–221; VARGA 1972 alapján összegeztem

³⁸² VARGA 1971, 199–200; 202; 203–204.

³⁸³ Id. PÁTKAI 2016, 335; ZENTAI 2011, 56

eltüntetésével, tehát szándékosan új tengelyt hoznak létre. Értelmezhető viszont egyfajta térképzésként is, hiszen látható, hogy valóban az utcaképhez jobban igazodó épületek jönnek így létre. Hozzá kell tennünk, hogy ezt nem csak a reformátusok csinálják, hiszen Pápán a középkori templom helyén a mai barokk – katolikus – templom is a térhez igazodik, s nem követi a középkori templom tengelyét.

13. Mennyezet

Az álló épületek közül négyenél van deszkamennyezet, melyből mezőlakiról tudjuk, hogy festett kazettás mennyezete volt,³⁸⁴ így lehet, hogy a csöglei, a mezőörsi, a pázmándi és a nyalkai templomnál is festett kazettákat képzelhetünk el a deszkamennyezet megnevezés mögött.³⁸⁵ 6 templom esetében nincs mennyezet, holott tetőzete van,³⁸⁶ több esetben zsindelellyel fedettek.³⁸⁷ A mennyezet hiánya talán nyitott fedélszékként értelmezhető.

Meg kell jegyezni, hogy az említett, mezőörsi, pázmándi és nyalkai templomok, melyek deszkamennyezettel épültek,³⁸⁸ mind a reformáció után készült és szentéllyel nem rendelkező négyzet alaprajzú templomok, így e két elemet tudatosan összetartozónak tekinthetjük.

14. Sekrestye

Sekrestyéről, illetve annak romos állapotáról csak Mezőlak esetében írnak.³⁸⁹ Érdekes tehát megfigyelni, hogy a reformáció után a sekrestye milyen „gyorsan” megszűnik és el is tűnik. Ez vagy a kihasználatlanság miatt magától romlik le, vagy pedig egyszerűen le is bontják azt. Mivel erre írott forrással nem rendelkezünk egyelőre, ezért nem lehet megállapítani a reformáció sekrestyéhez való viszonyulását. Mindenesetre az, hogy romjaiban állnak és valószínűleg a 18. században már módszeresen eltüntetik a sekrestyét, azt mutatja, hogy ez a reformáció egyik első hozadéka a középkori templomépítészet megváltozására nézve. Noszlopnál 1748-ban említik a sekrestye romjait.³⁹⁰ Tehát az 1698-as leírást kiegészíti, hogy volt még egy település, ahol a református templom mellett romjaiban áll a sekrestye.

³⁸⁴ RAJCSI 1984, 283; FOTÓTÁR 002.986P; FOTÓTÁR 027.827P

³⁸⁵ RAJCSI 1984, 284; VARGA 1971, 203. VARGA 1971, 199; VARGA 1971, 202–203.

³⁸⁶ RAJCSI 1980; RAJCSI 1984, 283–291. VARGA 1971, 177–221; VARGA 1972 alapján összegeztem

³⁸⁷ pl. Táp: VARGA 1971, 201; Pázmánd: VARGA 1971, 203; Mezőlak: RAJCSI 1984, 283.

³⁸⁸ RAJCSI 1984, 284; VARGA 1971, 203. VARGA 1971, 199; VARGA 1971, 202–203.

³⁸⁹ RAJCSI 1984, 283.

³⁹⁰ RAJCSI 1980, 134.

Kiemelendő, hogy csak romokban áll, tehát használaton kívüli romlás miatt és nem bontás eredményeként tűnik el.

15. Szószék

Legtöbbször valamely hosszanti oldalon a falra helyezve. Ismerünk téglából, vagy fából épített, fa vagy kő oszlopra állított kosárszerűen kialakított szószékeket. Középkori eredetű templomban általában a diadalív valamelyik oldalára, legtöbbször északi oldalra helyezik el. Átépíthették őket, ma már főleg a 18. századból valók, ebből a korból már ismertek a hangvetők, vagy szószékkoronák, mely a templomok legdíszesebb eleme, funkciója a hangterelés volt. Ismerünk kőből, fából és téglából épült sárral tapasztott szószékeket is.

16. Oltár és úrasztala

Nórápon és Csöglén volt még meg 1698-ban az oltár kőalapja.³⁹¹ Szerecseny templomában, mely kiemelkedik a többi közül, „*az oltár egészen ép és nem kálvinista, hanem katolikus formájú, stílusú.*”³⁹² Máshol pedig rommá is vált a templommal együtt, vagy úrasztala került helyére.³⁹³ Míg láthattuk, hogy az oltárokkal is különös a kapcsolat, néhány helyen, talán azért, hogy a szentélyt beépíthessék padokkal esetleg karzattal, teljesen megszüntetik az oltárt az alapjáig. Míg máshol láthatóan megmaradtak az alapok. Érdekes, hogy pont Csöglén maradt meg az egyik oltáralap, ahol láthattunk példát a kettős kórusra, tehát a nyugati és keleti oldalon (a szentélyben) is lévő karzatra. Meg kell jegyezni, hogy míg a vizitátorok leírásai alapján a 17. században már állandósult úrasztaláról írnak a református templomokban,³⁹⁴ addig S. Lackovits Emőke és Benedek Sándor kutatásai azt mutatják, hogy az állandó úrasztala csak a 18. század vívmányai közé tartozik. A 16–17. században pedig csupán alkalmanként, mégpedig az úrvacsorás istentiszteletkor vitték volna be a templomba az asztalokat.³⁹⁵ A szószék előtt helyezték el, mely a középkori oltárasztalt helyettesíti.

³⁹¹ RAJCZI 1984, 284.

³⁹² VARGA 1971, 214.

³⁹³ RAJCZI 1984, 282. alapján több esetben látható, hogy csak romjait, vagy maradványait említik az oltárnak, míg például Kéttornyúlakon a szentélyben látható ma is az úrasztala.

³⁹⁴ Például Mezőörsön, VARGA 1971, 199–200.; de ezzel párhuzamosan talán nyitva kell hagyni azt a kérdést, hogy a 17. század végén leírt templomok mennyire keltezhetőek korábbra. A hetesi oratóriumról azt tudjuk, hogy 1596-ban épült, véleményem szerint már haránt-templom stílusban. Ennél az épületnél viszont nem tudjuk egyértelműen, hogy volt-e benne állandó úrasztala vagy sem. Mindenesetre a 17. századig ezek alapján biztosan visszavezethető az úrasztala használatának kialakulása.

³⁹⁵ S LACKOVITS 2012, 116.

Legfontosabb szerepe az úrvacsora alkalmával van, itt van megterítve az „úr szent asztala” az „úr vacsorája”. Az Úrasztala körül építhettek, azt lekerítő körüli rácsot. Kezdetben valószínűleg a fából készült rács az általános, később elterjednek a kovácsolt vasból készütek is. A 17. századtól biztosan ismert, gyakran „kálvinista módra” színesre festett.

17. Kórus/karzat

Itt kell megemlíteni a karzatokat, melyek szintén a gyülekezet számára fenntartott ülőhelyek tere. Gyakran a templomok 1-2-3 oldalán megtalálhatóak. A templomi kórusok/karzatok nagyobb változatosságot mutatnak. 8 templomról írnak, hogy fából készült kórusa van. Az egyik karzatos „gerendákból épített kettős kórusnak” írnak le³⁹⁶, illetve további 2 fából készült karzat elpusztult állapotáról³⁹⁷ tudósítanak. A szecsesenyi templomban van a nyugati oldalon kőből az északi oldalon fából készült karzat.³⁹⁸

18. egyéb berendezési tárgyak

3 esetben említünk fából készült függő gyertyatartókat, melyek 6, vagy 12 ágúak. 1 esetben 12 ágú függő gyertyatartó rézből készült.³⁹⁹ Érdekes felvetést ad Lacza János a győrszemerei templomnál, ahol a falban lévő mélyedéseket gyóntatóhelyként határozza meg.⁴⁰⁰ Különlegesség a tápszentmiklósi ón keresztelőmedence.⁴⁰¹ A középkorból és barokk korból ismeretesek keresztelőkutak, vagy medencék. Konkrétan a reformációt követő időszakból nem ismerünk ilyeneket, de ezek a 18–19. században is olyan nagy változatosságot mutatnak, hogy nem igazán lehetett megkötés a jellegében, néhány helyen a mai napig a kancsóhoz, csak egy tálcát használnak, s van ilyenre forrás a 18. századból is. Néhány esetben (pl. Győrszemere, Tápszentmiklós) tudunk szentségtartóról, melyek nyilván a középkor hagyatékaként értelmezhetőek.⁴⁰² Ugyancsak Lacza János jegyzett fel további református jellegzetességeket a templomokon belül.⁴⁰³ Szinte minden esetben az úrasztalát és a szószéket vászonabrosszal, kenderterítővel, rác, vagy török szőnyeggel terítették le. Megismertük az úrasztalát és a

³⁹⁶ VARGA 1971, 214.

³⁹⁷ RAJCSI 1980; RAJCSI 1984, 283–291. VARGA 1971, 177–221; VARGA 1972 alapján összegeztem

³⁹⁸ VARGA 1971, 214.

³⁹⁹ VARGA 1971, 201.

⁴⁰⁰ VARGA 1971, 220.

⁴⁰¹ VARGA 1971, 201.

⁴⁰² VARGA 1971, 220; VARGA 1971, 200;

⁴⁰³ VARGA 1971. alapján

szószéket körbeölelő padokat, melyek kapcsán a gyülekezetekben a 18. századtól kezdve biztosan (talán korábbi hagyományból) meghatározott ülésrendek alakultak ki.

VII. Összefoglalás

A reformáció, mint a 16. században kicsúcsosodó nagyszabású változás meghatározó nyomot hagyott a keresztény Európa életében. A középkori rend és mindennapok teljesen átalakultak. A Magyar Királyság területén ezzel egyidőben a törökkel való állandósult harc is a mindennapok részévé vált. A folyamatos háborúskodás a lelki élettel való törődés kapcsán újabb kihívások elé állították az egyházat. A fizikai fenyegetettség mellett megjelent kezdetben az egyházon belüli új gondolkodásmód, majd egyre erősebben testet öltött e változás.

A bevezetésben a következő kérdéseket vetettem fel:

1.- Melyek a reformáció templomépítészetre gyakorolt hatásainak kézzelfogható eredményei?

2.- Mikortól lehet meghatározni a 18. század végétől, a szabad építkezések jegyében elterjedő, a középkori templomépítészeti hagyományoktól nagy mértékben eltérő templomtípust?

3.- Mindehhez milyen eszköztár áll a rendelkezésünkre a reformáció régészeti vizsgálata kapcsán?

4.- S végül mennyire más az eltérő vallási háttér miatt megfogalmazott ideológia, illetve ennek van-e szignifikáns eltérése és megjelenése a templomépítészetben?

A magyarországi középkori templomépítészet kiforrott struktúrái és a késő gótikus templomépítészet a kolostorok építészetében csúcsosodott ki.⁴⁰⁴ A korszak világi építészete, illetve a várak építészete gyakorlatilag áldozatul esett a török jelenlétnek. Nem mondható ez el egyértelműen az egyházi építészetről. Szinte állandósult gondolatmenetnek tartják, hogy a középkori templomaink pusztulása a török jelenlétnek tudható be. Ez nagy általánosságban, az egyházszervezet szempontjából is kiemelkedő templomaink, székegyházaink kapcsán valóban nagy szerepe lehetett a hadi eseményeknek, hiszen olyan központokban, városokban álltak ezek, mely célpontjai volt a töröknek. Így pusztulnak el egyházi épületeink nagyrészt már a

⁴⁰⁴ vö. MAROSI 1994, 50.

16. században.⁴⁰⁵ Veszprém és a teljes Balaton-felvidék az 1552-es ostromot követően,⁴⁰⁶ de már itt is látszik, hogy a töröktől való félelemben a helyi urak döntenek a pusztítás mellett. Majd a helyi lakosság kőbányának használja e középkori romokat. Így tűnhettek el teljes vidékek (Alföld) középkori települései és bennünk egyházi épületek. A Balaton-Felvidék és a kőben gazdag vidékek szerencséje, hogy a rendelkezésre álló kőanyag miatt nem kellett a romok felé fordulni. Máshol azt látni, hogy a 18. századi demográfiai mutatók javulásával, a népesség ugrásszerű növekedésével⁴⁰⁷ a templomok méretei nem tudták kielégíteni a lakosság térigényét, így a régi lebontása és új templom építése mellett döntöttek. Néhány szerencsés esetben látjuk, hogy ezeket dokumentálták, akár képi, akár szöveges formában.⁴⁰⁸

Szinte felfoghatatlan, mennyire gyakori jelenség az, hogy a közösségi emlékezet sem tudja felidézni egyes, akár használatban lévő templomok patrocíniumát, míg a dűlőnevekben spontán megmaradnak ezek.⁴⁰⁹ Úgy tűnik, mintha a reformációval kialakulna egy olyan közgondolkodás, mely ténylegesen elítéli, s próbálja elfelejteni katolikus múltját. Ez mutatkozik meg abban is, ami az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből is világosan látszik, hogy a katolikus vizitátor ismeri s tudja, mely elemeket tud katolikus eredetre visszavezetni⁴¹⁰, ezzel szemben a reformátusok sorra vallják, hogy az adott – amúgy egyértelműen középkori – templom emberemlékezet óta, s mindig is református volt.⁴¹¹ A templomok patrocíniumadási hagyománya, a felszentelés folyamata azonban a történeti adatok alapján megmaradt s az egyszerű imaházakkal szemben valóban felszentelt terekről beszélünk – bár ezt a református egyház nem vallja. Általánosságban véve a református templomok a „Szentháromság Egyisten” nevére való szenteléssel operálnak, s mint ilyenek nyilván az Úr házának tekinthetőek, hiszen az ő nevére szentelik őket.⁴¹² Véleményem szerint ez a középkori felszentelési hagyományokból eredeztethető. A franciákhoz hasonlóan azonban a magyar nyelvben is megtalálható e templomok elnevezésének, a hagyományos értelemben vett szakrális tértől való megkülönböztetése. Az oratórium elnevezés, akár a zsidó

⁴⁰⁵ Székesfehérvár: MÓRA 1989; Győr: LEVÁRDY 1970. stb.

⁴⁰⁶ RAINER 2009, 28; 91; 109; 117.

⁴⁰⁷ lásd: BOROSS – MADARÁSZ 2002.

⁴⁰⁸ Gondolhatunk akár a pécselyi templom bontás közbeni dokumentálására, HENSZLMANN 1876, 119–120. vagy a mihályházi templom esetére, ahol a korábbi templomnak a méreteit jegyezték fel. PÁTKAI 2017, 186.

⁴⁰⁹ lásd az MRT sorozat köteteinek valamennyi települését.

⁴¹⁰ lásd a fentebb közölt jegyzőkönyvek tanulságait

⁴¹¹ PÁTKAI 2017, 186.

⁴¹² PÁTKAI 2017, 188.

hagyományokra is visszavezethető, ahol nem templomnak nevezik közösségi tereiket, hiszen abból, csak egy volt Jeruzsálemben, a többi mind csupán az „imádság háza” lehet.

Ezen épületek centrális jellegű teremtemplomoknak tekinthetőek, melyek az új liturgiához igazodva a szószéket helyezik a központba. Az ezt körülvevő tér gyakorlatilag a közösség szimbólikus terét is jelenti, nem véletlen, hogy Erdélyben a templomnak ezt a részét a templom „piacának” nevezik.⁴¹³ A középkori templomok oltára a szent ereklyéjének tartóhelye is volt egyben is az áldozatbemutató helye. A reformátusoknál ezt, átalakult formában az úrasztala jeleníti meg. Visszaulva talán a középkori eredetre is (a szentélyek elzárására gondolok) de a zsinagógák bimájának rácsai szintén direkt párhuzama lehet az úrasztala körüli rácsnak, mely biblikus értelemben szintén a szentek szentjére utal.⁴¹⁴

A templomok található padok egyértelmű elhelyezése, mind a prédikáló lelkész láthatóságához, hallhatóságához igazodik.⁴¹⁵ Emiatt szinte mindig három irányba néző padokkal kell számolni a téglalap alakú terekben, ahol a közrefogott térben – a templom piacán – áll az úrasztala és a szószék.

A gyülekezetek számához igazodóan találjuk meg a karzatokat, avagy kórusokat a templomban. Ennek középkori előzménye az általában nyugati oldalon található kegyúri karzat. A téglalap alakú templomokban a karzatok „első fázisa” a valamelyik rövid oldalra épített, általában fából készült karzat, ez bővíthet egy szemben lévő párral, vagy L alakúvá alakulhat, amely a szószékkal szembeni falat jelenti. A legnagyobb beépítettséget az U alakú, tehát a földszinti padosorokkal megegyező teljes karzat jelenti. Az a nagyobb városi gyülekezeteknél akár több szintes is lehet, mint az Franciaországban is és hazánkban is megfigyelhető néhány helyen.⁴¹⁶

A templomtornyok esetében is meg tudunk fogalmazni általánosságokat. A középkorból fennmaradt tornyok valószínűleg legtöbb esetben romosak lehetnek a 16–17. században s ez lehet a válasz arra is, hogy miért van az, hogy tornyokat említene a vizitációkban, mégis haranglábakon használják a harangokat.⁴¹⁷ S később csak a 18. század végén, de még általánosabban csak a 19. század elején magasztják meg őket már klasszicista stílusban.⁴¹⁸

⁴¹³ DANIELISZ 2016, 150.

⁴¹⁴ KLEIN 1994, 30.; DANIELISZ 2019, 148.

⁴¹⁵ RAVASZ 1942, 3. DANIELISZ 2019, 155.

⁴¹⁶ KRÄHLING 2009, 192.

⁴¹⁷ RAJCSI 1984, 284;

⁴¹⁸ PFEIFFER 1947, 126.

A templom színvilága alapvetően nem mozoghatott túl nagy skálán, csupán az elérhető színeket használhatták, mindenekelőtt az egyszerű meszet, így a templomok külső-belső falai fehérek voltak. A templomok belsejében használtak színeket, melyek a 18. századból és a kis számban a 17. századból fennmaradt példák alapján piros, sárga, zöld, kék színek lehettek az általánosak.⁴¹⁹

A templomok helyválasztásáról kell szólnunk, hiszen a 11. századtól kezdve a szakrális épületek gyakorlatilag egy-egy település központját jelentették, ez jelentette a fix pontot, keletelt szentélyükkel valószínűleg tájékozódási pontként is funkcionáltak. A középkori épületek eltűnése után ritkán kerül profán épület a helyükre. Inkább üresen marad, vagy megépül az új szakrális épület. Sok esetben nem is tudunk magukról a középkori épületekről, csupán a szórványosan előkerülő csontok árulkodóak, ezért közelebbi információkat sem áll módunkban ismertetni ezeken a helyeken a reformáció korai időszak templomairól sem, azonban a helyszín értékelése szempontjából fontos, hogy egyházi funkcióját nem veszítette el, továbbra szakrális szerepet tölt be.⁴²⁰

A középkorból ismerjük a plébániatemplomok jogköréhez⁴²¹ kapcsolható temetőket.⁴²² Nyugat-Európában ma is, ha megnézünk kisebb-nagyobb templomokat, azokat rendszerint – de többségükben biztosan – temetőben találhatjuk. A 16. századi zsinatok egyértelműen meghatározzák, hogy lehetőség szerint a településen kívül nyissanak új temetőket.⁴²³ Ez különösen közeli párhuzamban áll az iszlám vallás temetőkhöz való viszonyával,⁴²⁴ mellyel nyilván találkozott a reformáció népessége a hódoltság területén. Egyébként is több elemet átemel az iszlámból a reformáció – edények díszítése, török szőnyegek stb.⁴²⁵

Régészeti megközelítésben ugyan nem különíthetőek el egyértelműen a protestánsok temetkezései, azonban a liturgia és temetések előírásai nagyon más képet mutatnak.⁴²⁶ Ezek talán inkább rítusbeli változások, melyeknek kézzelfogható elemeit nem találjuk meg a sírokban.

⁴¹⁹ PÁTKAI 2017. 192–193.

⁴²⁰ PÁTKAI 2018, 241–242.

⁴²¹ F. ROMHÁNYI 2019, 341–344.

⁴²² RITOÓK 2010.

⁴²³ KISS 1881. 554, 592.

⁴²⁴ Pest török kori temetője – József nádor tér – feltárásvezető: Tóth Anikó, feltárás éve: 2016

⁴²⁵ KISS 2008, BATÁRI 2000;

⁴²⁶ LURIA 2001, 194.

Az írott forrásokat kiegészítve megfigyelhetjük a templom körüli temetőben a 16-18. századra keltezhető, alapvetően akár még viseleti mellékletekben is szűkölködő temetkezéseket, melyeket a katolikus jellegzetességeket (rózsafüzér, kereszt, feszület) mindenképpen nélkülözik. Részben ezeket tekinthetjük protestáns temetkezéseknek.⁴²⁷

A középkori templomokat szintén saját liturgiájuknak megfelelően alakítják át a reformátusok már a 1550-es évektől kezdve.⁴²⁸ Az 1560-as évektől már lehet beszélni hivatalosan, egyházszerkezettel is kialakult református egyházzól,⁴²⁹ így véleményem szerint ezen időszakban már megjelenhettek az első ún. haránttemplomok, melyekről – csakúgy, mint a sok ismeretlen nevű reformátorról – nem tudunk. A 16. század végéről már adatoltan ismerjük e templomtípust egy egyházkerület területéről is.⁴³⁰ A disszertációmban bemutatott emlékmű alapján tehát az egyszerű építészeti kivitelezésű, 16. század végén megjelenő téglalap alaprajzú templomok a 18. század közepétől épülő – s máig fennmaradó – református templomok előképeinek tekinthető.

A reformáció régészetének keretében vizsgálhatjuk azon 16–17. században épült, majd elpusztult/átépített templomokat is, melyek már az új szemlélet hatásait tükrözve épültek. Erre láthatunk olyan példát a Kárpát-medence keleti feléből, mely inkább a gótikus hagyományokat folytatja,⁴³¹ de előkerülnek az ország nyugati területein a francia és német hatásokat tükröző teremtemplomok épületei is.⁴³²

A reformáció nagy hangsúlyt fektetett az iskoláztatásra. A középkori plébániai iskolák átalakulása, esetleg új építmények építése, s ezek vizsgálatait, feltárásokat híján jelenleg – néhány esetet leszámítva – távoli célként fogalmazhatjuk meg. A sárospataki, pápai, akár debreceni, stb. kollégiumok első periódusát érdekes volna látni. Ugyanígy különleges eredményeket látnánk a nyomdák régészete kapcsán, mely egyértelműen segítette a reformátorok munkáját.

A parókiák, lelkészlakok Nyugat-Európai párhuzamaik alapján alapvetően a korszak lakáskultúráját mutatná be.

⁴²⁷ Egyelőre az egyértelműen katolikus temetkezések elkülönítésére van lehetőségünk, de véleményem szerint ezt a jelenséget több temető anyagának áttekintése után tisztázni lehet.

⁴²⁸ KISS 1881, 25.

⁴²⁹ lásd a Debrecen-Egervölgyi hitvallás, II. Helvét Hitvallás hazai terjedése, Heidelbergi Káté stb.

⁴³⁰ A legkorábbi ismert: Hetes KOVÁTS 1942, 434.

⁴³¹ Sófalvi András és kollégáinak feltárása igazolja ezt.

⁴³² Itt utalnék Nagy Szabolcs Balázs balatonfüredi, valamint Bíró Endre és Valter Ilona ácsi feltárására.

VIII. Summary

The Reformation, as a large-scale change that culminated in the 16th century, left a decisive mark on the people lives in Christian Europe. The medieval order and everyday life were completely transformed. In the territory of the Kingdom of Hungary, contemporaneously, the ongoing fight with the Turks became part of everyday life. In addition to continuous warfare, the church faced new challenges in caring for the spiritual life. Along with the physical threat, a new way of thinking within the church initially appeared, and then this change developed increasingly strongly. In the introduction, This thesis raised the following questions: What are the tangible results of the effects of the Reformation on church architecture? When can one define a type of church that is largely different from the medieval church architectural traditions that spread in the name of free construction at the end of the 18th century? And for all this, what kind of tools do we have at our disposal in connection with the archaeological investigation of the Reformation?

As we have seen, a completely new church architectural solution appears by the end of the 16th century, which partially rejects the sacred architectural traditions common in the Middle Ages. Churches are transformed from sacred places into communal spaces that can be called Houses of Prayer or „Oratorium”. These churches have a simple architectural design and a rectangular floor plan. These are the buildings that are the forerunners of the Reformed churches built from the middle of the 18th century - and still standing today. Medieval churches were also transformed by the Reformed in accordance with their own liturgy from the 1550s onwards. From the 1560s, it is already possible to speak of an officially established Reformed church, also in terms of church organization, so in my opinion, the first so-called „Querkirchen”, about which we do not know - as well as about many reformers with unknown names. From the end of the 16th century, we already know this type of church from the territory of our church district.

In the framework of the archaeology of the Reformation, we can examine those churches built in the 16th century, then destroyed/rebuilt, which were already built reflecting the effects of the new approach. We can see an example of this from the eastern half of the Carpathian basin, which continues the Gothic traditions, however in the western areas of the country, hall church buildings reflecting French and German influences are also found.

In addition to the written sources, we can observe the 16th-18th centuries in the cemeteries around a church. Burials that can be dated to the 16th-18th century and are overall lacking

even in clothing accessories, and there is an absence of Catholic features (rosaries, crosses, crucifixes). These can thus be considered Protestant burials.

The archaeology of the Reformation provides an opportunity to move forward, on the one hand, in the direction of Haban or Hussite material culture, and on the other hand, in terms of territorial expansion and (re)interpretation of the excavated finds. Medieval churches with different orientations can even be discovered in the surroundings of the Reformed churches using non-destructive archaeological methods.

IX. Adattár

Középkori eredetű és korai református templomok és gyülekezetek a Dunántúli Református Egyházkerület területéről

Ács (Tatai Református Egyházmegye)

A település 1565-ben már pusztaként szerepel az összeírásokban. (19. ábra) A 17. század elején kezdik benépesíteni, egyes adatok szerint 1608-ban már reformátusok lakják és iskolájuk is van. A templomot az 1640-es években építik újjá. 1644-ről van adatunk, amikor elkészül a gyülekezet úrvacsorai kelyhe is. Egy későbbi tanúvallomás szerint: „*Vasrul -ez most is határos puszta... -és hihető a régi Szidónia római ültetvény itt feküdt... és sok követ hordattak onnan.*” A 17. század közepi bővítéskor elbontották a templom északi és keleti falát, míg a másik kettő meghagyva nagyobbították meg az épületet. A megmaradt falak felhasználásával egy 26,6 x 13,2 m területű barokk, haránt-templom jött létre, melynek mind a négy sarkára, valamint a keleti fal közepére helyeztek egy támpillért. Az északi falon pedig nyitottak egy bejáratot. Az orgonakarzaton található egy befalazott barokk ablak, mely szintén ebből a periódusból származik.⁴³³

Ádánd (Somogyi R. E.)

A reformátusoknak 1742-ben volt náddal fedett, sárral tapasztott fatemplomuk, melyet Ecclesia-ként neveznek meg forrásaink. Katolikusokkal közösen használt harangjaik voltak. A fatemplom 1779-ben már közel állt az összeomláshoz, ezért reformátusok annak szomszédságában, engedély nélkül, szalmával kevert agyagból új templomot vertek. Mai temploma 1828-ban épült.⁴³⁴

Adásztevel (Pápai R. E.)

A reformáció idejére nincs adatunk, de biztosan állítható, hogy a gyülekezet a koraiak közé tartozik. 1618-ban Boldi János lelkész részt vett a szentlőrinci zsinaton.⁴³⁵ A pesti vallásügyi vizsgálaton 1721-ben azt vallották az adászteveliek, hogy templomuk katolikus eredetű és 22 évvel korábban újítták fel. Ennek a templomnak fából készült tornya is volt.⁴³⁶ 1698-ban a templom a falu nemeseinek tulajdonában volt. Zsindelyfedése még megvolt, ám hajójának

⁴³³ VALTER 1963. 250/1. melléklet

⁴³⁴ KOVÁTS J. 1942, 386; *Visitationes Canonicae* A8/6, 68 – 69; KÖRMENDY 1971, 60; GENTHON 1959, 16.

⁴³⁵ THURY 1998, 199; KRÁNITZ–KÖBLÖS 2009, 115.

⁴³⁶ VÁRADY 2002, 636.

mennyezete már nem. Szószéke kőből épült, temetője kerítetlen. A temetőn kívül gerendából ácsolt haranglábon függött 1 db harang.⁴³⁷ A település középkori templomáról egy 1759-es jelentés szól, mely egy 1351-es oklevélre hivatkozik, miszerint a templom Szent András titulussal rendelkezik, s ez ekkor a reformátusoké.⁴³⁸ A mai temploma⁴³⁹ 1753-54-ben épült, úgy, hogy a régi templom „hosszúsága lett a szélessége.”⁴⁴⁰ Építői a pápai gyülekezet száműzetésben lévő tagjai és az adászteveli gyülekezet voltak.⁴⁴¹ Rómer Flóris szerint egyik harangjukat 1636-ban Bécsben öntették.⁴⁴² E harang felirata: „*David Wesnitzer in Wien goss mich Anno MDCXXXVI*” oldalán térdelő csuklyás barát domborműve volt.⁴⁴³ A templom az egykori fő utcán (ma Árpád utca) található. Az utcasor orsó alakban, kissé szélesedve veszi körbe. Egyszerű teremtemplom északnyugati, rövidebb oldalán klasszicista toronnyal, mely 1810-ben épült.⁴⁴⁴ A szószéktől délkeletre található egy, kívülről teljesen elfalazott, de belülről még látható egykori, jellegzetes barokk szegmensíves ajtónyílás. Erről a ma élők már nem tudják mikor lett befalazva.

Adorjánháza (Pápai R. E.)

1730 körül lett anyaegyház, addig Csögle filiája volt.⁴⁴⁵ A református templom hajója 1784-ben, tornya 1817-ben épült.⁴⁴⁶ A hajó belső szerkezetében a klasszikusnak mondható református elemeket találjuk, tehát vas oszlopokon álló, fából készült U alakú karzatot, mely körbeveszi az északi, hosszú oldalon lévő téglából falazott szószéket. A templomon semmi korábbi épületre utaló maradvány nincs. Egy korábbi fatemplom helyén épült, középkori előzménye azonban nincs. 1721-ben említik, hogy a fatemplomot ők maguk építették.⁴⁴⁷

⁴³⁷ RAJCZI 1984, 289.

⁴³⁸ ILON 1995, 69.

⁴³⁹ műemléki azonosítója: 9521, törzsszáma: 5031

Tengelye ÉNy-Dk-i irányú. Belső tere: 12x26 méter magassága 8 méter. VÁRADY 2002, 636.

⁴⁴¹ Pápán 1752-ben betiltották a vallásgyakorlatot és csak a türelmi rendelet után térhetett vissza a gyülekezet és a kollégium is. Adásztevelre költöztek ki. VÁRADY 2002, 636.

⁴⁴² MRT 4. 1/1. 17.

⁴⁴³ PATAY 1989, 60.

⁴⁴⁴ VÁRADY 2002, 636.

⁴⁴⁵ TÓTH 1927, 15.

⁴⁴⁶ Tengelye K-NY-i irányú. Belső tere: 9x17 méter. VÁRADY 2002, 637. műemléki azonosítója: 9524 törzsszáma: 4913

⁴⁴⁷ VÁRADY 2002, 637.

Ajka (Pápai R. E.)

A középkori templomdombon áll ma a református és az evangélikus templom is, egymástól nem messze. A református 1783-ban,⁴⁴⁸ az evangélikus 1786-ban épült.⁴⁴⁹ A kutatás egyetért abban, hogy a középkorban a Szt. Remigius plébániatemplom is e településen állt.⁴⁵⁰ Oldalán külön harangtornya volt. Papját 1228-ban, magát a templomot 1278-ban említik először.⁴⁵¹ A települést a tatárok pusztították el a 17. században, a török elleni felszabadító háborúk idején. Az 1698-as vizitációkor még tető nélkül áll a középkori templom.⁴⁵² Tornya kőből volt, szentélye boltozott. Tetőzete elpusztult, csak romjaiban állt. Gerenda haranglábon függött egy közepes méretű harang.⁴⁵³ Koppány Tibor a korábban épült református templom helyével azonosítja, az MRT készítői pedig az evangélikusokéval, mert a templom felújításakor, a vakolat leverése után egyértelmű nyomokat találtak (korábbi építési anyagokat) egy korábbi templom létezésére nézve. Valamint a templom körül sírokat bolygattak meg meszesgödör ásásakor.⁴⁵⁴ Véleményem szerint ilyen esetekben nem szabad csupán újra felhasznált építőanyagból a régi templom helyét meghatározni, hiszen a református templom körülbelül 30 méterre van. A korábbi templomot, mint „kőbányát” használhatták a reformátusok is, de az evangélikusok felhasználhatták ezt saját templomuk megépítéséhez. Más esetben, ahol nincsenek további adataink a konkrét azonosításhoz mindkét templom falkutatása és ásatása, vagy egy geofizikai felmérés hozna csak megbízható eredményt. A sírok megléte a templomdombon önmagukban szintén nem elegendőek, mivel ma mindkét templom e temető területén található. Azonban a reformáció után először evangélikus egyház tudott gyülekezetet létrehozni itt. Ezt erősíti az 1698-as vizitáció, ami lutheránus mestert, név szerint Ziray Mihályt említ Ajkán.⁴⁵⁵ Az 1721-es vizsgálaton pedig 2 reformátust jegyeznek fel a településen. A mai templom tehát az első, amit ajkai reformátusok építettek.⁴⁵⁶ A toronnyal szemben lévő oldala poligonális záródású. A szószerk a középtengelyen helyezkedik el, axiális elrendezésű, szemben vele karzat. A gyülekezet tulajdonában van egy paténa,⁴⁵⁷ mely

⁴⁴⁸ Tengelye K-Ny-i irányú. Belső tere: 7,6x20,6 méter. VÁRADY 2002, 639.

⁴⁴⁹ Mrt 3. 2/1. 21.

⁴⁵⁰ KOPPÁNY 1967, 120.; Mrt 3. 2/1. 21.

⁴⁵¹ KOPPÁNY 1967, 120.

⁴⁵² PFEIFFER 1947, 135.

⁴⁵³ RAJCSI 1984, 288.

⁴⁵⁴ MRT 3. 2/1. 21.

⁴⁵⁵ RAJCSI 1984, 288.

⁴⁵⁶ VÁRADY 2002, 638–639.

⁴⁵⁷ úrvacsorai kenyérosztó óntányér

korábban a magyarpolányi gyülekezeté volt. Felirata: „*Az Polyáni Reform. Sz. Ekklláé 1650*”. Illetve egy ónkancsó ugyanezzel a felirattal.⁴⁵⁸

Ajka-Padragkút (Pápai R. E.)

Az 1774-es vizitáció ugyan bő szavú a gyülekezet templomaira nézve, azonban csak arról szól, hogy a jezsuita rend mi módon szerezte meg a reformátusok templomát, illetve, hogy a mostani (1774-es) templom milyen kicsi a gyülekezetnek. Azt viszont nem lehet megtudni ebből, hogy az elvett templom mikor épült vagy, hogy az új templom, vagy oratórium milyen anyagból épült, mikor és hol. A szöveg „*házatskának*” hívja ezt az épületet.⁴⁵⁹ A falu középkori templomát 1297-ben említik Szent Mihály titulussal. A falu 1488-ban a veszprémvölgyi kolostor birtoka volt. A gyülekezet a koraiak közé tartozik, először az 1618-as szentlőrinci zsinaton hallunk róla. Ekkor a lelkésze Ladányi György.⁴⁶⁰ Mai temploma 1872-ben épült.⁴⁶¹ Harántirányú belső terében kétoldali karzat található. Mennyezete nagyméretű kazettákból van kialakítva.

Ajkarendek (Pápai R. E.)

A reformáció kezdeteiről nem tudni. 1632-ben már van gyülekezete. Első ismert lelkésze 1695-ből Pápai M. Tamás (ekkor még Kislóddal együtt).⁴⁶² 1752-ben Bíró Márton püspök parancsára elfoglalták a katolikusok az 1714-ben épült, 1744-ben bővített oratóriumot. Azután csak püspöki engedéllyel szolgálhatott református prédikátor a faluban. A türelmi rendelet után nem szerveződött újjá a gyülekezet.⁴⁶³

Ajka-Tósokberénd (Pápai R. E.)

Korábban külön települések voltak Ajka, Tósok és Berénd.⁴⁶⁴ Kőtemploma volt a reformátusoknak Tósokon, első ismert lelkészük Pályi Dániel.⁴⁶⁵ Ám 1727-ben nagyszámú

⁴⁵⁸ VÁRADY 2002, 639.

⁴⁵⁹ HUDI ET AL. 2002, 295–297.

⁴⁶⁰ VÁRADY 2002, 681.; KRÁNITZ–KÖBLÖS 2009, 251. itt: Ludányi György.

⁴⁶¹ Tengelye K-Ny-i irányú. Belső tere: 7,5x15,5 méter. VÁRADY 2002, 682.

⁴⁶² KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 267.

⁴⁶³ TÓTH 1927, 82–83.

⁴⁶⁴ 1949-ig külön voltak, 1949-1959 között Ajka és Tósokberénd. 1959 óta Ajka város része. VÁRADY 2002, 641.

⁴⁶⁵ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 308.

németséget telepítettek be, 1756-ban⁴⁶⁶ pedig a templomot is megkapták.⁴⁶⁷ Ez a templom „*a mohácsi vész után épült, 1545-ben Podmaniczky Raffael építtette.*”⁴⁶⁸ 1786-ban új templom épült. A templom poligonális záródású, de harántirányú tér van benne kialakítva. Torony felöli oldalán három mezős, boltíves falazott karzat található. A teljes templombelső 3 boltmezővel fedett. A mai templom 1834-ben épült egy másik helyen kb. 150 méterrel odébb.⁴⁶⁹

Alsógörzsöny (Nemesgörzsöny) (Pápai R. E.)

Az alsói református templomnak egy sövénytemplom volt az előzménye, melynek helyén 1790-ben épült meg a ma is látható templom. Tornya 1921-22-ben épült.⁴⁷⁰ A legkorábbi időszakban a felsőit használhatták közösen is.

Alsók (Csurgó) (Somogyi R. E.)

A Somogy vármegyei hatóság 1779-ben bizottságot küldött ki annak megállapítására, hogy a fából készült alsoki oratórium alkalmas-e a szomszéd községek: Szenta, (Rinya)Szentkirály, Sarkad és Csurgó református lakosainak együttes istentiszteleten való befogadására. A jelentés szerint az alsoki oratórium nem más, mint az iskolamester házával összefüggő nagyobb szoba. Van benne: egy dűledező szószék, egy asztalka és 10 pad. Valóságban másra nem való, minthogy ott a református gyermekek az írás-olvasás elemeit elsajátítsák. A 18. század első felében épülhetett. Akkor már működtek itt református lelkészek. 1738-ban Berekszászy Márton volt a prédikátor, aki saját házában, minden valószínűség szerint a fenti szobában szokott prédikálni. A kőtemplom 1787-ben, tornya 1816-ban épült.⁴⁷¹

⁴⁶⁶ VÁRADY 2002, 641.

⁴⁶⁷ HUDI ET AL. 2002, 334.

⁴⁶⁸ Tengelye É-D-i irányú. Belső tere:7,7x17 méter. VÁRADY 2002, 641.

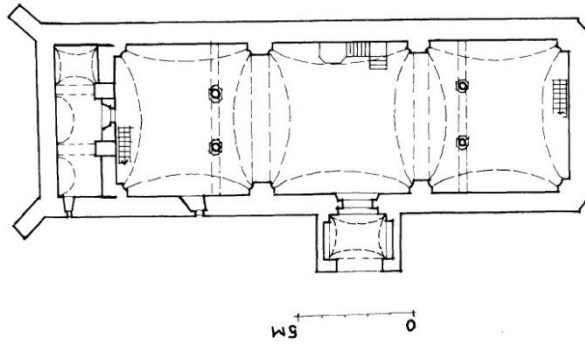
⁴⁶⁹ Tengelye É-D-i irányú. Belső tere:7,7x17 méter. VÁRADY 2002, 641.

⁴⁷⁰ VÁRADY 2002, 676.

⁴⁷¹ KÖRMENDY 1971, 71; KOVÁTS J. 1942, 432.

Alsóörs (Veszprémi R. E.)

A templom legkorábbi ismert periódusa az épület nyugati – kegyúri – karzata alapján a 13. századra keltezhető. Eredeti patrónusa Szűz Mária volt.⁴⁷² Az épület hajójának tömege is középkori, ezt mutatják a kőből faragott résablakok, illetve a falon talált középkori vakolat és festés is. A 15. századból származik gótikus

1. ábra Az alsóörsi református templom.
KOPPÁNY 1972.202.

kapuzata, valamint a támpillérek is erre az időszakra jellemzőek.⁴⁷³ A települést 1548-ban felégette a török, 1550-ben már nem szerepel plébániai jegyzékben.⁴⁷⁴ Valószínűleg az újjáépülés után, még a 16. században a reformáció útjára lépett a gyülekezet és így a templom is. Első helyreállítása a 17. században történt.⁴⁷⁵ Az 1774-es egyházlátogatás jegyzőkönyv 1594-ből említi Fábíán nevű prédikátorát.⁴⁷⁶ Az első, megerősíthetően ismert lelkésze 1618-ban Jakosics Pál volt.⁴⁷⁷ A templom mai látványa és átépítése kései barokk stílusban 1788-ban történt meg, de a karzaton található festett kazetták már a 18. század korábbi évtizedeiben is készülhettek.⁴⁷⁸ Ekkorra lehet keltezni a középkori sekrestyének a végső eltüntetését is.⁴⁷⁹

⁴⁷² ENTZ 1956, 127.

⁴⁷³ MRT 2. 22. 1/2. sz. lelőhely.

⁴⁷⁴ KOPPÁNY 1972, 216.

⁴⁷⁵ KOPPÁNY 1993, 73.

⁴⁷⁶ HUDI 2002, 467.

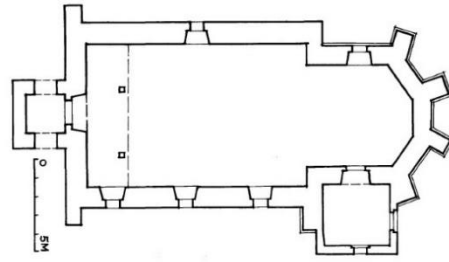
⁴⁷⁷ THURY 1998, I. 198., KÖBLÖS 2009, 118.

⁴⁷⁸ KOVÁTS 1942, II. 477.

⁴⁷⁹ KOPPÁNY 2001, 192.

Bakonybánk (Pápai R. E.)

Református lelkésze, Vépi Imre részt vett a szentlőrinci zsinaton, 1618-ban.⁴⁸⁰ 1629-ben azonban már arról értesülünk, hogy a falut „elfoglalták” az ellenkezők, kik lelkészükkel együtt evangélikusok voltak.⁴⁸¹

2. ábra A bakonybánki római katolikus templom. KOPPÁNY 1972.123.

Bakonycsernye (Pápai R. E.)

A reformáció az 18. században betelepített evangélikus szlovákoknak(korabeli nevükön tótoknak) volt köszönhető. Reformátusok csak a 19. században egy kis közösségben éltek, melynek pár évig volt tanítója Börzöli Gábor, 1850 táján.⁴⁸²

Bakonyszentkirály (Pápai R. E.)

Első ismert lelkésze 1693-ban Bajcsi Ferenc.⁴⁸³ Mai temploma 1799-ben épült.⁴⁸⁴ Az 1721-es vizsgálaton említést tesznek a településen lévő katolikus rítus szerint épült templom romjáról, mely korábban a reformátusoké volt. Továbbá megtudjuk, hogy a reformátusok korábbi fatemplomát 12 évvel korábban rombolták le, mostani templomuk pedig a falun kívül van.⁴⁸⁵ Gróf Eszterházy Ferenc engedélyezte az oratórium építését, de csak fából, máskülönben elvették volna tőlük, hiába is kérvényezték a kőtemplom építését.⁴⁸⁶ Az épület 1747-es állapota ismert. Ekkor fából épített váza és sárral tapasztott falai voltak. Kétlábú haranglábon (bipedium) függött egy harangja.⁴⁸⁷ Koppány Tibor a településnévből, illetve a patrocíniumból következtetett a középkori templomra. Egyetlen írásos említése 1478-ból származik.⁴⁸⁸ Az 1774-es vizitáció jegyzőkönyve sem tesz említést, hogy a fa oratóriumot az elpusztult (református kézen is lévő) templom helyén építik-e fel, vagy máshol. Az MRT a

⁴⁸⁰ THURY 1998, 199.

⁴⁸¹ TÓTH 1927, 18.

⁴⁸² TÓTH 1927, 21.

⁴⁸³ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 289.

⁴⁸⁴ VÁRADY 1987, 25. műemléki azonosítója: 9620 törzsszáma: 5628

⁴⁸⁵ VÁRADY 2002, 642.

⁴⁸⁶ HUDI ET AL. 2002, 285. Kőrmendy 1971. 54.

⁴⁸⁷ KÖRMENDY 1971, 61.

⁴⁸⁸ KOPPÁNY 1967, 122.

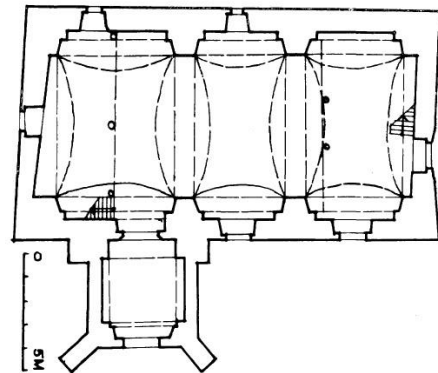
mai katolikus templom helyére lokalizálja a középkori templomot egy oklevél alapján, amely szerint 1774-ben még látszódtak nyomai.⁴⁸⁹ A 20. században a mai református templom környékén találtak melléklet nélküli sírokat, a templom tornya mellett koponyatöredéket és kissé távolabb az iskola udvarán szintén sírok kerültek elő.⁴⁹⁰ 2002-ben a templom mögötti kertben feltárást végzett a Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum. 23, főként újkori sírt tárt fel Pintér László.⁴⁹¹ A temetkezések mellékletei között találunk 5 db pitykegombot, 1 pártát, 1 db ezüstgyűrűt, 2 db vaskarikát, 2 db csizmapatkót és koporsószegeket. A mai templom 1799-ben épült.⁴⁹²

Bakonytamási (Pápai R. E.)

Szintén a 17. században volt református közössége, lelkésszel. 1618-ban Vépi Imre, 1619-ben Várallyai Péter, 1623-ban Boldi János volt prédikátora. 1629-ben a körmendi zsinaton még megemlítik, mint lelkész nélküli gyülekezetet, ezután semmit nem tudni róluk.⁴⁹³

Balatonalmádi (Vörösberény) (Veszprémi R. E.)

A templomot először a 13. században említik, azonban valószínűsíthető jóval korábbi eredete, ugyanis birtokosa a veszprémvölgyi apácakolostor volt.⁴⁹⁴ Patrónusa Szent Márton.⁴⁹⁵ A 16. század folyamán a templom és a település is elpusztult. A helyreállítási munkák 1613–14-ben, majd a század végén történtek, ekkor a templom már református felekezethez tartozott.⁴⁹⁶ Első ismert lelkésze 1618-ban Rozsos Nagy Ambrus volt.⁴⁹⁷ A templom belső

3. ábra A vörösberényi református templom. KOPPÁNY 1976.105.

szerkezetének alakulására a 18. századi tanúvallomások emlékeztetnek. Ezek szerint „láttak

⁴⁸⁹ MRT 4. 11/1. 44.; OL. Htt. lt. Consor. prov. Eccl. Com. Vespr. 1774. A. 2915.

⁴⁹⁰ MRT 4. 11 /1. 44.

⁴⁹¹ 2002.08.01-19. ásatásvezető: Pintér László. A dokumentáció: Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattára, 19.818-2009 leltári számú dokumentum.

⁴⁹² VÁRADY 1987, 25. műemléki azonosítója: 9620 törzsszáma: 5628

⁴⁹³ TÓTH 1927, 19.; KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 124.

⁴⁹⁴ KOPPÁNY 1967, 148.

⁴⁹⁵ MRT 2. 261. 54/1. sz. lelőhely.

⁴⁹⁶ KOPPÁNY 1967, 148.

⁴⁹⁷ KÖBLÖS – KRÁNITZ 2009, 280.

oltárhelyeket a reformátusok által birtokolt templomban és katolikus prédikálószéket, valamint azt, hogy a katolikusok rövid birtoklása idején 1702 körül ragasztották a sekrestyét a templom oldalához.

A templom és a torony jó állapotban megmaradt középkori eredetű, de erősen átépített. Az épületet magas kőfal veszi körbe, ami a régészeti kutatások szerint csupán 18 századi.⁴⁹⁸ A feltárás és műemléki helyreállítás 1968-ban történt, Pamer Nóra és Schönerné Pusztai Ilona vezetésével.⁴⁹⁹ A feltárása szerint 1538-ban még biztosan temetkeztek ide. De a déli oldalon a kerítőfal mellett egy sírból 43 éremdarabot tartalmazó lelet került elő, melynek záróverete 1592-es.⁵⁰⁰ A reformáció korára a negyedik építési korszak keltezhető. Hosszabb használati idő után, az épület rossz állaga miatt kerülhetett sor az építkezésre. Jellegében nem változtatták meg a templomot, inkább csak javítási munkáról van szó. 1702-ben a szentélyhez keletről egy sekrestyét építenek a katolikusok, amit a reformátusok később újra lebontanak, de a boltozott szentélyrészt ekkor még megtartják. A hajó síkfödémét megújítják. Famennyezettel látják el a hajót, amelyet profilált stukkópárkányra fektetnek. A templom végleges formáját a második barokk építési szakaszban nyeri el, amikor teljesen megváltoztatják a templomtér lefedését, három csehsüveg boltozattal egységes csarnokká (!) alakítják azt (megszüntetve a szentélyt és a boltozott kápolnát). A templom nyugati felébe karzat kerül, amelynek középső tartóoszlopát, a régi templom síkmennyezetét alátámasztó román (vagy gótikus?) oszlopának lábazata tartja. Az előző építési korszak ablakait befalazzák és két újat nyitnak a déli homlokzaton és egyet a nyugati homlokzat tengelyében. A tornyot is egyszerű, félkörívben záródó ablakokkal és támpillérrel látják el.⁵⁰¹

⁴⁹⁸ KOPPÁNY, 1993. 76., MRT 2. 261. 54/1. sz. lelőhely.

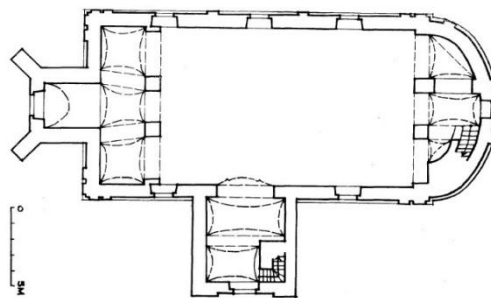
⁴⁹⁹ PAMER – PUSZTAI 1986.

⁵⁰⁰ PAMER – PUSZTAI 1986, 111

⁵⁰¹ PAMER – PUSZTAI 1986, 99–101.

Balatonfőkajár (Veszprémi R. E.)

A református templom tornyának alja őrizte meg a középkori hagyatékot. A templomról először a 14. századból hallunk, s már ebben az évszázadban említik patrónusát is: Szent Pétert.⁵⁰² 1550-ben még működő plébániaként tartották számon. 1577-ben a törökök már átépítették, amelyet később a győri generális parancsára felrobbantanak.⁵⁰³ Első lelkésze, Solti Brédi János 1618-ból ismert.⁵⁰⁴ A mai templom 1793–94-ben épült. Az előzmény-épületről mindössze annyit tudni, hogy 1610-ben már protestáns használatban volt, majd 1741-ben átépítették e templomot.⁵⁰⁵ A középkori toronyalj megmaradt, tetejét klasszicizáló barokk stílusban magasították.

4. ábra A balatonfőkajári református templom. KOPPÁNY 1967.125.

Balatonhenye, templomhely (Veszprémi R. E.)

A településről tudjuk, hogy 1548-ban és 1572-ben felégették az oszmánok,⁵⁰⁶ így nagyjából ehhez az időszakhoz köthető a katolicizmus eltűnése, a reformáció elfogadása is. Első református lelkészeit 1600 körül említi az 1774-es egyházlátogatás is.⁵⁰⁷ A templom ugyan nem tartalmaz középkori maradványokat, azonban fontos helyszín, ugyanis a templomhely kontinuitását mutatja. Pontosabban a középkori templomhely református tulajdonba kerülését láthatjuk, s ezen épült fel a későbbiekben az új református templom, jelen esetben az 1910-es évek kezdetén.⁵⁰⁸ Mivel a korábbi templomokról nincs tudomásunk, ezért közelebbi információkat sem áll módunkban ismertetni a korai időszak templomairól, azonban példaértékű lehet a helyszín értékelése, hiszen egyházi funkcióját nem veszítette el, továbbra szakrális szerepet tölt be.

⁵⁰² MRT 1. 36. 5/2. sz. lelőhely, KOPPÁNY 1993, 77.

⁵⁰³ KOPPÁNY, 1967. 123., KOPPÁNY 1993, 77.

⁵⁰⁴ KÖBLÖS 2009, 183

⁵⁰⁵ MRT 1. 36. 5/2. sz. lelőhely.

⁵⁰⁶ KOPPÁNY 1972, 218.

⁵⁰⁷ HUDI 2002, 450., KÖBLÖS 2009, 171.

⁵⁰⁸ MRT 1. 41. 7/6. sz. lelőhely.

Balatonkenese (Veszprémi R. E.)

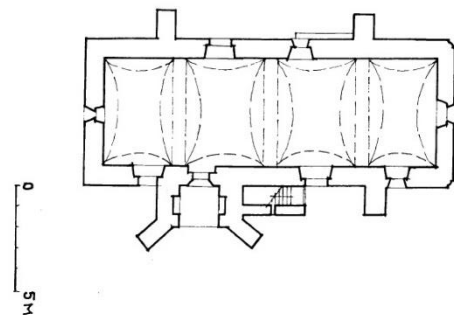
A templom tornyának alja középkori, amelyet a gótikus támpillérek és résablakok bizonyítanak. A templomot először a 13. század legvégén említik, ekkor patrónusa Szent Mihály volt.⁵⁰⁹ Ennek ellentmond a helyi hagyomány, mely a Szent Mihály-templomot a Tornyos-hegyre teszi, s temetőjét a 18. századig használták volna.⁵¹⁰ A lokalizáció kérdésével jelen dolgozatban nem foglalkozom, de mindenképpen érdemes a helyi hagyomány és az építészettörténeti alapokon nyugvó, tudományos megközelítés ütköztetése. A gyülekezet első lelkészéről, Tolnai Jánosról már 1584-ben hallunk.⁵¹¹ A település népessége a középkorban mindvégig fennmaradt. A gyülekezet történetét nagyban befolyásolta 17. századtól a településre került jezsuiták jelenléte.⁵¹²

Balatonszabadi (Somogyi R. E.)

Sövényfalú⁵¹³ oratóriumuk 1711 körül épült, mely az 1748-as vizitációkor már közel állt az összedőléshez, de végül 1759-ben bontották csak le, majd ezután „erős tölgy, vastag gyűrű ágasokra, oszlopokra, karókra, gerendákra és belül murvával megtömetett falakra” új oratóriumot építettek, melyet sárral tapasztottak és náddal fedtek. Az oratórium előterét, pitvarát, fatalpakra sövényből építették. A templom méretei pozsonyi ölben: hossza 10 1/2 öl, szélessége 3 1/2 öl, belső magassága a lapos famennyezetig 2 öl, 2 könyök, a külső magassága 2 öl; az előcsarnok hossza 1 öl 5 láb, a szélessége pedig már 2 hüvelyk volt. Nyolc ablak is volt rajta.” Mai temploma 1793–94-ben épült.⁵¹⁴

Balatonszőlős (Veszprémi R. E.)

Valamikor 1313 után törtkőből épült az egyenes szentélyzáródású templom. Az épület kívülről is vakolt volt, bejárata délről nyílt.⁵¹⁵ A ma is látható torony alsó része e korai templomhoz épült hozzá,

5. ábra Balatonszőlős református temploma. KOPPÁNY 1972.223.

⁵⁰⁹ MRT 2. 50. 8/1. sz. lelőhely.

⁵¹⁰ MRT 2. 50. 8/1. sz. lelőhely, NÉMETH, é.n.

⁵¹¹ KÖBLÖS 2009, 187.

⁵¹² MRT 2. 50. 8/1. sz. lelőhely, HÁRICH 1928, 13.

⁵¹³ talpgerendába ágyazott sövényfal, tapasztással

⁵¹⁴ KÖRMENDY 1971, 61; GENTHON 1959, 29.

⁵¹⁵ LÁSZLÓ 1980, 118.

azonban korának meghatározása nem lehetséges.⁵¹⁶ A 16. században a település elpusztult, 1550-ben már nem szerepelt a plébániai listákon.⁵¹⁷ Valószínűsíthető tehát, hogy itt is már reformátusként települt újjá a falu. Első ismert lelkészéről, Kórósi/Kőrösi Péterről csak az 1627. évben hallunk, majd utána csak a század végétől vannak adataink, és az egyházmegyei jegyzékekben is csak a 18. századtól szerepel a gyülekezet.⁵¹⁸

Támpillérei a 15. századból származhatnak.⁵¹⁹ László Csaba feltárásából tudjuk, hogy a 16. századtól kezdve találhatók sírok a szentély területén,⁵²⁰ tehát egyrészt a szentély szerepe megváltozott, és a továbbiakban nincs kiemelt funkciója a református használatban. Egy másik fontos információ ezzel kapcsolatban, hogy a reformátusok is temetkeztek a templomon belül. 1796-ban bontották le a szentélyt, és a hajót kelet felé bővítették. Ezután azonban már nem volt reformátusokhoz köthető temetkezés a templomon belül. Az épületen belül kezdetben egy fából készült karzat állt, ami a 19. században épült át kőből és téglából.⁵²¹

Bálványos (Somogyi R. E.)

A falu első fatemploma 1694-ben épült és 90 évig volt használatban. A sárral tapasztott és náddal fedett templomot karókkal bekerítették. Belsejében egyszerű szószék, letakart úrasztala és 24 pad volt. Kőtemplom 1784-ben épült.⁵²²

Becsvölgye (Barabásszeg) (Őrségi R. E.)

Az új templom építéséig (1787) fatemplom állt Barabásszegen. Építési ideje, térszerkezete ismeretlen.⁵²³

Berhida (Kiskovácsi) (Veszprémi R. E.)

A reformátusoknak 1747-ben sárral tapasztott oratóriumuk és egy lábú (unipedum) haranglábjuk volt 25 font súlyú haranggal. Kőtemplom 1793-ban épült.⁵²⁴

⁵¹⁶ MRT 2. 55. 9/1. sz. lelőhely.

⁵¹⁷ KOPPÁNY 1972, 219.

⁵¹⁸ KÖBLÖS 2009, 299.

⁵¹⁹ MRT 2. 55. 9/1. sz. lelőhely.

⁵²⁰ LÁSZLÓ, 1980. 118.

⁵²¹ LÁSZLÓ, 1980. 118.

⁵²² Visitationes Canonicae A8/7, 342; KÖRMENDY 1971, 66; KOVÁTS J. 1942, 487.

⁵²³ KOVÁTS J. 1942, 462, KÖRMENDY 1971, 63.

⁵²⁴ Visitationes Canonicae A8/6, 128; Genthon 1959,36; Körmendy 1971, 61.

Bolhás (Somogyi R. E.)

A 18. században fatemplom állt a faluban, amely leégett. Ennek helyére 1851-ben építettek új templomot.⁵²⁵ A régi templom térszerkezete még ismeretlen.

Borsosgyőr (Pápai R. E.)

A település reformációja korán megtörténhetett, hiszen a protestáns Thurzó Elek birtokába került 1527-ben.⁵²⁶ Középkori templomát 1446-ban említi egy oklevél.⁵²⁷ 1672-ben biztosan Pápa filiája.⁵²⁸ 1721-ben még nincs református temploma, magánháznál tartanak istentiszteletet. 1752-ben viszont a földesúr Esterházy Károly elűzte a faluból Lamperth György prédikátort, a templom padjait pedig a nyárádi katolikus templomba szállíttatta. 1721 és 1752 között valamikor tehát megépítették a templomot. Ezt az épületet az elűzés után raktárnak és faragásra használták, egyfajta műhelyként. Majd valamikor 1770-1780 körül le is rombolták.⁵²⁹ Ezen kívül semmit sem lehet tudni róla. A mai templom 1827-ben épült.⁵³⁰ Kisméretű teremtemplom, a bejárattal szemben szószékkal. A bejárat felett egyoldalú karzat található. A református templom helyével nem azonosíthatjuk a középkori templomot. Ha megvizsgáljuk a katonai felméréseket és a kataszteri térképeket, tisztán látszik, hogy a református templom a korai falu központjától távol, akkori viszonylatban külterületen áll. A katonai felmérések a belterületen csupán két keresztet ábrázolnak. Viszont ezek az út melletti kereszték, (felújítva, vagy kicserélve) még ma is állnak. A temetőt a falutól délre ábrázolják a felmérések. Ez is elképzelhető lenne a templom helyeként, így megmagyarázná, miért van ilyen távol a temető a településtől és valójában a falu költözött odébb a Séd patakhoz közelebb.

⁵²⁵ KÖRMENDY 1971, 70; KOVÁTS J. 1942, 432.

⁵²⁶ vö. VÁRADY 2002, 683

⁵²⁷ KOPPÁNY 1967, 125.

⁵²⁸ TÓTH 1927, 20.

⁵²⁹ VÁRADY 2002, 644.

⁵³⁰ É-D-i tájolású, 5x8 méteres belső térrel rendelkezik. Harangtorony külön áll, 1923-ban épült VÁRADY 2002, 644.

Böhönye (Somogyi R. E.)

Az ismeretlen időben, engedély nélkül épített fa oratóriumot 1744-ben elvették a reformátusoktól, de a vizitációt – templomfoglalást – követően a reformátusok lerombolták a katolikusoknak átadott templomot.⁵³¹

Csajág, templomhely (Veszprémi R. E.)

A település lelkészeit a 17. század 20-as éveitől ismerjük.⁵³² A mai templom a 19. század eredménye (1809⁵³³), sajátos jellegzetességei vannak, amelyek az alföldi későbarokk templomépítészeti stílusával mutatnak párhuzamot.⁵³⁴ A Magyarország Régészeti Topográfiája készítői szerint a templom helyén kell keresni a középkori templomot is, így azt mondhatjuk, hogy középkori templomhely kontinuos a reformáció után is. A 1748-ban e középkori templomnak még – romokban – állt tornya, hajója és szentélye is.⁵³⁵

Csákberény (Mezőföldi R. E.)

A középkori kőtemplom elvétele után 1747-ben építhettek harasztkerítéses oratóriumot, melyet azonban 1749, Padányi Bíró Márton veszprémi katolikus püspök leromboltatott. Új templomuk 1788-ban épült meg.⁵³⁶

Csesznek (Pápai R. E.)

1618-ban lelkésze Fehéregyházi Miklós részt vett a szentlőrinci zsinaton.⁵³⁷ Kőből és fából volt az oratórium, melyben a szentkirályi lelkész szolgált. Miután a 18. században eltiltották őket a szabad vallásgyakorlattól az oratórium elpusztult.⁵³⁸ 1965 óta egy lakóház átalakításával alakították ki új imaházukat.⁵³⁹

⁵³¹ KÖRMENDY 1971, 70

⁵³² KÖBLÖS, 2009. 136.

⁵³³ KOPPÁNY 1993, 87.

⁵³⁴ Lásd BIBÓ 1974.

⁵³⁵ MRT 2. 75. 15/2. sz. lelőhely, KOPPÁNY, 1993. 87.

⁵³⁶ Visitaciones Canonicae A8/3.149.; PEHM 1934, 463; GENTHON 1959, 57.; KÖRMENDY 1971, 59.

⁵³⁷ THURY 1998, 199.; KRÁNITZ–KÖBLÖS 2009, 139.

⁵³⁸ HUDI ET AL. 2002, 304.

⁵³⁹ VÁRADY 1987, 57.

Csetény (Pápai R. E.)

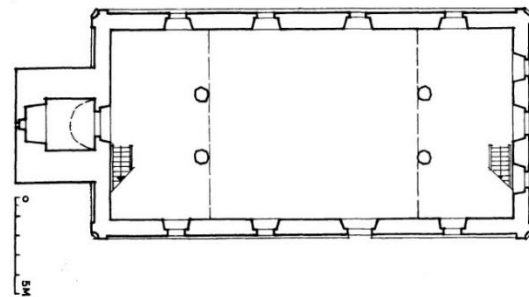
A mai templom 1792-93-ban épült.⁵⁴⁰ Középkori templomának első említése 1478-ból származik, a cseszneki vár birtokai között.⁵⁴¹ A templom körüli kertben Árpád-kori lelőhelyet azonosítottak, ugyanitt idomtégla töredékeket találtak, melyek mára eltűntek. Ezek ma nem ismertek. Már a XVI. században a templom református tulajdonba kerül. 1621-ben lelkésze, Vépi Imre jelen volt a veszprémi zsinaton.⁵⁴² Meglévő harangja 1665-ben készült. A templom több ízben is tűzkárokat szenvedett 1774-ben és 1775-ben. 1790-ben földrengés tette tönkre a középkori templomot, azonban ahogy azt később is leírták, használható részei is megmaradtak a templomnak, így az új templomba beépítve ma is megvannak. Vincze Imre prédikátor leírásából (1824) is kiviláglik ez: *„csakugyan ezen a helyen álló gothus formájú templomnak széjjeltört falaiból és köveiből kerítették ki, nem csak, hanem egész faldarabok is hagyattak meg amabbul, úgy hogy a réginek hosszúsági falából egy nagy rész emez újnak tsak nem egész falazatját vagy hátulsó kereszt falát teszi.”* Ezt a kontinuitást mutatja az is, hogy a templom tengelye ma is kelet-nyugati.⁵⁴³ A templom körüli temetőt még 1834-ben is használták.⁵⁴⁴

Csokonyavisonta (Somogyi R. E.)

Az 1725-ben épült fa oratóriumot sárral tapasztották és szalmával fedték be. Berendezése: paraszti munkával készített padok, szószék és asztal, továbbá „szégyenkő, vagy pellengér” a nyilvános bűnösök számára. A temető a falutól keletre volt kereszt és kerítés nélkül, melyet vegyesen használtak. A kőtemplom 1832-ben épült.⁵⁴⁵

Csögle (Pápai R. E.)

A reformáció idejére nincs adatunk, de valószínűsíthető, hogy már a 16. század folyamán megtörtént. 1618-ban már református anyaegyházként vesz részt a

6. ábra A csöglei református templom
KOPPÁNY 1967.129.

⁵⁴⁰ GENTHON 1959, 60.

⁵⁴¹ KOPPÁNY 1967, 126.

⁵⁴² TÓTH 1927, 23.; KRÁNITZ-KÖBLÖS 2009, 139.

⁵⁴³ VÁRADY 2002, 646. belső tere 9x20 méter, magassága 8 méter

⁵⁴⁴ MRT 4. 20/1. – kézirata a csetényi ref. egyház irattárában

⁵⁴⁵ KÖRMENDY 1971, 71; Visitationes Canonicae A8/9, 566; KOVÁTS J. 1942, 442.

szentlőrinci zsinaton. Ekkor lelkésze: Erdélyi Buzás Ferenc.⁵⁴⁶ A mai templomhajó 1783-ban épült.⁵⁴⁷ Református temploma a középkori templom helyén, annak részletei megtartva, átépülve maradt fenn. Titulusa ismeretlen.⁵⁴⁸ Tóth Endre szerint 1624-ben építették át.⁵⁴⁹ 1698-ban még megvolt a boltozott szentélye, a hajóban pedig fából készült kettős karzat volt. Ezen kívül tudjuk, hogy épített szószékkal, kőből épült toronnyal, fallal körbekerített temetővel rendelkezett.⁵⁵⁰ Ezek világosan mutatják, hogy középkori eredetű templomról van szó. Nyugati oldalán a torony alsó kétharmada a középkori, torony maradéka. Felső 18 méteres bővítése 1822-ben épült.⁵⁵¹ Toronyaljában egy reneszánsz bejárati szárkő és szemöldökpárkány található. A toronyaljat dongaboltozat fedi, mely előteret biztosít. Koppány Tibor leírása még abból az időből származik, amikor e tér csak a templom hajójából volt megközelíthető. Ezért írja, hogy a „későgótikus formákat mutató torony *bejáratát elfalazták*”⁵⁵² (kiemelés P.Á.S.). Ma újra ki van bontva és egy ajtó van beépítve ide. Azonban tovább kell menni, ugyanis véleményem szerint ez a bejárat nem az eredeti hatást kelti. Tudni kell ehhez, hogy a dongaboltozat, úgy ahogy Mezőlakon és Balatonszőlősön is ma is látható, eredetileg kifutott a torony falának széléig. Ezt az íves lezárást először teljesen befalazták, majd ezt újból kibontva beépítettek egy négyzetes nyitott ajtót. Tehát többszörös átalakításon esett át a templom tornyának bejárata. A toronyalj belső oldalán, a reneszánsz bejáraton Koppány Tibor nem fedezte fel (valószínűleg a helység sötét volta miatt) a feliratot, ami a szárkőbe van karcolva. Ez egy 'hic fuit' felirat, azaz 'itt járt...' A teljes felirat ugyan nem olvasható, de remek párhuzamai vannak a pannonhalmi bazilika Porta Speciosáján.⁵⁵³ A név is kiolvasható, mely szerint egy bizonyos János (Johannes) járt a csöglei templomnál 1570-ben. Ez alapján a kiegészíthető felirat, *Hic fuit Johannes [Anno Domini] 1570.*

⁵⁴⁶ THURY 1998, 199.; KRÁNITZ–KÖBLÖS 2009, 144.

⁵⁴⁷ KOPPÁNY 1967, 126. műemléki azonosítója: 9825 törzsszáma: 4925

⁵⁴⁸ KOPPÁNY 1967, 126.

⁵⁴⁹ TÓTH 1927, 24.

⁵⁵⁰ PFEIFFER 1947, 126.

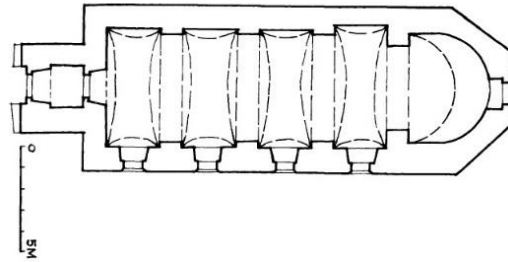
⁵⁵¹ VÁRADY 2002, 648.

⁵⁵² KOPPÁNY 1967, 126.

⁵⁵³ LÁSZLÓ 1996, 161.;

Dabrony (Pápai R. E.)

Középkori temploma az evangélikusok tulajdonában van ma is. Déli oldalán gótikus résablakok, nyugati oldalán gótikus szarkóval szegélyezett bejárata van. A 17. században még volt református prédikátora, de 1629-re már evangélikusként tartják számon.⁵⁵⁴

7. ábra A dabronyi evangélikus templom. KOPPÁNY 1972.127.

Dáka (Pápai R. E.)

Mai temploma 1798-ban épült.⁵⁵⁵ Teljes befejezésére azonban 1800. október 22-én került sor.⁵⁵⁶ Az 1721-es vizsgálat alkalmával említik templomukat a reformátusok, mely a falun kívül van és alapjaitól a reformátusok építettek, Bottka Ferenc „református úriember” segítségével. A kéttornyulaki gyülekezet filiája volt mindig.⁵⁵⁷ Rádóczi Zsigmond prédikátort 1758-ban üzte el Nádasdy Boldizsár földesúr.⁵⁵⁸ A korábbi kőtemplomot 1774-ben újították meg a vármegye engedélyével, de igen kicsi.⁵⁵⁹ 1779-ben még mindig középkori formájában állt.⁵⁶⁰

Darány (Somogyi R. E.)

A reformátusoknak 1726-ban fából készült, sárral tapasztott, és szalmával fedett oratóriumuk volt, amelyben paraszti munkával készített padokon és szőszékeken kívül más nem volt. A fatemplom hordozható (szétszedhető) volt. A temető a falun kívül volt, a katolikusok is használták. Kerítése és keresztje nem volt. Kőtemplom 1833-ban épült.⁵⁶¹

⁵⁵⁴ TÓTH 1927, 26.

⁵⁵⁵ Tengelye K-Ny-i irányú. Belső tere: 9x15.6 méter. Déli oldal elő 1838-ban épült 23 méter magas torony. VÁRADY 2002, 649.

⁵⁵⁶ MITHAY 1988, 164.

⁵⁵⁷ VÁRADY 2002, 649.

⁵⁵⁸ TÓTH 1927, 26.

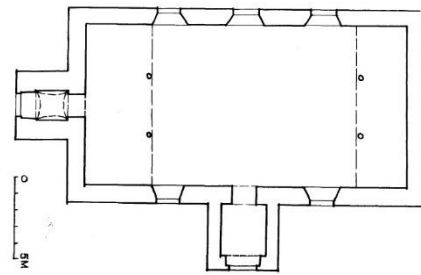
⁵⁵⁹ HUDI ET AL. 2002, 325–326.

⁵⁶⁰ ILON 1995, 77.

⁵⁶¹ KÖRMENDY 1971, 71; Visitaciones Canonicae A8/9, 564; GENTHON 1959, 66.

Dudar (Pápai R. E.)

Középkori templomának plébánosát 1495-ben említik. Első lelkészét 1629-ből ismerjük, Sukorói István.⁵⁶² A mai református templom 1792-ben épült.⁵⁶³ A református templom északi oldalán lévő előcsarnok bejáratát későgótikus XV. századi szarkő szegélyezi. A templom több átépítéséről tudunk, ezek: 1760, 1784. 1792-ben pedig új templomot (mait) építettek.⁵⁶⁴ Megjegyzendő, hogy a gótikus szarkő

8. ábra A dudari református templom KOPPÁNY 1967.131.

fennmaradása feltételez további elemeket és azt, hogy a tájolást figyelembe véve, a mai É-Ny-i oldal lehetett a valamikori klasszikus értelemben vett nyugati oldali főbejárat oldala. A torony pedig átkerült a másik oldalra az átépítések során. Ezt falkutatás tudná véglegesen eldönteni.

A templomudvaron a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum végzett ásatást 2001-ben, Rainer Pál vezetésével.⁵⁶⁵ Rainer Pál a 2001-es feltárás során összesen 103 sírt tárt fel. Ezeket 17–18. századnak határozta meg. 24 sír tartalmazott mellékletet: párta 10 sírban, pitykegombok 1 sírban, ruhakapsok 7 sírban, gyöngyök 3 sírban, csizmapatkó 6 sírban, vastárgy (csiholó?) 1 sírban rezgőtű 1 sírban fordult elő. A sírok között sok gyermek sír volt, csecsemőtől a tizenévesekig egyaránt. A temetkezések mélysége kb. 1,5 – 2,2 méter között váltakozott. A sírok egy rétegben nagyjából szabályos sorokban helyezkedtek el, de előfordult két É-D-i tájolású gyermek sír is. Valószínűleg minden halottat koporsóban temettek el, amire a koporsószegek, deszkamaradványok, illetve a koporsó elbomlásakor keletkezett talajszíneződések utaltak. A gyermekkoporsókat – néhány kivételtől eltekintve – ragaszthatták, csapolhatták, ezeknél koporsószeg alig-alig fordult elő.⁵⁶⁶ 2011-ben Kiss Róbert végzett régészeti megfigyelést a templomon belül, amikor a falak mentén szellőzőárkokat ástak 60 cm szélességben, 30 cm mélyen. A templom belső vakolatát 2 méter magasságig leverték, ahol látható volt a korábbi templom falazata a szószerk lépcső aljától az

⁵⁶² TÓTH 1927, 28.

⁵⁶³ MRT 4. 25/1. 92. műemléki azonosítója: 9863 törzsszáma: 5634

⁵⁶⁴ Tengelye DK-ÉNy-i irányú. Belső tere: 11x20 méter VÁRADY 2002, 650.

⁵⁶⁵ 2001.08.01-24. ásatásvezető: Rainer Pál. A dokumentáció: Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattára, 19.109-2002 leltári számú dokumentum.

⁵⁶⁶ Jelentés Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattár 19.062-2001

ÉNy-i sarok felé egészen az É-i falon lévő karzat lépcsőjéig. Ezen jól észrevehető volt, hogy a régi templom leégett. A megmaradt vakolaton kormos elszíneződés volt látható.⁵⁶⁷

Egeralja (Pápai R. E.)

Református temploma 1913-ban épült. Közvetlen középkori előzménye nincs. A település egy másik templomát, melynek kora bizonytalan, a református templomtól É-K-re pár száz méterre találhatjuk. Legalábbis több esetben találtak ott csontokat, illetve alapárok ásásakor falmaradványokat. Ásatás nem volt.⁵⁶⁸ A csöglei anyakönyvből származó adat szerint 1737-40 körül említenek „*egy isteni tiszteletre építetett kis házat...mely oratorium náddal megkötetett.*”⁵⁶⁹ Nagy Lajos erről azt írja, hogy a mai Szabadság téren volt falu első temploma. Ezt talpas, sövénytemplomként írja ő le, vagyis „*földre helyezett tölgygerendákba csapolták a tetőt tartó faoszlopokat. Az oszlopközöket lécekkel tagolták, a réseket vesszővel fonták be, sárral tapasztották, majd a kiszáradt falat lemeszelték.*” Bejárata előtt harangláb állt.⁵⁷⁰ 1799-ben építettek egy nagyobb templomot az oratórium helyére, toronnyal.⁵⁷¹

Felpéc (Pápai R. E.)

Thurzó Elek birtoka volt, így reformációja korai. Klenódiumai 1565-66-ból valók. Főként evangélikus egyháztörténettel rendelkezik, kis szelete ennek a 17. század első fele református. 1609-ben evangélikus prédikátora van, 1613-ban már Némethi Mihály református, ki a szentlőrinci zsinaton is részt vett 1618-ban.⁵⁷² 1625 óta evangélikus a település, és a templom.⁵⁷³

Felsőgörzsöny (Nemesgörzsöny) (Pápai R. E.)

1545-ben már adatok vannak Mike Balázs házastársa, Pesztelitz Zsófia végrendeletében protestáns gyülekezetről.⁵⁷⁴ 1618-ban lelkésze részt vett a szentlőrinci zsinaton.⁵⁷⁵ Koppány

⁵⁶⁷ Jelentés Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattár 19991-2011

⁵⁶⁸ MRT 3. 1/16. 18.

⁵⁶⁹ VÁRADY 2002, 638.

⁵⁷⁰ NAGY 2000, 34–35. A gond ezzel, hogy az információ forrását nem jelöli meg, de ennek ellenére könnyen elképzelhető ez a minősége a templomnak.

⁵⁷¹ TÓTH 1927, 29.

⁵⁷² THURY 1998, 199.

⁵⁷³ TÓTH 1927, 31–32.

⁵⁷⁴ HUDI ET AL. 2002, 291.

⁵⁷⁵ THURY 1998, 199. szerint Szalai György. KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, szerint Sümegi Vasas Tamás.

Tibor csupán a település XV. századi elnevezéséből (Egyházasgörzsöny) utal egy templom meglétére, azonban ennél többet nem mond.⁵⁷⁶ A templomtól DNy-ra középkori telepnyomokat találtak, de az MRT-ben sem azonosítják egyértelműen a mai templom helyét a középkori templomhellyel. Megemlítik, hogy Alsó és Felső Görzsöny közös temploma vsz. Felsőben volt.⁵⁷⁷ Megjegyzendő, egyrészt, hogy a reformáció után csak a reformátusok építettek templomot, ezért azonosítható, a mai felsői templom helye a középkori templommal. A helyi hagyomány szintén így tartja, illetve a templom északi és keleti falán a vakolatban jelezve van egy korábbi bejárat és a fal magasságának jele. Műemléki kutatásáról dokumentációt nem találtam, ám az épület falán látható ennek nyoma. A templom fő tengelye K-Ny-i tájolású, a mai temető pedig a templomtól pár száz méterre, keletre található. 2013-ban a pápai Mezei Építész Műhely Bt. végezte el a templom felmérését.⁵⁷⁸ További történeti adatokból tudjuk, hogy a templom 1799-ben bővítették, 1800-ban pedig az „*otromba kőtornyot lebontották*”. 1884-ben átépítették a templomot,⁵⁷⁹ nyugati homlokzatán a torony síkjáig új oromzatot falaztak fel.

Felsőörs (Veszprémi R. E.)

Kezdetben a prépostsági templomot, majd a préposti kúriában kialakított oratóriumot használták, de Padányi Bíró Márton prépost 1736-ban bírói ítélettel visszavette a préposti kúriát és a benne levő oratóriumukat megszüntette. 1742-ig Varga István szabad fundusán sövényből félszert csináltak imaház számára, majd ekkor építettek újabb templomot. Mai templom ez előzőtől nyugatra, az utcafronton épült 1887-ben.⁵⁸⁰

Gyömöre (Pápai R. E.)

Az Enyingi Török család birtoka volt, ezért feltételezhető a korai reformáció. Hasonlóan az eddigiekhez a 17. század elején reformátusok, de 1629-től már ismét evangélikus a falu. Lelkészei nevét nem tudjuk.⁵⁸¹

⁵⁷⁶ KOPPÁNY 1967, 137.

⁵⁷⁷ MRT 4. 55/1. 178.

⁵⁷⁸ A teljes dokumentáció felhasználásának lehetőségét köszönöm Mezei László főépítésznek.

⁵⁷⁹ VÁRADY 2002, 677.

⁵⁸⁰ KÖRMENDY 1971, 61; BEDY 1934, 39; GENTHON 1959, 98.

⁵⁸¹ TÓTH 1927, 34.

Gyöngyösmellék (Somogyi R. E.)

A református fa oratórium 1748-ban közel volt az összeomláshoz. Felszerelése: paraszti munkával készített padok, szószék és asztal terítővel ellátva.⁵⁸²

Gyórszentmárton (Pannonhalma) (Pápai R. E.)

Csupán protestáns lelkésze ismert 1613-ból. Neve: Sallai/Sarlai Pál.⁵⁸³

Gyulafirátót, templomhely (Veszprémi R. E.)

A mai református templom a 19. század legvégén épült fel a Kálvária-dombon.⁵⁸⁴ Előzményét Rómer Flóris rajzolta le és mérte fel 1861-ben.⁵⁸⁵ Eszerint a templom a hajóval egy szélességű félköríves szentéllyel, északi oldalon három támpillérrel és déli bejáratral rendelkezett. A diadalív két pillérén pedig faragott oszlopfők álltak. 1702-ben a feljegyzések szerint a falu templomai romokban álltak.⁵⁸⁶ Rómer szerint ezt a templomot – amelyet a leírás alapján középkorinak vélhetünk – 1734-ben építették újjá romjaiból.⁵⁸⁷ Koppány Tibor kutatásai szerint már 1721 előtt megtörténhetett a reformátusok általi újjáépítés.⁵⁸⁸ Bizonyos tehát, hogy a gyulafirátóti református templom középkori templomhelyen áll, így bizonyítható a középkori templom leírása alapján is, de a templomhely miatt is a korai átvétel. Lelkészei elszórta ismertek a 17. század közepétől.⁵⁸⁹

Hedrehely (Somogyi R. E.)

A református fa oratórium a falu közepén állott és 1748-ban közel volt az összeomláshoz. Felszerelése: paraszti munkával készített padok, szószék, szőnyeggel leterített asztal és egy kancsó (*amphora*). A temető a régi templom körül volt, egyeseken használták a felekezetek.⁵⁹⁰

⁵⁸² KÖRMENDY 1971, 71; *Visitationes Canonicae* A8/9, 610.

⁵⁸³ TÓTH 1927, 37.; KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 252. THURY 1998, 199.

⁵⁸⁴ VÁRADY, 1987. 89., KOPPÁNY, 1967. 129., MRT 2. 94. 20/2. sz. lelőhely.

⁵⁸⁵ RÓMER Jkv. VII. 22.

⁵⁸⁶ MRT 2. 94. 20/2. sz. lelőhely. A másik templomról közelebbi nem ismert, illetve ma is állnak a premontrei monostor romjai.

⁵⁸⁷ RÓMER Jkv. VII. 22.

⁵⁸⁸ KOPPÁNY 1967, 129.

⁵⁸⁹ KÖBLÖS 2009, 267.

⁵⁹⁰ KÖRMENDY 1971, 71–72; *Visitationes Canonicae* A8/9, 465.

Hetes (Somogyi R. E.)

A reformátusok első templomukat (oratórium) 1596-ban építették a falu közepén levő parókia szérűjén. A templom fából készült és szalmával volt fedve.⁵⁹¹ Nagysága elegendő volt a hívek befogadására. Általánosan későbbi jelenség, hogy a parókia udvarában épülnek fel ilyenek. A legkorábbi ismert példája a nem szilárd anyagból épült – és nem középkori hagyományokat követő – templom mintáját mutató református szakrális épületnek. 1770-ben a megsérült templomot fatalpakra építették át. Ezt 1831-ben villám sújtotta és teljesen leégett. Az új kőtemplom barokk homlokzati toronnyal 1844–47 között épült. A római katolikus templomot a középkori templom alapjain 1735 körül építették. A katolikus templom körül volt a temető, melybe vegyesen temetkeztek.⁵⁹²

Hobol (Somogyi R. E.)

A pozsonyi Helytartótanács rendeletére 1763-ban kiküldött bizottság által felvett jegyzőkönyv szerint Hobolban 40–48 évvel korábban (1715–23) volt református prédikátor és templom, „*mely sövénybül fa talpakra építve volt*”. (Sövényfalú épület) Amikor a második templom 1762-ben elégett, a lelkész pajtájában végezték az istentiszteletet. 8 tanú vallotta ugyanezt. Kőtemploma 1800-ban épült.⁵⁹³

Homokbödöge (Pápai R. E.)

A reformáció korán kezdődött, 1598-ból már adattal rendelkezünk oratóriumáról. A 17. században lelkészeinek nevét ismerjük. A 18. századra a református lakosság száma csökken az evangélikusokéval szemben, s egy templomot használnak. 1754-ben eltiltják őket a vallásgyakorlás lehetőségétől.⁵⁹⁴ Az evangélikusok és reformátusok temploma 1741-ben épült. Az 1748-vizitáció szerint is egy épületet használtak.⁵⁹⁵ A mai templom 1786-87-ben épült fel.⁵⁹⁶

⁵⁹¹ KOVÁTS 1942, 434.

⁵⁹² Visitationes Canonicae A8/7, 287; KÖRMENDY 1971, 66; KOVÁTS J. 1942, 434; GENTHON 1959, 135.

⁵⁹³ KÖRMENDY 1971, 72; GENTHON 1959, 138.

⁵⁹⁴ TÓTH 1927, 37–38; VÁRADY 2002, 660.

⁵⁹⁵ RAJCSI 1980, 138.

⁵⁹⁶ műemléki azonosítója: 9903 törzsszáma: 5055

Homokszentgyörgy (Somogyi R. E.)

A falu közepén már 1748-ban állt a református fa oratórium, amelyet sárral tapasztottak, és szalmával fedtek. Berendezése: paraszti munkával készített padok, szószék és asztal. Temető a falutól nyugatra feküdt kereszt és kerítés nélkül. 1779-ben a fatemplomot kissé megemelték, kívül-belül újra vakolták, és új kórossal, padokkal és szószékekkel „ékesítették”. Kőtemplom 1826-ban épült.⁵⁹⁷

Iharos (Somogyi R. E.)

A 18. század elején a katolikusok, reformátusok és evangélikusok közösen építettek fa oratóriumot, amelyet azonban a Somogy vármegyei hatóság bezárt, mivel csak a protestánsok használták. 1748-ban a Canonica Visitatio alkalmával a katolikusoknak átadták. Berendezése ekkor: asztalos által készített padok, szószék, asztal. Ezt oltárnak használták feszülettel és térítőekkel.⁵⁹⁸

Ihászi (Pápai R. E.)

Csupán egyetlen forrással rendelkezünk, miszerint az 1633-as körmendi zsinaton, lelkésze, Vasas Tamás nem tudott megjelenni. Tóth Endre kiválóan észlelte, hogy mivel ugyanebben az évben az említett lelkész Takácsiban is szerepel, ezért valószínűleg Ihászi csak hozzá tartozott, mint szórvány (ma is az).⁵⁹⁹

Istvándi (Somogyi R. E.)

A 17. század elején épült fatalpra a náddal fedett oratórium a régi katolikus templom helyén. Ezt a templomot 1748-ban restaurálták, és belső falazatát madár és állatfigurákkal díszítve újrafestették. Berendezése: paraszti munkával készített padok, szószék, úrasztala terítővel és „szégyenkő” a bűnösök számára. A 12. században épített hatalmas kéttornyú templomból csak a nyugati torony maradt meg, melyet a reformátusok használatba vettek. Az új kőtemplom a 18. század második felében épült.⁶⁰⁰

⁵⁹⁷ KÖRMENDY 1971, 72; *Visitationes Canonicae* A8/9, 568–569; KOVÁTS J. 1942, 435.

⁵⁹⁸ KÖRMENDY 1971, 72.

⁵⁹⁹ TÓTH 1927, 39.

⁶⁰⁰ KÖRMENDY 1971, 72; *Visitationes Canonicae* A8/9, 593–594; KOVÁTS J. 1942, 435; GENTHON 1959, 142.

Iszkaszentgyörgy (Mezőföldi R. E.)

Oratóriumuk sövénytemplom volt, melyet már a 17. század második felében megépítettek, nádtetővel, ezt 1707-ben javították. 1747 körül kezdtek kőtemplomot építeni, de a földesúr Amadé László beszüntette a munkát. Az egyetlen álló kőfalhoz fából pótolták ki a többi részlet.⁶⁰¹ 1757-ben egy megyegyűlésén tanukat kérdezték ki, a felől, hogy milyen köveket használtak fel az iszkaszentgyörgyi református templom építéséhez. Az első tanú úgy nyilatkozott, hogy a templom egy sövénytemplom helyett kb. 50 évvel korábban épült, és a környékről származó köveket használtak fel, a régi katolikus templom köveit a mai katolikus templom építéséhez szállították. A második tanú szerint „*az régi pópista templom köveit nem hordák annyibul is inkább tudgya, mivel még annak utánna is sokáig fönt állottak az régi falai.*” A harmadik tanú elmondta, hogy 49 évvel ezelőtt, a református templom építésekor hallotta, hogy némelyek emlegetik, „*hogy az régi pópista templom köve nem messze volna, jó lenne belőle hordani.*”⁶⁰² Ezek alapján a református templomot új helyen, s nem a középkori helyén építették fel. Stibrányi Máté szerint a középkori templom helyén áll a református templom.⁶⁰³ A mai templom 1789-ben épült.⁶⁰⁴

Kadarkút (Somogyi R. E.)

1748-ban a reformátusoknak sárral tapasztott és szalmával fedett fatemploma a falu közepén állt. Építésének és restaurálásának idejét nem ismerjük. Berendezése: paraszti munkával készített padok, szószék, leterített asztal és ónkanna (kb. 2 iccs). A temető a falutól északra, körülsáncolva és kereszt nélkül található. Vegyesen használták a felekezetek.⁶⁰⁵

⁶⁰¹ KÖRMENDY 1971, 59; *Visitationes Canonicae* A8/3, 107.

⁶⁰² Protestáns egyházi és iskolai lapok 15. évf. 1872. 31. sz. 974–975.

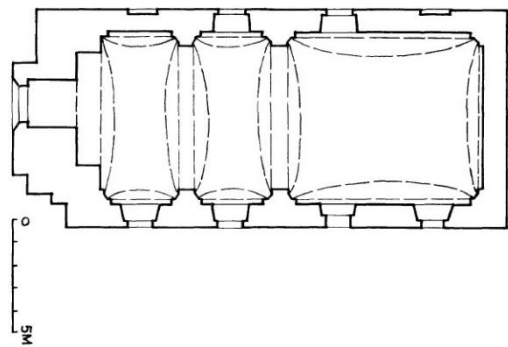
⁶⁰³ STIBRÁNYI 2015, 54.

⁶⁰⁴ GENTHON 1959, 142.

⁶⁰⁵ KÖRMENDY 1971, 72; *Visitationes Canonicae* A8/9, 459.

Kádárta (Veszprémi R. E.)

A mai református templom fő tömegének kialakítása 1794-ben készült, majd tornyát 1910-ben bővítették.⁶⁰⁶ 15. századi eredetűnek tarthatjuk, amit alaprajzi elrendezése és tornyának alapfalai is mutatnak.⁶⁰⁷ Koppány szerint a hajó nyugati fele is a toronyhoz kapcsolódó középkori maradvány.⁶⁰⁸ Általános jellemző az átvett középkori templomoknál, hogy a toronyaljzat – méretbeli nehézségek miatt – változatlanul hagyják, a hajó

9. ábra A kádártai református templom KOPPÁNY 1967.133.

nyugati részét – sok esetben a teljes hajót – megtartják, a szentély lebontásával pedig kelet felé bővítik az épületet a megmaradt hajó szélességében.⁶⁰⁹ Az MRT szerzői, Rómer Flórisra hivatkozva – aki szintén járt a templomnál –, a kapuk részleteit gótikus eredetűnek tartják.⁶¹⁰ Koppány Tibor ezekről semmit nem említ. 1702-ben romosként említették. Rómer szerint a templom egyenes szentélyzáródású volt, patrónusa talán Szent Mihály lehetett.⁶¹¹ Templom körüli temetőjének fala talán megegyezik a mai kerítés falának vonalával.⁶¹² Első protestáns lelkésze Dévai Bíró Mátyás volt 1534–35 körül, majd 1619-től ismertek református lelkészei.⁶¹³

Kálmánca (Somogyi R. E.)

A reformátusok 1738-ban építettek fa oratóriumot, amelynek berendezése: paraszti munkával készített festett padok, szószék és asztal. A középkori templom romjainál, a falutól nyugatra volt a temető kereszt és kerítés nélkül, ahova a katolikus és református lakosok közösen temetkeztek.⁶¹⁴

⁶⁰⁶ HUDI 2002, 478., KOPPÁNY 1967, 131., MRT 2. 111. 25/2. sz. lelőhely, VÁRADY 1987, 103., KOVÁTS 1942, II. 479.

⁶⁰⁷ MRT 2. 111. 25/2. sz. lelőhely.

⁶⁰⁸ KOPPÁNY 1967, 131.

⁶⁰⁹ Például: Vörösberény, Balatonszőlős stb. A keleti bővítés eltérő szélességű is lehet, mint például Mezőlak (Veszprém m.) esetében, ahol kis mértékű (20-20 cm-es) szélesítés látható.

⁶¹⁰ MRT 2. 111. 25/2. sz. lelőhely, RÓMER Jkv. VII. 27–28.

⁶¹¹ KOPPÁNY 1967, 131.

⁶¹² MRT 2. 111. 25/2. sz. lelőhely.

⁶¹³ KÖBLÖS, 2009. 185.

⁶¹⁴ KÖRMENDY 1971, 73; *Visitationes Canonicae* A8/9, 561.

Kámány (Somogyi R. E.)

A reformátusok 1748-ban sárral tapasztott és szalmával fedett fa oratóriumot építettek. Berendezése: paraszti munkával készült padok, szószék és „szégyenkő” a nyilvános bűnösök számára. A falun kívül lévő temetőt közösen használták. A temetőben kereszt nem volt, de mély árokkal vették körül.⁶¹⁵

Kapoly (Somogyi R. E.)

A reformátusoknak 1748-ban a falu közepén állott a sárral tapasztott és náddal fedett sövénytemploma (oratórium), melyet karókkal vettek körül. Volt benne szószék, úrasztala és néhány durván faragott pad. Az új templom 1838-ban épült.⁶¹⁶

Kaposfő (Somogyi R. E.)

A reformátusok nyárfa-boronából készült szalmatető oratóriuma 1748-ban dűledező állapotban volt. Majd 1750-ben királyi engedély nélkül a nyárfaborona templom helyett fatalpas sövénytemplomot építettek. Méretei: 12,67 m hosszú és 7,52 m széles. Az új templom a réginél annak pitvarával lett szélesebb és félölnyivel hosszabb. Berendezése: paraszti munkával készült padok, szószék ráfestett kakassal és asztalterítővel. A falutól nyugatra volt a kerítés nélküli temető. Kőtemplomot 1793-ban építettek.⁶¹⁷

Kastélyosdombó (Somogyi R. E.)

A reformátusok 6 öl 2 láb hosszú és 3 öl 4 és fél láb széles fa oratóriuma a 18. század elején épülhetett, 1775-ben összedőlt. Az elpusztult helyett királyi engedéllyel 1776-ban ugyancsak fából újat építettek. Berendezése: padok és szószék. Kőtemplom 1835-ben épült.⁶¹⁸

Kazsok (Somogyi R. E.)

Az evangélikus földesurak engedélyével 1732-ben restaurálták a fából készült 5 ablakos, díszes oratóriumukat, melynek építési ideje ismeretlen. Sárral tapasztották, bemeszelték és zsindelellyel fedték. Berendezése: dupla kórus egyszerű lépcsővel, asztalos által készített 24 pad, szószék és úrasztala. A kórus feletti toronyban 50 font súlyú harang függött. A temető a

⁶¹⁵ KÖRMENDY 1971, 73; *Visitationes Canonicae* A8/9, 597–598.

⁶¹⁶ *Visitationes Canonicae* A8/7, 338; KÖRMENDY 1971, 66–67; KOVÁTS J. 1942, 388.

⁶¹⁷ KÖRMENDY 1971, 72; *Visitationes Canonicae* A8/9, 457; KOVÁTS J. 1942, 444.

⁶¹⁸ KÖRMENDY 1971, 73; KOVÁTS J. 1942, 436.

falun kívül, a régi falu helyén volt, a katolikusok ősi templomának romjaival. Vegyesen temetkeztek. Kerítése és keresztje nem volt. A templomot 1745—46-ban elvették a reformátusoktól, mivel azt hatósági engedély nélkül restaurálták.⁶¹⁹

Kemeneshőgyész (Pápai R. E.)

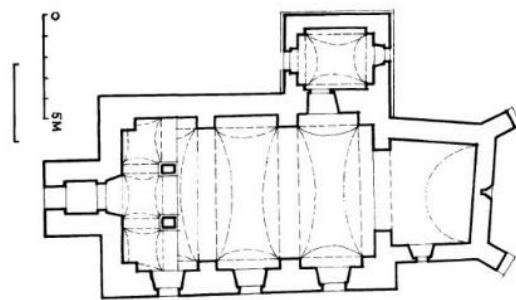
Református történetéről csak annyit tudni, hogy 1618-ban lelkésze Szentmártoni Vaska Kristóf részt vett a szentlőrinci zsinaton.⁶²⁰ 1646-tól már evangélikus prédikátorai ismertek.⁶²¹

Kenyeri (Pápai R. E.)

Lelkésze Pápai Gergely részt vett az 1618-as szentlőrinci zsinaton. 1630-tól pedig már evangélikus prédikátorai ismertek.⁶²²

Kerta (Pápai R. E.)

Tóth Endre azt feltételezi, hogy a 17. század elején kellett református gyülekezetnek lennie, mivel az 1629-es körmendi zsinaton megemlítik, hogy az ellenkezők elfoglalták.⁶²³ Úgy, mint Bakonybánk vagy Dabrony esetében. 1623-ban lelkésze Szeli Gergely.⁶²⁴

10. ábra A kertai római katolikus templom. KOPPÁNY 1972.134.

⁶¹⁹ Visitationes Canonicae A8/7, 53; KÖRMENDY 1971, 67; PEHM 1934, 242.

⁶²⁰ THURY 1998, 199.; KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 177. szerint Vaskaszentmártoni Kristóf.

⁶²¹ TÓTH 1927, 40.

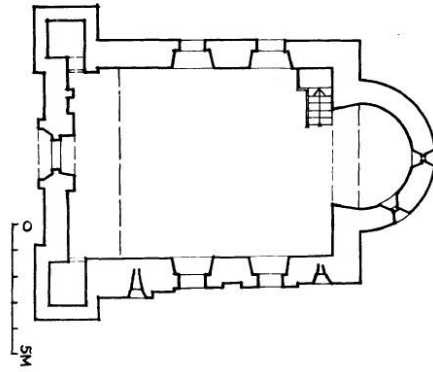
⁶²² TÓTH 1927, 41.; THURY 1998, 199.; KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 187.

⁶²³ TÓTH 1927, 42.;

⁶²⁴ KRÁNITZ–KÖBLÖS 2009, 189.

Kéttornyúlak (Pápai R. E.)

Első lelkészéről, Szeli Gergelyről a szentlőrinci zsinat kapcsán hallunk 1618-ban.⁶²⁵ Templomáról az 1774-es vizitáció jegyzőkönyve csak annyit említ, hogy a „*templom és torony körül, amint mondják, némely reparatiók nagyon szükségesek volnának.*”⁶²⁶ Szakirodalomban találunk információt középkori történetére nézve.⁶²⁷

A templom XII-XIII. századi alapítású, Szent Mihály arkangyalnak szentelték. Első említése 1360-ból való.⁶²⁸ 1683-ban a török felégette a falut,

11. ábra A kéttornyúlaki református templom. KOPPÁNY 1967.135.

akkor dőlt le a DNY-i tornya.⁶²⁹ 1753-ban, 1818-ban, 1855-ben és 1890-ben történtek javítások a templomon.⁶³⁰ A felújításokhoz köthetően van egy támpontunk, mely Rómer Flóris rajza, aki még egy toronnyal láthatta a templomot 1861-ben.⁶³¹ Rajzán az is látható, hogy a torony tükörfalás díszítésű, mely inkább az 1818-as felújításhoz köthető, ekkoriban terjedt el e környéken ez a fajta díszítési mód (Adásztevel 1810, Mihályháza 1811-14 stb.). A tornyon ekkor egyszerű résablak volt látható. Toronysisakja egyszerű gúla alakú. Párkánya egyenes lezárású. A későbbi 19. századi beavatkozások kisebb változást, hoztak a külső oldalfalakon, melyek lizénák formájában jelentkeznek. Emellett pedig neogótikus ablakok kerültek a román stílusú ablakok mellé, megváltoztatva az ablakkiosztást itt már mindkét tornyon. Az 1964-es műemléki helyreállítás során kerültek elő a déli oldal résablakai. A nyugati homlokzaton pedig ekkor kötötték először a gótikus kapuzatot a jáki építőkörhöz, illetve datálták azt az 1250-es évekre.⁶³² Összességében a templom nagyobb módosítás nélkül vészelte át a közép- és törökkort, eredeti tömegét máig tartja.

⁶²⁵ THURY 1998, 199.; KRÁNITZ–KÖBLÖS 2009, 190.

⁶²⁶ HUDI ET AL. 2002, 292.

⁶²⁷ MRT 4. 38/1; GENTHON 1959, 160.; KOPPÁNY 1967, 132; PFEIFFER 1947, 138.; DORNYAI 1927, 392. Ilon 1989.

⁶²⁸ KOPPÁNY 1967, 132.

⁶²⁹ PFEIFFER 1947, 138.; TÓTH 1927, 42.

⁶³⁰ ILON 1989, 184. műemléki azonosítója: 10228 törzsszáma: 5061

⁶³¹ Fotótár: 107.564N leltári számú fénykép; forráskiadásként sajtó alá rendezte: Valter Ilona, Velladics Márta 1999. 258.

⁶³² DERCSÉNYI 1992, 173.

Ilon Gábor ásatása 1985-ben⁶³³ hozta felszínre a sekrestye falait a templom északi oldalán. A déli oldalon egy részben meghatározhatatlan toldaléképületet részletét is feltárta, melyhez nem tudott egyértelmű magyarázatot adni. Az általa ingatagnak gondolt, véleménye szerint akár „reformáció kori hajóbővítésként is értelmezhető, ... a déli oldalon feltárt, esetleges templombővítés a református liturgiának, előírásainak egyébként megfelelne. Az így keletkező centrális helyre állított úrasztala ugyanis ezen új épületrészből is jól látható lett volna.”⁶³⁴

Királyszentistván (Veszprémi R. E.)

A mai református templom 1839–42 között épült fel.⁶³⁵ 1702-ben jó állapotúnak írták le a templomot.⁶³⁶ 1834-ben még középkori templomáról írtak,⁶³⁷ tehát a mai református templom valószínűleg bővítés miatt épült meg, esetleg a régi templom valamilyen – nem ismert veszély miatt – került lebontásra. A középkori épület tengelyét megtarthatták, ám 180 fokot fordítottak rajta. Környezetében 1962-ben csontvázas sírok kerültek elő. A templom körül lakóházak kertjeiben pedig szinte folyamatosan szórvány csontanyag kerül elő. Templom körüli temetőjének részletét tárta fel Pintér László 2003-ban.⁶³⁸ A feltárást 33 méter hosszú és 2,6 méter széles sávban végezték. Összesen 141 sír került feltárássra. Az értékelhető csontvázak száma 60. melyből csupán 7 volt teljesen ép. A többi nagy mértékben bolygatott volt. A 17–18. századi temetkezésekkel a kora középkori sírok jelentős részét elpusztíthatták. A feltáró szerint furcsa, hogy a temető földjéből nem került elő, szórványként sem, késő középkori sírlelet. A temető leletekkel datálható legkorábbi sírjait (11. század) minden esetben az altalajba ásták. Ezeket a későbbi temetkezésekkel csak egy esetben bolygatták meg. 1 sírt lehetett egyértelműen kora újkorra keltezni, egy kislány pártás maradványait. Így hiába a nagy sírszám számunkra nem tud egyértelmű adatokat szolgáltatni a feltárást, hiszen a szórványos maradványokról nem jelenthetünk ki egyértelmű értelmezéseket a leletanyag hiányára vonatkozóan.

⁶³³ ILON 1989, 186.

⁶³⁴ BENEDEK 1971, 65; 67–68. hivatkozva: ILON 1989, 189.

⁶³⁵ GENTHON 1959, 161., VÁRADY 1987, 112.

⁶³⁶ MRT 2. 115. 26/2. sz. lelőhely.

⁶³⁷ KOPPÁNY, 1967. 133.

⁶³⁸ PINTÉR 2004.

Kisbajom (Somogyi R. E.)

A reformátusok 1743-ban restaurálták a faluban levő fa oratóriumukat. Berendezése: paraszti munkával készült padok, szószék és asztal, terítővel. A falutól nyugatra levő temetőnek kerítése nem volt, és benne kereszt nem állt.⁶³⁹ Kőtemplom 1850-ben épült.⁶⁴⁰

Kismegyer (Pápai R. E.)

Győr melletti puszta, illetve külvárosi település. Református gyülekezetéről nem tudni, de következtetni lehet rá, mivel az 1657-es pápai zsinaton megüresedett gyülekezetként említik. 1659-ben egy evangélikus lelkésze ismert más egyéb nem.⁶⁴¹

Kispirit (Pápai R. E.)

A gyülekezet korai időszakáról keveset tudni. Története szorosan összefügg Nagypiritével. Az 1721-es vallásügyi vizsgálat szerint vannak reformátusok, s a régi elpusztult templom helyén épült oratóriumban tartják istentiszteleteiket. Tóth Endre Varga József nyomán azt írja erről a templomról, hogy huszita maradvány és „*olyan volt épen, mint a kéttornyúlaki templom.*” 1730-ban Csögle filiája, majd 1745-től anyaegyház, de rákényszerült az egyesülésre Nagypirittel. Oratóriuma tehát állt, 1730-tól biztosan, haranglábjuk 1739-ben épült. Mai templomuk 1793-94-ben épült fel.⁶⁴²

Köveskál (Veszprémi R. E.)

1735-ben a reformátusoknak sövényből font oratóriumuk volt, melynek hossza 7 öl, a szélessége pedig 2 öl 4 láb volt. Állt az épületben egy úrasztala egy terítővel, egy fából készített szószék szőnyeggel fedve, kellő számú pad s az épületet deszkamennyezet fedte. A mai templom 1769-ben épült.⁶⁴³

Kup (Pápai R. E.)

A település reformációja korán megtörténhetett, hiszen a protestáns Thurzó Elek birtokába került 1527-ben.⁶⁴⁴ 1618-ban lelkésze, Szombathelyi István részt vett a szentlőrinci

⁶³⁹ Vpl. A8/9, 463—464

⁶⁴⁰ KÖRMENDY 1971, 73; *Visitationes Canonicae* A8/9, 463–464; KOVÁTS J. 1942, 437.

⁶⁴¹ TÓTH 1927, 44.

⁶⁴² VÁRADY 2002, 664; TÓTH 1927, 60.

⁶⁴³ KÖRMENDY 1971, 61; GENTHON 1959, 180.

⁶⁴⁴ vö. VÁRADY 2002, 683

zsinaton.⁶⁴⁵ A középkori kőtemplomot a reformátusok használták egészen 1749-ig, amikor gróf Eszterházi Ferenc elvette és a katolikusoknak adta.⁶⁴⁶ 1698-ban „nyomorúságos, romos” állapotban volt. Tornya ekkor még állt a temetőt részben fapalánk vette körbe.⁶⁴⁷ 1748-ban szentélyvel, toronnyal és sekrestyével is rendelkezett. Belsejében: „éggi szép kép írások” voltak, déli kapuzata faragott kövekből volt.⁶⁴⁸ 1752-ben eltiltották a szabad vallásgyakorlattól, s Tapolcafőre jártak a reformátusok.⁶⁴⁹ Mai templomuk Tóth Endre szerint 1811-ben, tornya 1842-ben,⁶⁵⁰ Várady József szerint 1784-ben épült

Kustánszeg (Őrségi R. E.)

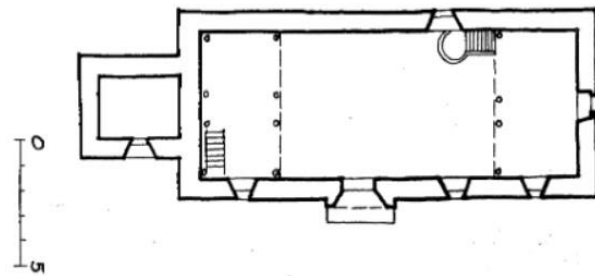
1803-ig fatemplom állt a településen.⁶⁵¹

Lábod (Somogyi R. E.)

A reformátusok 1728-ban sárral tapasztott és szalmával fedett fa oratóriumot építettek. Berendezése: paraszti munkával készült padok, terítővel ellátott szószék és asztal, egy cserépkancsó, földbesüllyesztett malomkő a nyilvános bűnösök számára. A temető a régi katolikus templom romjainál a falun kívül volt kereszt és kerítés nélkül. Új templom 1815—22 között épült.⁶⁵²

Litér (Veszprémi R. E.)

A litéri református templom egyike az egyházmegye legszebb középkori maradvánnyal rendelkező templomainak. Bélletes kapuzata, melynek feltárása 1962-ben történt, az 1270-es évekre keltezhető.⁶⁵³

12. ábra A litéri református templom.
KOPPÁNY 1963.98.

⁶⁴⁵ VÁRADY 2002, 664; THURY 1998, 199.; KRÁNITZ–KÖBLÖS 2009, 205.

⁶⁴⁶ HUDI ET AL. 2002, 330.

⁶⁴⁷ PFEIFFER 1947, 137.

⁶⁴⁸ ILON 1995, 91.

⁶⁴⁹ TÓTH 1927, 46.

⁶⁵⁰ TÓTH 1927, 46.; VÁRADY 2002, 665.

⁶⁵¹ KÖRMENDY 1971, 63.

⁶⁵² KÖRMENDY 1971, 73; Visitationes Canonicae A8/9, 538; KOVÁTS J. 1942, 437.

⁶⁵³ RAINER 2009, 47.

A templom első említése 1472-ből ismert. Ekkor titulusa Szent Kereszt volt.⁶⁵⁴ 1582-ben a település pusztta, temploma romos állapotban található, amelynek patrónusa Szent Jakab apostol volt.⁶⁵⁵ A gyülekezet első lelkésze Enyingi Márton volt, aki 1732-ben került a faluba.⁶⁵⁶ Olaszfaluból elűzött reformátusok költöztek ide.⁶⁵⁷ Innen lehet számolni a református gyülekezet jelenlétét. 1737-ig a „parochialis ház mellett” lévő „puszta kö templom”-ot használták istentiszteleti célra, majd 1757-ig egy fatemplomot, amely ekkor leégett.⁶⁵⁸ A középkori templom barokk, mai is látható átalakítása 1784-ben történt.⁶⁵⁹

Lovászpataka (Pápai R. E.)

Egyetlen református lelkészéről tudunk 1616-1618 között, Győri Péter,⁶⁶⁰ ki egy évvel később már sági lelkész. 1630-tól evangélikus prédikátorai ismertek.⁶⁶¹

Magyaratád (Somogyi R. E.)

Az 1729-ben Vas megyéből érkező református telepesek a falu közepén szalmatető s fa oratóriumot építettek, melynek folytatása ugyanazon tető alatt lévő lelkész lakása. A falutól északra található a régi katolikus templom romjainál. Mellettük a közös temető, kerítés és kereszt nélkül. Kőtemplom 1845-ben épült.⁶⁶²

Magyaregres (Somogyi R. E.)

A falu közepén, 1749-ben, a református lelkész udvarán (area) paraszti munkával készült, tapasztott, és szalmával fedett fa oratórium állt, mely akkor már „réginek” mondott. Volt benne néhány durva pad, úrasztala és szószék téglából falazva. Négy oszlopos haranglábon lógott a 70 font súlyú harang, mely zsinde llyel volt fedve. A falutól keletre fekvő dombocskán a katolikusok régi, Szent Ignác tiszteletére szentelt templomának romjai mellett volt a kerítés nélküli temető, melyet közösen használták. Kőtemplom 1842-ben épült.⁶⁶³

⁶⁵⁴ KOPPÁNY 1963, 98., KOPPÁNY 1967, 134.

⁶⁵⁵ MRT 2. 122. 29/1. sz. lelőhely.

⁶⁵⁶ KÖBLÖS 2009, 212., HUDI 2002, 478.

⁶⁵⁷ Körmendy 1971, 61.

⁶⁵⁸ HUDI 2002, 479.

⁶⁵⁹ KOVÁTS 1942. I. 117., VÁRADY 1987, 130.

⁶⁶⁰ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 254.

⁶⁶¹ TÓTH 1927, 48.

⁶⁶² Visitationes Canonicae A8/11, 32–33; KÖRMENDY 1971, 67, KOVÁTS J. 1942, 437.

⁶⁶³ Visitationes Canonicae A8/11, 106; KÖRMENDY 1971, 67, KOVÁTS J. 1942, 437.

Mezőcsokonya (Somogyi R. E.)

A régi református fatemplomot 1743-ban királyi rendeletre lebontották. Ezután engedélyért folyamodtak a Helytartótanácsához. Mivel annak megadása késett, ezért 1759-ben fatalpakra sövényből új oratóriumot építettek, amely az előbbinél kisebb, de magasabb volt. Hosszúsága: 13,12 m, szélessége 7,30 m. Kőtemploma 1795-ben épült.⁶⁶⁴

Mezőkomárom (Somogyi R. E.)

1725-ben építettett a reformátusok számára Kenessey Péter egy téglateplomot, azelőtt egyszerű sövényből készült oratóriumot használtak.⁶⁶⁵

Mezőlak (Pápai R. E.)

1615-ben már református lelkésze van, Komáromi János személyében. 1616-ban pedig zsinatot tartottak templomában.⁶⁶⁶ Az 1774-es összeírás csak annyiról tesz említést, hogy a gyülekezet nagy, mert zsinatokat tartanak (1616, 1654)⁶⁶⁷. Több periódusú templom, melynek első építését a XIV. század második felére teszik valószínűleg egy még korábbi templom helyén, azonban előzményről egyelőre nem tudni.⁶⁶⁸ Első említése az építés körüli évből 1373-ból származik.⁶⁶⁹ A Boldogságos Szűz tiszteletére szentelték fel, építtetője talán Mezőlaki Miklós a királyné óbudai várnagya.⁶⁷⁰ 1698-ban romladozó állapotban volt, de még állt a kőből épült tornya és boltozott szentélye, valamint romokban sekrestyéje is. Temetőjének fa kerítése volt.⁶⁷¹ A templom nyugati, torony alatti bejáratát gótikus faragott szarkő szegélyezi.⁶⁷² Korábban azt gondolták gyülekezeti hagyomány alapján, hogy a templom 1623-ban épült.⁶⁷³ Ennek alapja, hogy 1808-ban még olvasható volt egy felirat, mely szerint a tűzvészben elpusztult templom helyére újat építettek,⁶⁷⁴ de ami valószínűbb a

⁶⁶⁴ KÖRMENDY 1971, 67; KOVÁTS J 1942, 348.

⁶⁶⁵ KÖRMENDY 1971, 62.

⁶⁶⁶ TÓTH 1927, 50.; KRÁNITZ–KÖBLÖS 2009, 221.

⁶⁶⁷ HUDI ET AL. 2002, 291.

⁶⁶⁸ műemléki azonosító: 17854

⁶⁶⁹ ILON 1995, 99.

⁶⁷⁰ KOPPÁNY 1967. 135.

⁶⁷¹ PFEIFFER 1947, 122-123.

⁶⁷² MRT 4. 48/1. 159.

⁶⁷³ Ez vsz. TÓTH 1927, 50-51. alapján terjedt el.

⁶⁷⁴ TÓTH 1927, 51.

maradványok alapján, hogy csupán újjáépítették. A torony alsó kétharmada, illetve a hajó eleje is egykorú a bejárattal. Ezt egy 2015-ös építészeti felmérés⁶⁷⁵ is feltünteti már, azonban ebben a felmérésben nem jelölték a torony közepe táján belülről jól kivehető, befalazott lőrés-szerű ablakok nyomait. Érdekessége a toronynak a nyugatról elé épített vaskos támaszték, mely egy dongaboltozatos előteret hoz létre a bejárat előtt. Ha tehát nem 1623-ban épült a templom első része, hanem korábban és egészen 1698-ig romladozó állapotban volt, akkor ezt a megerősítést 1623-hoz, vagy 1698 utánra tehetjük. Figyelembe véve azonban, hogy ma is láthatóak azok a régi statikai problémák, amik miatt ez a megerősítés kellett, inkább a korábbi időponthoz kötném ennek megépítését. Azt, hogy az épület (hajó) hátsó részét bővítették-e ekkor, nem tudni, mivel a későbbiekben (1742, 1830, 1911⁶⁷⁶) újabb átépítéseket hajtottak végre a torony felső részén és a hajó keleti részén, megszüntették például a szentélyrészt. Ez a bejárat megoldás tűnik fel a csöglei és balatonszőlősi templomoknál is. További érdekessége a templombelsőnek az a festett kazettás famennyezet, melynek egy-két darabja a Néprajzi Múzeumban található illetve, fényképes ábrázolása maradt fenn a Forster Központ Fotótárában.⁶⁷⁷ 2015-ben a pápai Mezei Építész Műhely Bt. végezte el a templom felmérését.⁶⁷⁸ Műemléki kutatása nem volt.

Mihályháza (Pápai R. E.)

Korai időszakáról nem sokat tudni. Első emléke egy 1652-ből fennmaradt harang, melyet a reformátusok használtak. Felirata: *Me fudit Balthasar Harman 1652.*⁶⁷⁹ A gyülekezet megalakulása 1618 és 1652 közé tehető. Ugyan az 1698-as vizitáció szerint nincs temploma, mégis kutatásaim szerint temploma, melyet 1721-ben kőből épültnek írnak le, középkori eredetű.⁶⁸⁰ 1698-ban azt írja a vizitátor, hogy „*E két (ti. Pápadereskével együtt) faluban se templom, se paplak, se semmiféle szántó föld nincs.*”⁶⁸¹ Hat lakott házról ír ekkor a jegyzőkönyv. Egy katolikuson kívül pedig mindenki protestáns.⁶⁸² 1779-ben épült mai temploma építéséhez beadott kérvényeknél írják le e templomot. (18. ábra) E szerint első és

⁶⁷⁵ VARGA 1971, 199–200.

⁶⁷⁶ ILON 1995, 99.

⁶⁷⁷ Fotótár: 002.985.; 002.986.; 009.939.; 027.827. leltári számokon

⁶⁷⁸ A teljes dokumentáció felhasználásának lehetőségét köszönöm Mezei László főépítésznek.

⁶⁷⁹ HUDI ET AL. 2002, 293; PATAY 1989,

⁶⁸⁰ PÁTKAI 2016; PÁTKAI 2017.

⁶⁸¹ RAJCZI 1984, 284.

⁶⁸² RAJCZI 1984, 284.

egy hátsó részből (*partem anteriorem és partem posteriorem*) áll. Egy korábbi 1770-es adat szerint is két részből állt. Az első rész 2,75öl (5,2m) széles és 3öl (5,67m) hosszú, míg a hátsó rész 1,9 öl (3,62m) széles és 1,5öl (2,83m) hosszú.⁶⁸³ Ez a templom a leírás alapján egy szabályos szentéllyel, illetve középkori alaprajzzal rendelkező templomépület. Egy 1774-es felmérés adatai egyszerűbben közlik a méreteket és nem választja külön az épületet sem, viszont ott ugyanazt a hosszúságot adják meg, mint 4 évvel korábban. E szerint hosszát tekintve az épület 4,5 öl (8.5m) szélességét tekintve részben 2.75 öl (5.2m) részben pedig 1.33 öl (2.5m).⁶⁸⁴ Ha a korábbi felmérés első és hátsó részénél feltüntetett méretét összeadjuk éppen 8.5 métert kapunk. Tehát megerősíthetjük, hogy e kőépület valóban „szentéllyel” rendelkezett. Arról sajnos nem tudunk meg pontosabban, hogy e szentély félköríves, egyenes záródású, vagy poligonális volt, így hozzávetőleges datálásra sincs lehetőségünk. Viszont, ha a számadatokat vesszük figyelembe és azt, hogy a hátsó résznek (szentélynek) van hossza és szélessége, akkor egy egyenes záródású épület képe rajzolódhat ki. Így kiegészíthetjük az adatokat, hogy a hajó mindkét oldalon 0,8 méterrel szélesebb a szentélynél, ami megfelel egy klasszikus, középkori templomformának. A templomban és annak keleti oldalán végzett talajradaros felmérésünk sajnos nem mutat egyértelműen előzményeket, azonban a templom közepén talán maradhatott némi falazat, mely anomáliaként, kelet-nyugati irányban jól látszik. A templom tájolása miatt viszont valószínűleg e korai templom fő tömege a padok alá és a ma fal alá esik, nem nyúlik túl kelet felé.

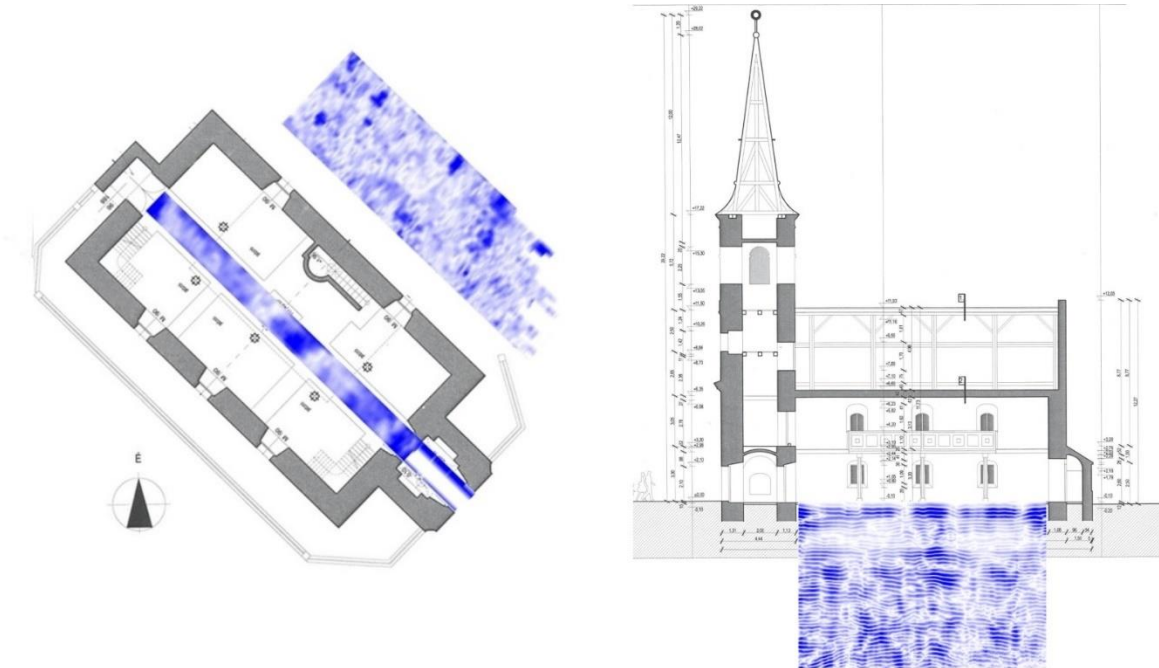
Ebből az épületből ismerünk még latin nyelvű feliratot is, melyet 1733-ban, egy felújításhoz kapcsolódóan készíttetett Gyimóti Timóteus lelkész. Ám a későbbiekben a jegyzőkönyvet készítő lelkész, Csaba István megjegyzi, hogy nem tudja milyen felújítást végeztek az oratóriumon, de – állítása szerint – hamis feliratot készíttetett Gyimóti Timóteus a „*cathedra megett lévő kőfalra*”, amiben azt állítja, hogy az ő idejében építették. „*Holott az eddig valókból, a Nap fényénél is világosabb, hogy e mostani Oratoriumnak fenn állása minden mostani embereknek emlékezetét fellyül haladja és nem az ő Kegyelme idejében építtetett.*”⁶⁸⁵ A

⁶⁸³ Mihályházi Református Egyházközség Irattára, Memorialis c. jegyzőkönyv. 1. kötet. 18. PÁTKAI 2017, 186.

⁶⁸⁴ Mihályházi Református Egyházközség Irattára, Memorialis c. jegyzőkönyv. 1. kötet. 32–33. PÁTKAI 2017, 186.

⁶⁸⁵ A felírt szöveg: *IN SACRO S. TRINITATEM EIUDEMQUE LAUDEM AEDIFICATUR M. R. TIMOTHEO GYIMOTI, SUB JUDICATE DNI NICOLAI NÁDASDI MDCLLXVVIII. – A SZENTHÁROMSÁG MAGASZTALÁSÁRA ÉS DICSÉRETÉRE ÉPÍTETTE GYIMÓTI TIMÓTEUS LEKÉSZ NÁDASDY MIKLÓS ÚR KEGYELME ALATT 1733.* Mihályházi Református Egyházközség Irattára, Memorialis c. jegyzőkönyv. 1. kötet. 6.

mai templom 1779. április 21. és november 7-e között épült fel. 30 méter magas tornya 1811-14 között épült.⁶⁸⁶

13. ábra A mihályházi református templom alaprajzára és metszetére vetített mérés képei. A felmérést végezte Györffy-Villám Zsombor - Pátkai Ádám Sándor, az építészeti felmérést Mezei László végezte.

Moha (Mezőföldi R. E.)

Az oratórium az 1721-es „Pesti Commissio” vizsgálatára előtt sárral tapasztott harasztkerítésből készült és az előterét építették kőből 1742-ben.⁶⁸⁷

Monoszló (Veszprémi R. E.)

A református templom egyértelműen középkori eredetű, azonban fő tömegének látványa inkább barokk stílusú, melyet tornya rendkívüli módon erősít. Ezt a külsőt 1829-ben kapta. Műemléki helyreállítása 1975–77-ben történt.⁶⁸⁸ A román kori templom patrónusa Szent Mihály, első említése 1252-ből ismert.⁶⁸⁹ E korai periódusban a templom félköríves szentéllyel rendelkezett. Ma is látható bordás keresztboltozatú, egyenes záródású szentélye

⁶⁸⁶ Ény-Dk-i tengelyben belső tere: 9.5x19 méter.

⁶⁸⁷ Visitationes Canonicae A8/3, 108-109; KÖRMENDY 1971, 59.

⁶⁸⁸ CSÁSZÁR 1984; KOPPÁNY 1993, 147.

⁶⁸⁹ MRT 1. 121. 31/5. sz. lelőhely.

14. századi.⁶⁹⁰ A település 1548-ban elpusztult, 1550-ben temploma üresen állt.⁶⁹¹ A gyülekezet lelkészeit a 17. század első feléből már ismerjük.⁶⁹²

Mórichida (Pápai R. E.)

1607-ben evangélikus lelkésze van, 1618-ban református lelkésze Szenczi András⁶⁹³ részt vett a szentlőrinci zsinaton. 1619-ben ismét református lelkészeként találjuk Szeli Gergelyt. 1629-től ismét evangélikus.⁶⁹⁴

Nagyacsád (Pápai R. E.)

1746 óta ismertek a lelkészei, kik mindig a nemesgörsönyi gyülekezet lelkészei voltak.⁶⁹⁵ 1748-ban sövényből, náddal fedett oratóriuma állt a faluban, melynek méretei: 5,75 öl x 3,25 öl. Ez átszámolva kb. 10,8m x 6,1m.⁶⁹⁶ 22 pad állt benne, mely nagyjából 180 személy befogadására tette alkalmassá az oratóriumot. Ez a fele a falu lakosságának.⁶⁹⁷ Várady szerint 1755-ben épült templom Gyimóti Timóteus idejében, de valószínűsíthető, hogy ez ugyanaz, amit 1748-ból ismerünk. A nagyméretű kőtemplom csak 1782-83-ban épült fel.⁶⁹⁸

Nagycsepely (Somogyi R. E.)

A falu közepén a reformátusoknak elég tágas, fából készült, sárral tapasztott, kívül-belül fehérre meszelt és faszindellyel fedett oratóriuma állt 1749-ben, amely hatalmas karókkal volt bekerítve. Belül feketére festett szószék, úrasztala, fából készült kórus, amely a famennyezzettel együtt változatos színűre volt festve. Körmeny szerint a régi katolikus templom a falu déli részén romokban hevert. Míg az új református kőtemplom 1784-ben épült.⁶⁹⁹ Ezzel szemben Aradi Csillánál azt olvassuk, hogy az 1749-es Canonica Visitatio kiemelkedőnek írja le a templomot. A középkori félköríves szentélyű templomot a mai református templom foglalja magában, amelyet 1784-ben barokk, 1851-ben romantikus

⁶⁹⁰ CSÁSZÁR 1978; KOPPÁNY 1993, 147

⁶⁹¹ KOPPÁNY 1972, 230.

⁶⁹² KÖBLÖS 2009; 226–227.

⁶⁹³ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 228.

⁶⁹⁴ TÓTH 1927, 56.; THURY 1998, 199.

⁶⁹⁵ VÁRADY 2002, 674.; TÓTH 1927, 56.

⁶⁹⁶ 1 bécsi öl 1,89m, 1 pozsonyi öl 1,9 m HUDI ET AL. 2002, 557–558.

⁶⁹⁷ KÖRMENDY 1971, 76. műemléki azonosítója: 10058 törzsszáma: 5079

⁶⁹⁸ VÁRADY 2002, 674.

⁶⁹⁹ KÖRMENDY 1971, 68.

stílusban építettek át, végül 1894-ben bővítettek. Tornya részben középkori 3 lépcsős támpillérrel. A templomban gótikus faragványokat (szárkötőredékeket) őriznek.⁷⁰⁰

Nagygyimót (Pápai R. E.)

A település reformációja korán megtörténhetett, hiszen a protestáns Thurzó Elek birtokába került 1527-ben.⁷⁰¹ A középkori templomot megszerezték a reformátusok.⁷⁰² 1618-ban lelkészének nevét ugyan nem tüntették fel, de szerepel a szentlőrinci zsinat listájában.⁷⁰³ 1629-ben lelkésze Hajgató András.⁷⁰⁴ Ma a 19. században épült neoromán és neogótikus jegyeket hordozó katolikus templom áll a középkori templom helyén. 1747-ig használták a reformátusok. 1752-ben úzták el a prédikátort, 3 év múlva a tanítót. Ezután Adásztevelre, majd Homokbödögére jártak át, s oda tartoztak. 1784-ben kaptak engedélyt Homokbödögével közösen templomépítésre.⁷⁰⁵ A visszavett templomot 1779-ben még középkori állapotában írták le.⁷⁰⁶ A mai református templom helyén a katonai felmérések vendéglőt mutatnak a 19. században. Valószínűleg ennek épülete maradt fenn és vette meg az egyház, majd építettek hozzá egy tornyot.⁷⁰⁷

Nagykorpád (Somogyi R. E.)

1748-ban a fából készített, sárral tapasztott és szalmával fedett oratórium közel állt a pusztuláshoz. A református hívek megjavították volna, de a földesúr nem engedte. Berendezése: paraszti munkával készült padok, szószék és asztal, terítővel, továbbá malomkő a nyilvános bűnösök számára. A temető a régi templom romjai mellett volt kerítés nélkül. Közösen használták. Új templom 1795-ben épült.⁷⁰⁸

Nagypirit (Pápai R. E.)

A reformáció kezdetére nincs pontos adatunk. Csupán a 18. század elején tűnik fel – Kispirittel együtt – Csögle filiájaként. Nagypirit esetében is számolhatunk a Kispiriten is élő

⁷⁰⁰ ARADI 2016, 113.

⁷⁰¹ vö. VÁRADY 2002, 683

⁷⁰² RAJCSI 1980, 138.

⁷⁰³ THURY 1998, 199.; TÓTH 1927, 58–59.

⁷⁰⁴ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 231.

⁷⁰⁵ VÁRADY 2002, 675.

⁷⁰⁶ ILON 1995, 111.

⁷⁰⁷ belső tere: 6x10 méter, tornya 10 méter magas

⁷⁰⁸ KÖRMENDY 1971, 73; Visitationes Canonicae A8/9, 461–462; KOVÁTS J. 1942, 439.

hagyománnyal, hogy temploma olyan, mint a kéttornyúlaki. Ezt azonban megcáfolhatjuk, hiszen látható és történeti adatokból is tudjuk,⁷⁰⁹ hogy a mai templom tornyának alsó kétharmada középkori eredetű, de annak nem lehetett párja, ti. a kéttornyúlaki templomnak két nyugati tornya van. A mai templom⁷¹⁰ 1795-96-ban épült Oswald mester vezetésével, aki valószínűleg azonos azzal a mihályházi Oswald mesterrel, aki a nyárádi templomot is építette 1788-ban.⁷¹¹ Tornyát 1802-ben magasították.⁷¹²

Nagyvázsony (Veszprémi R. E.)

Deszkamennyezettel és náddal fedett, „bakonyi székekkel” berendezett és karókkal körbekerített nagyvázsonyi evangélikus és református imaház. Előbbit a nagyvázsonyi vár eredetileg német származású végvári katonasága építhette.⁷¹³ A reformátusok kőtemploma 1861-ben épült.⁷¹⁴

Nána (Bakonynána) (Pápai R. E.)

1640-ben református prédikátora Újvári Jakab.⁷¹⁵ Utána még ismert 14 évig a lelkészek neve, de egyéb semmi. A 18. század második harmadától már csak levitái vannak, templomuk sincs meg. Erről közelebbit nem tudni. 1774 táján szűnhetett meg a református egyház a településen, amikor a levitát egy lakos megverte és elkergette. Ezután a földesúr Nádasdy Boldizsár katolikus tanítót hívott a faluba.⁷¹⁶

Nemesdéd (Somogyi R. E.)

A reformátusok fa oratóriuma 1718-ban épült, amelyet kívül-belül sárral tapasztottak és szalmával fedtek. Berendezése: paraszti munkával készült padok, szószék, asztal leterítve és 3 iccés amfora. A reformátusok körülsáncolt temetője a falun kívül volt kereszt nélkül. Közösen

⁷⁰⁹ VÁRADY 2002, 676.

⁷¹⁰ műemléki azonosítója: 10063 törzsszáma: 4953

⁷¹¹ NOVÁK 2003, 55.

⁷¹² VÁRADY 2002, 676.

⁷¹³ NÉMETH 1901, 131–132; Körmendy 1971, 62.

⁷¹⁴ Genthon 1959, 220.

⁷¹⁵ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 237.

⁷¹⁶ TÓTH 1927, 62.

használták. A református fatemplomot tűzvész pusztította el. A kőtemplom 1826–36 között épült.⁷¹⁷

Nemeskisfalud (Somogyi R. E.)

A reformátusok fa oratóriuma a falu északi végén épült, sárral tapasztották és szalmával fedték. Építési idejét 1748-ban nem tudták megmondani. Berendezése: paraszti munkával készült padok, szószék, terítővel letakart asztal és malomkő, amelyen a nyilvános házasságtörő asszonyoknak és férfiaknak kellett állni. A temető a falun kívül volt kereszt és kerítés nélkül. Az új kőtemplom 1836-ban épült.⁷¹⁸

Nemesnép (Őrségi R. E.)

Ismeretlen időben épült fatemploma helyére, mely leégett, 1793-ban épült új kőtemplom.⁷¹⁹

Nemesvámos (Veszprémi R. E.)

A mai – 18. században épült⁷²⁰ – református templom ugyan nem tartalmaz középkori maradványokat, ám jó eséllyel azonosították a templomhelyet a középkorban is használttal. Erre utalnak a gyülekezet 17. századból származó, tehát korai klenódiumai, valamint, a templom nem szabályos elhelyezkedése is erre utal. Emellett a II. József-féle katonai felmérés templom körüli temető falát említi, mely ugyancsak ide vonatkozik.⁷²¹ Plébánosát csak 1539-ben említik, ezen kívül keveset lehet tudni a templomról.⁷²² A település 1582-től pusztta volt, s 1617-től kezdett újra népesedni.⁷²³ Első lelkésze Udvarnoki Simon 1612-ből ismert.⁷²⁴ Ez azt mutatja, hogy a település újjraéledésekor már református használatban lehetett a középkori templom.

⁷¹⁷ KÖRMENDY 1971, 73–74; Visitationes Canonicae A8/9, 314; KOVÁTS J. 1942, 439.

⁷¹⁸ KÖRMENDY 1971, 74; Visitationes Canonicae A8/9, 436; KOVÁTS J. 1942, 440.

⁷¹⁹ KÖRMENDY 1971, 63.

⁷²⁰ VÁRADY, 1987. 159.

⁷²¹ MRT 2. 146. 34/1. sz. lelőhely.

⁷²² KOPPÁNY, 1967. 137.

⁷²³ MRT 2. 146. 34/1. sz. lelőhely.

⁷²⁴ KÖBLÖS, 2009. 314.

Nemesszalók (Pápai R. E.)

A korai időszakról nincsenek adataink, reformációjának ideje ismeretlen. A 17. században a településen már protestáns többségről beszélhetünk, de nem tudni, arról, hogy a középkori templomot használta volna bármelyik protestáns felekezet. 1686-ban nemes Szalóki Pál és Péterfi Anna adományozott a gyülekezetnek egy telket melyen hamarosan templom (és iskola) is épült.⁷²⁵ 1758-ban kisméretű fa oratóriuma van a gyülekezetnek, melyet náddal fedtek be.⁷²⁶ Istentiszteletet a mihályházi lelkész tart, akit 1752-ben eltiltottak. A 20. század közepe előtt mindig Mihályháza filiája volt, 1943 és 1997 között anyaegyház. A mai templom 1787-ben épült, 17 méteres tornya pedig 1839-ben.⁷²⁷

Neszmély (Tatai R. E.)

Első okleveles említését 1235 körül találjuk „Nezmel” néven. 1341—42-ben „possessio Neezmel” és „villa Nezmel” neveken szerepel. Weech unokája, Miklós comes birtokai közé tartozik. 1359-ben Neszmélyi Hanczkó birtoka. 1422-ben és 1460-ban a komáromi várhoz tartozott. Gyulai Rudolf felvetette a Hédervári- és a Kanizsay-család birtoklásának kérdését. Azzal a megokolással, hogy azok a megyében birtokosok voltak és címerük sasszárnya, illetve szárnyas saslába Neszmély község pecsétjén is látható. 1500 körül a Porkoláb-család birtokában volt. A templom épülete keletelt, egyhajós, homlokzat előtt álló toronnyal, támpilléres szentéllyel. Anyaga terméskő és kváderkő.⁷²⁸ 1633-ból való harangja, 1649-ből és 1694-ből származó edényei.⁷²⁹ A gyülekezet alapításáról nincs információnk, de valószínű, hogy a koraiak közé tartozhat.

Nóráp (Pápai R. E.)

A település reformációja korán megtörténhetett, hiszen a protestáns Thurzó Elek birtokába került 1527-ben.⁷³⁰ Korai időszakáról azonban nem tudni. Első lelkészét Rachonovius Mihályt 1629-ből ismerjük.⁷³¹ 1698-ban a reformátusok kezében volt a középkori templom, melyet 1745-ben újjítottak fel. 1748-ban még protestáns, 1750-ben már ismét katolikus és az is maradt

⁷²⁵ VÁRADY 2002, 677.; TÓTH 1927, 63.

⁷²⁶ KÖRMENDY 1971, 76.

⁷²⁷ helyi védettséggű, azonosítója: +06985; VÁRADY 2002, 678.; TÓTH 1927, 63.

⁷²⁸ R. TOMBOR 1964, 183.

⁷²⁹ R. TOMBOR 1964, 187.

⁷³⁰ vö. VÁRADY 2002, 683

⁷³¹ TÓTH 1927, 66.; KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 244. itt: Rakonovius Mihály.

s majd 1832-35-ben ennek helyén épül fel a ma is látható katolikus templom.⁷³² 1751-ben el is üzték a református prédikátort a faluból. Ezután Kéttornyúlakhoz tartozott a gyülekezet.⁷³³ A település mai református temploma 1887-ben épült.

Noszlop (Pápai R. E.)

A reformáció után a kőből épült, toronnyal rendelkező középkori templom a reformátusok kezébe került. Herceg Benedek lelkész részt vett az 1618-as szentlőrinci zsinaton.⁷³⁴ A katolikusok el akarták venni a templomot, mert lélekszámuk megnövekedett. 1748-ban azt írják a templomról, hogy szentélye, sekrestyéje romos.⁷³⁵ A templomon nagymérvű átalakítást hajtottak végre, melyet meglehetősen részletesen le is írtak. Az építkezés részelemei közt találjuk, hogy *„templom mellett lévő kö lábokat a reparatio színével kihányták”* (mely ’kő láb’ kifejezés más templomoknál is előfordul, a templom szentélyét, vagy oldalát támasztó támpilléreként definiálható). *„A templom boltozatját le eresztették, és helyette deszka padlást csináltak, az elébbeni ablakokat két annyira nevelték, azomban vas rostélyokat vonattak.”* Ezek az átalakítások világos leírása annak, hogy a középkori templomot, milyen módszer szerint, szisztematikusan, hogyan építették át ’modern’ barokk elemekkel. Emellett a torony északi ablakát is befalazták, hogy a templomtól északra lakó katolikusok ne hallhassák a harangokat.⁷³⁶ A mennyezetről tudjuk, hogy 1712-ig nap, hold és csillagok voltak felfestve rá.⁷³⁷

A középkori Szent Margit templom első említése 1332-ből való.⁷³⁸ Átépitése 1768-ban történt meg.⁷³⁹ További átépítések az 1790-es és 1821-es leégése után és 1853-ban történtek.⁷⁴⁰ A templom szerkezete összetett. A nyugat-keleti tájolású, talán a középkori templomhájó maradványához kapcsolódik hozzá a tornyot is magába foglaló épületrész, T alakban. Ebbe a dongaboltozattal fedett térrészbe háromhajós karzat épült. A torony és a homlokzat, tisztán klasszicista elemeket tartalmaz. A korábbinak vélhető épületrész (hajó) nyugati falán található repedések egy befalazott bejáratra utaltak. A keleti oldalon a

⁷³² ILON 1995, 116.

⁷³³ TÓTH 1927, 67.

⁷³⁴ THURY 1998, 199.; KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 243.

⁷³⁵ RAJCSI 1980, 134.

⁷³⁶ HUDI ET AL. 2002, 301.

⁷³⁷ TÓTH 1927, 64.; VÁRADY 2002, 679.

⁷³⁸ MRT 3. 42/9. 170.

⁷³⁹ műemléki azonosítója: 10105 törzsszáma: 4956

⁷⁴⁰ VÁRADY 2002, 679.

templomhoz kapcsolódó maradványok az egykori toronyként, de inkább sekrestyeként azonosíthatóak.⁷⁴¹ Az egykor a torony tetején állt vaskakason, mely ma a Pápai Református Gyűjtemények Múzeumában található, 1612-es évszám olvasható, szintén a múzeumban található ma az 1679-ben készült harangja is.

Nyalka (Pápai R. E.)

Sokat nem lehet tudni a település protestáns történetéből. Ma is szórvány. A 18. század elején is már csak a lelkész elűzéséről és az oratórium elvétele kapcsán értesülünk. Ezt a református templomot az 1698-as vizitációból ismerjük. Innen tudjuk, hogy ekkor 53 református él a faluban (további 23 katolikus és 37 evangélikus) lelkészüket pedig a kálvinista Kolosváry János.⁷⁴² A gyülekezet létrejöttéről információnk nincs és a település egy egyházmegyei összeírásban sem szerepel.⁷⁴³ A 17. század végén a falu közepén romokban hevert már a középkori templom és a temető kerítőfala is, de még mindig ide temetkeztek a hívek. A református templom épületét sövényből és sárból tapasztották. Négyszögletes alaprajzú. E templomtípus is hasonlóan a mezőörsihez, a korai református templomépítészet sajátja. Az épület tetejét náddal fedték, mennyezete fából volt. A szószék szintén fából készült, és itt is körben helyezkednek el az ülőhelyek. Szám szerint nyolc darab szék és néhány gerenda, mely szintén ülőalkalmatosság volt a templomban.⁷⁴⁴ Ezt az épületet a pannonhalmi apát, Sajgó Benedek elbontatta.⁷⁴⁵

Nyárád (Pápai R. E.)

A település reformációja korán megtörténhetett, hiszen a protestáns Thurzó Elek birtokába került 1527-ben.⁷⁴⁶ Első ismert lelkésze Kőszegi Molnár Mátyás 1615 és 1617 között volt Nyárádon. Utóda, Nemesnépi Ferenc részt vett a szentlőrinci zsinaton.⁷⁴⁷ A középkori templomot, mely a falu közepén lévő dombon állt a reformáció után megszerezték a reformátusok. 1660-ban Vay/Vai András prédikátort elűzi a faluból Esterházy Pál földesúr. A prédikátor ekkor átmegy Mihályházára, Nyárádnak pedig 1690-ig nincs református

⁷⁴¹ Ispán László építéstechnikus műleírása 1981-ben. Dokumentumtár: 17667

⁷⁴² A vizitáció szerint „Erdélyből származik, hittudományt végzett magyar ember” VARGA 1971, 203.

⁷⁴³ vö. KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009.

⁷⁴⁴ VARGA 1971, 202–203.

⁷⁴⁵ HUDI ET AL. 2002, 305.

⁷⁴⁶ vö. VÁRADY 2002, 683

⁷⁴⁷ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 245.; THURY 1998, 199.

prédikátora és a hívek is Mihályházára járnak templomba.⁷⁴⁸ 1698-ban a vizitátor a következőket írja az ismeretlen patrocíniumú templomról: „*megvizsgáltam a már rég összeomlott templomot, aminek csak az alapjai vannak meg. Megnéztem az összevissza temetőt is. A falu közepén gerenda haranglábon függ az egyetlen harang.*”⁷⁴⁹ Miután a gyülekezet „visszatért” fából épített oratóriumot a régi plébánia helyén.⁷⁵⁰ Ezt a templomot is elvették, nevezetesen Esterházy Károly 1752-ben. Ekkor a prédikátor Baliko János (Pápa)Dereskére volt kénytelen menekülni.⁷⁵¹ Ezután ismét Mihályházára járt a prédikátor nélkül maradt gyülekezet és segített is ott megépíteni az új templomot, 1779-ben. A mai nyárádi református templom 1788-ban épült,⁷⁵² a mihályházi Oswald kőműves mester tervei szerint. Külső hossza 8 öl, szélessége 4 öl, magassága 3,5 öl. A tapolcafői Johannides József asztalosmester az asztalos munkákat a „*Mező-Laki templomnak formájára, figuráira és föstésire nézve tökéletességre viszi.*”⁷⁵³ A mezőlaki templom, mint fentebb láttuk festett kazettás mennyezetű volt, így a nyárádi is ilyen minőségben készült el eredetileg. Megjegyzendő viszont, hogy a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában lévő, 1931-es lelkészi beszámoló és kérdőív alapján a templom belső elrendezése a maitól eltérő volt. A szószék nem a délkeleti sarokban, hanem a déli fal közepén állt, a padok pedig a klasszikus módon körbevették azt.

Orci (Somogyi R. E.)

Orczi István 1746-ban az Őrségből betelepülő reformátusoknak engedélyt ad templomépítésre. 1748ban már állt a fából készült, sárral tapasztott és szalmával fedett oratórium.⁷⁵⁴

Öcs (Pápai R. E.)

Korai időszakáról nem tudunk. 1643-ban lelkésze Maklári Mátyás⁷⁵⁵ megjelent a csöglei zsinaton. 1709-ben a dörögdi egyház filiája. Folyamatos feszültség volt a katolikusok és a

⁷⁴⁸ NOVÁK 2003, 47.

⁷⁴⁹ RAJCSI 1984, 283–284.

⁷⁵⁰ HUDI ET AL. 2002, 323. KÖRMENDY 1971. 76.

⁷⁵¹ HUDI ET AL. 2002, 322.

⁷⁵² műemléki azonosítója: 10110 törzsszáma: 5090

⁷⁵³ NOVÁK 2003, 55–56.

⁷⁵⁴ KÖRMENDY 1971, 68; *Visitationes Canonicae* A8/11, 203.

⁷⁵⁵ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 248.

protestánsok között a 18. században. A református és evangélikus hívek jó viszonyát mutatja viszont – illetve a nehéz sorsukat – hogy közösen építették fel templomukat 1756-ban. A reformátusok leginkább mégis Vázsonyba jártak át, majd a türelmi rendelet kibocsátása után kezdték újabban használni a közösen épült, ma is álló templomot. Tornyá 1871-ben épült.⁷⁵⁶

Ötvöskónyi (Somogyi R. E.)

Az ötvöskónyi reformátusok a 17. század végén, vagy a 18. század elején építették oratóriumukat fából, és azt sárral tapasztva, szalmával fedték. 1748-ban már közel volt a pusztuláshoz. Berendezése: paraszti munkával készült padok, szószék és terítővel letakart asztal. A temető a falutól nyugatra volt az erdőben kerítés nélkül. A katolikusokkal közösen használták. Kőtemplom 1895-ben épült.⁷⁵⁷

Pápa (Pápai R. E.)

Az egyik legfontosabb központja a hazai reformációnak. A kezdetektől napjainkig megőrizte e kiemelkedő szerepét. Mint már említettük korábban, Pápa 1527-ben már protestáns birtokos Thurzó Elek kezébe kerül, így a város és a hozzá tartozó birtokok korai reformáltatása egyértelmű. A középkori Szent István vértanúról elnevezett plébánia- és főesperesi templomot királyi alapításúnak gondolják. Teszik ezt egyrészt a patrocínium választás miatt, másrészt a plébánia exempt állapota miatt, harmadrészt pedig, mivel már 1225-ben főesperesi székhely volt.⁷⁵⁸ A XVI. század első felében már a protestánsok (először a lutheri, majd a század vége felé már kálvini irányzat) kezébe kerül.⁷⁵⁹ E középkori templomról fennmaradt leírás szerint: *„szerfölött régi és igen nagy, három hatalmas és díszes ajtóval s a győri katedrálisat leszámítva, nincs a Dunántúlon hozzáfogható.”*⁷⁶⁰ 1610 és 1629 körül leég s ezért építkeznek is rajta valamit,⁷⁶¹ de ennél közelebbit nem tudni. 1660-ban szerzi vissza a földesúr, a templomot.⁷⁶² Ekkor a gyülekezet tulajdonában lévő telken – melyen a kollégium épülete is állt – építettek fel egy templomot. Ezt a templomot 1718-ig tudták használni. Ekkor ezt is elvették a katolikusok. A következő helyszín az akkori Hosszu utcában lévő telken volt,

⁷⁵⁶ TÓTH 1927, 70.; VÁRADY 2002; 681. a templom tengely Dk-Ény-i belső területe: 7x12 méter.

⁷⁵⁷ KÖRMENDY 1971, 74; *Visitationes Canonicae* A8/9, 536; GENTHON 1959, 233.

⁷⁵⁸ MITHAY 1989, 105.

⁷⁵⁹ TÓTH 1941, 21.; VÁRADY 2002, 683–684.

⁷⁶⁰ VÁRADY 2002, 683.

⁷⁶¹ TÓTH 1941, 36.

⁷⁶² MRT. 4. 61/4. 200.

melyen egy fa oratóriumot építettek fel.⁷⁶³ Ez az épület ugyan fennállt a 18. század folyamán, mégis a vallásgyakorlás megszűnésekor (1752) felhagytak használatával a pápaiak.⁷⁶⁴ Miután visszatértek az adászteveli száműzetésből, (1783) ugyanezen a telken építették fel a ma egyháztörténeti múzeumként működő ún. ótemplomot.⁷⁶⁵

Pápadereske (Pápai R. E.)

Reformációjának idejét nem tudni, de régi harangjának felirata árulkodik korai voltáról. „Anno 1562. Dereske R.[eformata] H.[elvetica] C.[onfessio] Ekklesia számára.”⁷⁶⁶ Ezen kívül a 16. és 17. századi történetéről nem tudunk. 1698-ban a vizitáció szerint pusztta, de Nyárádhoz tartozik.⁷⁶⁷ 1721-ben már volt református lakossága s békésen telt a 18. század is, vallásgyakorlásukat nem gátolták.⁷⁶⁸ A mai templom 1788-ban épült fel, tornya 1834-ben.⁷⁶⁹

Pápakovácsi (Pápai R. E.)

Korai története nem ismert, a reformáció után a középkori templom a reformátusok tulajdonába került. 1698-ban is a reformátusok kezében van a középkori templom, akik 1703 körül felújították azt, az 1721-es vizsgálat szerint.⁷⁷⁰ Ezt a templomot 1749-ig használták. Ekkor gróf Esterházy Ferenc vette el tőlük,⁷⁷¹ majd ezután Tapolcafőre jártak istentiszteletre. Tóth E. szerint a mai temploma 1842-ben⁷⁷² épült, Várady J. szerint 1818-ban.⁷⁷³

Papkeszi (Veszprémi R. E.)

A mai református templom teljes mértékben 19. századi eredetű épület, azonban régészeti jelenségek alapján a középkori templomhelyen áll.⁷⁷⁴ Papját a 14. századból ismerjük,

⁷⁶³ HARIS 1992, 128.

⁷⁶⁴ KOPPÁNY 1967, 139.

⁷⁶⁵ ILON 1995, 118. műemléki azonosítója: 10172 törzsszáma: 4830

⁷⁶⁶ TÓTH 1927, 74.

⁷⁶⁷ RAJCSI 1984, 283–284.

⁷⁶⁸ TÓTH 1927, 74–75.

⁷⁶⁹ TÓTH 1927, 75.; VÁRADY 2002, 687. helyi védettségű azonosítója: -6838

⁷⁷⁰ TÓTH 1927, 76.

⁷⁷¹ ILON 1995, 123.

⁷⁷² TÓTH 1927, 77.

⁷⁷³ VÁRADY 2002, 687. K-Ny-i tengelyben, tornya 18 méter, belső tere 8x16 méter belmagassága 8méter.

⁷⁷⁴ MRT 2. 169. 39/1. sz. lelőhely.

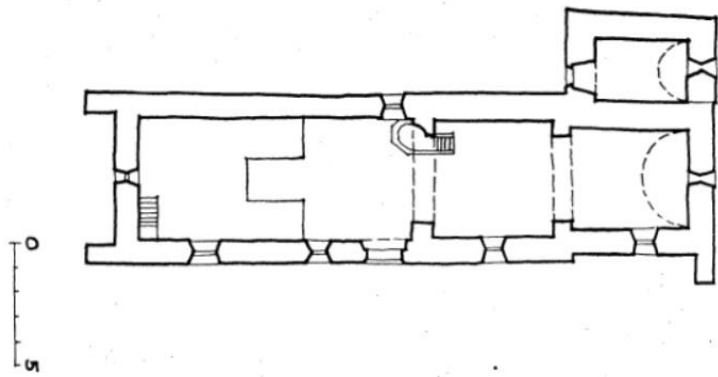
patronusát azonban nem. 1550-ben még önálló plébániaként említették.⁷⁷⁵ 1702-ben már romos, rossz állapotúnak írták le a templomot, ami ekkor már biztosan református gyülekezet kezelésében áll. A település 1596-tól pusztta volt, újjáéledése 1617 körül indult el.⁷⁷⁶ Első lelkészét, Rozgonyi Király Györgyöt 1627–29 között említették mint református prédikátort.⁷⁷⁷ Más településekhez hasonlóan a korábban elpusztult településen jött létre az református gyülekezet.

Patapoklosi (Somogyi R. E.)

1746-ban renoválták a reformátusok fa oratóriumukat. Belseje nagyon díszes volt. Fából készített kórusát minden oldalról kifestették. Asztalosmunkával készült a szószék, a padok és a terítővel fedett asztal. Ezek is festettek lehettek. Egy malomkő is volt a nyilvános bünösök számára. A temető a falun kívül feküdt kereszt és kerítés nélkül. Vegyesen használták. Kőtemplom 1792-ben épült.⁷⁷⁸

Pécsely (Veszprémi R. E.)

Az 1861-ben lebontott középkori eredetű, református templomot Rómer Flóris,⁷⁷⁹ Hencz Antal és Berg Károly is felmérte.⁷⁸⁰ Rendkívül hosszú hajóból, egyenes záródású szentélyből és a szentély északi falához csatlakozó toronyból állt a középkori eredetű templom. Hajója síkmennyezetes, szentélye dongaboltozatos volt. Külső homlokzatán két sorban

14. ábra A lebontott pécselyi református templom.
KOPPÁNY 1963.102.

⁷⁷⁵ KOPPÁNY, 1967. 139.

⁷⁷⁶ MRT 2. 169. 39/1. sz. lelőhely.

⁷⁷⁷ KÖBLÖS, 2009. 252.

⁷⁷⁸ KÖRMENDY 1971, 74; Visitationes Canonicae A8/9, 596; KOVÁTS J. 1942, 440.

⁷⁷⁹ RÓMER Jkv. VI. 91–92.

⁷⁸⁰ KOPPÁNY, 1972. 232., HENSZLMANN, 1876. 119–120.

helyezkedtek el az ablakok.⁷⁸¹ A templom a Henszlmann által közölt rajzok alapján kiválóan értékelhető.⁷⁸² A hajó nyugati oldalán – többnyire az evangélikusokra jellemző – karzat volt, amely egyfajta U-alakzatot hoz létre, de úgy, hogy a templom hosszirányát használja ki. A szószék a hajót osztó diadalív északi pillérére épült rá. Ez a diadalív inkább egyszerű hevederív szerepét töltötte be. A déli külső homlokzaton a felső sorban négy résablak és alul négy nagyobb méretű, feltehetően már a barokk során kialakított ablak volt látható. A nyugati-keleti-északi homlokzatokon egy-egy résablak volt. A nyugati homlokzatot két oldalt egy-egy támpillér, míg a szentély dél-keleti sarkát délről egy támasztotta. Tornya három szintből állt. a szentély diadalíve kosáríves-félköríves formájú volt. Értékesek voltak valószínűleg 13. századi freskói.⁷⁸³ Henszlmann e templomot a bencés rend hajdani kolostorának templomaként értékelte.⁷⁸⁴ Első említése 1242-ből való, patrónusa Szent Péter volt.⁷⁸⁵ A település református lelkészeit 1612-től ismerjük.⁷⁸⁶ Feltehetően ekkor már református használatban volt. A templom belső szerkezete (karzat, szószék) a református használatnak megfelelő és jellemző.

Polyán (Magyarpolány) (Pápai R. E.)

Első ismert lelkésze 1612-ben Dávid Gergely. Tétényi Mihály részt vett az 1618-as szentlőrinci zsinaton.⁷⁸⁷ 1660 körül épült templomuk a falu közepén volt. Ez fennállt 1757-ig, amikor árvíz vitte el a kelet felét. Megmaradt részét még 3 évig használták, amikor az is összeomlott.⁷⁸⁸ Mivel nem engedték meg új templom építését a zirci ciszterek ezért sok lakosa elköltözött, főleg Inotára, ide vitték magukkal harangjukat is.⁷⁸⁹

Rinyaszentkirály (Somogyi R. E.)

Az akatolikusok túlkapásait ellenőrző bizottság a Helytartótanács rendeletére kiszállt Rinyaszentkirályra, és ott a reformátusok nagyon régi oratóriumát, mivel életveszélyes állapota miatt istentisztelet tartására alkalmatlan volt, elvette. Az oratóriumnak „pajta

⁷⁸¹ KOPPÁNY, 1963. 102.

⁷⁸² HENSZLMANN, 1876. 119–120.

⁷⁸³ MRT 2. 176. 40/2. sz. lelőhely.

⁷⁸⁴ HENSZLMANN, 1876. 119.

⁷⁸⁵ KOPPÁNY, 1972. 232.

⁷⁸⁶ KÖBLÖS, 2009. 261–262.

⁷⁸⁷ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 263.; Thury 1998, 199.

⁷⁸⁸ TÓTH 1927, 6.; HUDI ET AL. 2002, 331.

⁷⁸⁹ TÓTH 1927, 7.

formája” tehát feltehetően téglalap alaprajzú volt és fatalpas sövényből készült, minden valószínűség szerint a 18. század elején.⁷⁹⁰

Rinyaújnép (Somogyi R. E.)

1779-ben az ellenőrző bizottság jelentése szerint Újnépén az iskolamester lakásához fából hozzáépített szobában mai szóhasználatmal imateremben végezték az istentiszteletet (Oratorium instar cubiculi), melyben padok voltak. Egyéb felszerelése hiányzott. Templom 1789—90-ben épült.⁷⁹¹

Ságvár (Somogyi R. E.)

Sárral tapasztott fatemploma, (Ecclesia) a 17. század végén vagy a 18. század elején épült. Ezt engedély nélkül 1747 körül bővítették Kőtemploma 1816-ban épült.⁷⁹²

Siójut (Somogyi R. E.)

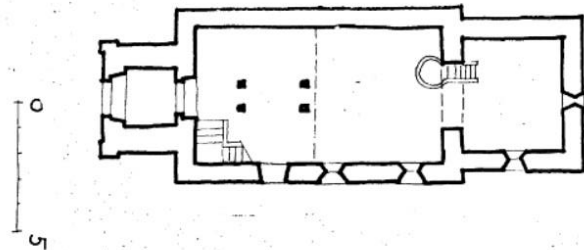
A reformátusoknak 1747-ben sövényből font, sárral tapasztott és náddal fedett templomuk volt (Ecclesia). Kőtemplomuk 1830-ban épült.⁷⁹³

Siómaros (Somogyi R. E.)

Oratóriumuk sövényből épült, melyet 1724-ben építettek. Ezt 1746-ban felújították kívül fehérre meszelték.⁷⁹⁴

Sóly (Veszprémi R. E.)

A településen a 16. századtól lassú elnéptelenedés figyelhető meg.⁷⁹⁵ Első ismert lelkésze, Tejedi Márton már 1615-ben feltűnik.⁷⁹⁶ E településen is

15. ábra A sólyi református templom 20. századi állapota KOPPÁNY 1963.103.

⁷⁹⁰ KÖRMENDY 1971, 74.

⁷⁹¹ KÖRMENDY 1971, 74.

⁷⁹² KÖRMENDY 1971, 62. GENTHON 1959, 284.

⁷⁹³ Visitationes Canonicae A8/6, 94., KÖRMENDY 1971, 62; GENTHON 1959, 293.

⁷⁹⁴ KÖRMENDY 1971, 61; Visitationes Canonicae A8/6, 96.

⁷⁹⁵ MRT 2. 183. 42/1. sz. lelőhely.

⁷⁹⁶ KÖBLÖS 2009, 276.

számolhatunk a népességfogyás által eltűnő katolicizmussal, valamint a visszatelepülés során a település reformátussá válásával. A helyi hagyomány és a szakirodalmi kutatások ellentmondásokban ütköztek a templom eredetének tisztázásában. A Veszprémtől 12 km-re található sólyi református templomban történt régészeti feltárás 2004-ben, majd 2008–2009 között, melyet Rácz Miklós vezetett.⁷⁹⁷ Az ásatás egyik célja az említett ellentmondások feloldása volt. A templom hajója 5x9.5 m alapterületű, a hozzá csatlakozó szentély egyenes záródású, enyhén dél felé hajló, 4x4.3 m alapterületű. Az ásatási eredményekből is kiderült, az egyszerű, egy periódushoz köthető Árpád-kori templom a 13. században épülhetett fel. Nyugati homlokzatához 1902-ben építettek tornyot.⁷⁹⁸ Belső tere szintén egyszerű megoldásokat mutat, stukatúrozott mennyezetű (ma már rekonstruált, festett kazettás), előző karzata a 19. század legvégéről származott. A hajó és a szentély között egyszerű kiképzésű félköríves diadalív található. A szentély szintén síkmennyezetű. A karzat a legjobb térformáló eszköz a református templomokban, rendkívüli módon meghatározza a templom belső terét. Szerencsésnek mondható a sólyi templom ebben az értelemben, mert karzatának több periódusa is ismert. Hasonlóan a Dél-Dunántúlhoz, Örséghez és a Kisalföldhöz, a Balaton-felvidéken is megjelent, Lacza János kanonok szavával élve a „kálvinista módú” díszítés a festett kazettás mennyezeteknél és berendezéseknél. A sólyi festett berendezéseket a 18. század első felére, 1724-re lehet datálni. Ennek a karzatnak a nyomai a Rácz Miklós kutatásakor is előbukkantak, gerendafészkek és a vakolatban lévő lenyomatok formájában. Azt is megállapították, hogy e karzat kétszer tört vonalú volt. Ugyanehhez az időponthoz köthető a templomépület szerkezetének megváltozása is. A középkori ablakkiosztás eltüntetése, az ablakok nagyobbítása, valamint a teljes falkorona megmagasítása. Továbbá a 18. század elejére keltezhető egy terrazzo padló készítése is, mely az összes korábbi objektumot és jelenséget fedte. De ehhez az időponthoz köthető az új falazott szószék megépítése is.⁷⁹⁹ E díszes karzat előzménye az, amely csupán régészeti adatokból ismert. A hajó nyugati felén 5 oszlophely szabályos elrendezése látszik, melynek 6. párja a délnyugati falsarokban lévő mai karzatszélvonal alatt lehet. Ezt a konstrukciót egy 1681-es I. Lipót féle ezüstkrajcár keltezi, mely az egyik oszlop mellé, a visszatemetett földbe került.⁸⁰⁰ Ez a rendszer egyrészt mutatja a karzat szerkezetét, másrészt azt is, hogy a nyugati oldalon ekkor még nem lehetett bejárat, hiszen a fal közepén (ahova később az ajtó épül) is állt egy oszlop.

⁷⁹⁷ RÁ CZ 2011, 103–109.

⁷⁹⁸ RÁ CZ 2011, 103.

⁷⁹⁹ RÁ CZ 2011, 103–104.

⁸⁰⁰ RÁ CZ 2011, 105.

A hajó délkeleti sarkában egy hosszanti nyugat-keleti irányú habarcsos sávalapozás került elő, illetve ettől északnyugatra kb. 0.5 méterre egy ellipszis alakú kőből rakott alapozás, melynek közepén lyuk található. Ezt egy oszlopalapozásként kellene értelmezni, s ha megnézzük Fittler Kamill múzeumőr a templomról készített vázlatát⁸⁰¹ akkor láthatjuk, hogy a karzat L alakú volt tehát ez az alapozás a 18. századi karzathoz tartozott. A sávalapozás esetleg egy pad, vagy karzاتفeljáró alapozásaként lehetne azonosítani.⁸⁰² A templomban feltárt temetkezések nem köthetők az újkori használathoz, tehát a templomban történő temetkezés szokását a reformátusok nem folytatták.⁸⁰³

Som (Somogyi R. E.)

A 17. század végén vagy a 18. század elején épülhetett fatemplom megvolt még az 1748-as vizitációkor. Ekkor Ecclesia. Fából készült, sárral tapasztott. Harangjait a katolikusok is használták. A rk. templom az erdőben, a falutól délre, romokban hevert. Az új templom 1823—26. között épült.⁸⁰⁴

Somlószőlős (Pápai R. E.)

1723-24-ben épült az evangélikusokkal közös templom.⁸⁰⁵ Református lakossága ma Noszlop szórványra.

Somlóvecse (Pápai R. E.)

1721-ben épült közös imaház kőből,⁸⁰⁶ melyet 1725-ig mindhárom keresztyén felekezet használt. Egészen 1782-ig pedig közösen folytatták vallásgyakorlatukat az evangélikusok és a reformátusok.⁸⁰⁷ A reformátusok mai, saját temploma 1790-ben épült fel, 15 méteres toronnyal.⁸⁰⁸

Somogyaszaló (Somogyi R. E.)

⁸⁰¹ Iparművészeti Múzeum Adattár: 203/1893

⁸⁰² RÁCZ 2011, 104.

⁸⁰³ vö. RÁCZ 2011, 104–105.

⁸⁰⁴ Visitationes Canonicae A8/6, 64; KÖRMENDY 1971, 62; GENTHON 294.

⁸⁰⁵ RAJCSI 1980, 126.

⁸⁰⁶ RAJCSI 1980, 129.

⁸⁰⁷ TÓTH 1927, 87.

⁸⁰⁸ VÁRADY 2002, 693. É-D-i tengelyben 4.5x10 méteres belső térrel

A 18. század elején a lelkész udvarán (*area*) állt az első imaház, Körmendy szerint fából. Mellette egyszerű harangláb zsindelellyel fedve, mely 1749-ben is megvolt. 1737-ben a gyülekezet a régítől mintegy 20 lépésre, a téren túl, elég erős, új fa-oratóriumot épített, amelynek hosszúsága 4 öl, szélessége pedig 2 1/2 öl volt. Sárral tapasztották, fehérre meszelték, a tetőzetét pedig tömötten náddal fedték. A berendezést (szószék, prédikátorszék, 11 pad, mennyezet és kórus), asztalos készítette hasított deszkából és különféle színekkel befestette. Volt benne még úrasztala, melynek tartozékai: két hímzett vászon, hat brokát, és négy közönséges terítő; egy ónkehely paténával, egy keresztelési felszerelésként (kancsó és tál). A temető a falu déli végén volt a régi katolikus templom romjainak néhány maradványával. A kőtemplom 1787—88-ban épült.⁸⁰⁹

Somogyjád (Somogyi R. E.)

A 18. század elején volt már fa oratóriuma a jádi reformátusoknak. 1744-ben a régi helyett erős fatalpakra sövényfalból sárral tapasztott és fehérre meszelt templomot építettek. A tetejét a hozzácsatlakozó haranglábbal együtt fazsindelellyel fedték. Asztalos készítette színesre festett famennyezetét. A tágas kórust, az úrasztalát és a szószéket. A falun kívül volt a közös temető a régi katolikus templom maradványaival. A kőtemplom 1796-ban épült.⁸¹⁰

Somogyszob (Somogyi R. E.)

A reformátusok a 18. század elején sárral tapasztott és szalmával fedett fa oratóriumot építettek. Mivel királyi engedély nélkül történt az építés, Szopkovics János kerületi esperes 1746-ban elvette tőlük, felszentelte és a katolikusoknak átadta. A temető a falun kívül a középkori templom romjai mellett volt kereszt és kerítés nélkül. Közösen használták. Új kőtemplom 1788-ban épült.⁸¹¹

Somogyviszló (Somogyi R. E.)

Az 1779. évi hatósági vizsgálat jelentése szerint Viszlón az iskolamester lakásához folytatólagosan hozzá épített faoratórium állt. Ebben korábban az iskolamester lakott. Volt benne kemence és fapadok. Új templom 1788-ban épült.⁸¹²

⁸⁰⁹ KÖRMENDY 1971, 68; *Visitationes Canonicae* A8/11, 105; GENTHON 1959, 296.

⁸¹⁰ KÖRMENDY 1971, 68; *Visitationes Canonicae* A8/11, 110.

⁸¹¹ KÖRMENDY 1971, 75; *Visitationes Canonicae* A8/9, 520.

⁸¹² KÖRMENDY 1971, 75; KOVÁTS J. 1942, 442.

Soponya (Mezőföldi R. E.)

A XVIII. század elején készült, sárral tapasztott sövénytemplom 1747-ben még állt. Pesty Frigyes adatközlője szerint a törökkor végén Soponya „nem ezen a helyen volt, ahol jelenleg a község fekszik, hanem a jelenlegi Soponya község határában lévő, és az egyes földbirtokosok tulajdonához tartozó Sárréti kaszálók déli részén, a Nádor-csatorna és a Sárvízi malomcsatorna között, közel a Malom Csatornához lévő dombosabb helyen.”⁸¹³ A falu letelepítéséről pedig annyit tudunk meg, hogy „1713. évben azonban a méltóságos gróf Zichy család által visszahívattván a mostani Soponya községet szállották meg, hol is nekik – mint reformátusoknak – szabad vallásgyakorlat engedtetvén 1720. évben a még most is fennálló templomnak egy részét építették azon helyre, hol a szigetben lakásuk alkalmával temetőkertjük volt.”⁸¹⁴ Stibrányi Máté értelmezése szerint a történeti adatok alapján a református templom egy korábbi – középkori – szakrális hely emlékét őrzi, azonban az újabb régészeti eredmények inkább azt erősítik meg, hogy a jelenlegi belterület déli részén keresendő a középkori falu és a templom.⁸¹⁵

Szabadbattyán (Mezőföldi R. E.)

Falubattyán: A reformátusoknak 1747-ben sövényből font, agyaggal tapasztott templomuk (Ecclesia) volt. Kőtemplom 1785-ben épült.⁸¹⁶ Szabadbattyán: A reformátusok a „Pesti Commissio” (1735) után építették sárral tapasztott sövénytemplomukat. 1747-ben még használták.⁸¹⁷ (Vpl. A8/6, 505.)

Szabás (Somogyi R. E.)

„Valószínű, hogy már 1657-ben volt (fa) temploma a gyülekezetnek.” Az 1748. évi Canonica Visitatio jegyzőkönyve szerint a reformátusoknak fa oratóriuma volt, amelyben szószéken és padokon kívül mást nem találtak. A temető a falun kívül nyugatra volt kereszt és kerítés nélkül. Vegyesen használták. 1786-ban új fatemplom építésére kértek engedélyt. Megemlítették, hogy van 491 forint készpénzük, a kézi és szekeres munkát közmunkával

⁸¹³ PARNICZKY 1977, 271.

⁸¹⁴ PARNICZKY 1977, 271.

⁸¹⁵ STIBRÁNYI II. 2016, 109.; Szent István Király Múzeum Adattár 7628/2006.

⁸¹⁶ Visitationes Canonicae A8/6, 512; KÖRMENDY 1971, 62. KOVÁTS J. 1942, II. 457.

⁸¹⁷ KÖRMENDY 1971, 62; Visitationes Canonicae A8/6, 505.

végeznék és vannak faépítésben járatos molnáraik, akik az oratóriumot megépítenék. Kőtemplom itt 1835-ben épült.⁸¹⁸

Szentantalfa (Veszprémi R. E.)

1753-ban kezdték építeni alapjaitól az 5 öl hosszú, 3 öl széles és 2 öl magas templomot. A falait három oldalról erős fából és sárral tapasztott sövényből, a negyedik oldalon pedig kőből — a régi katolikus templom romjaiból — készítették, és náddal fedték. 1768-ban királyi rendeletre a hozzá tartozó telekkel együtt vissza kellett adniuk a katolikusoknak, akik Pádúai Szent Antal tiszteletére felszentelték. Volt benne 1 oltár oltárkövel. A református kőtemplom 1785-ben épült.⁸¹⁹

Szentgál (Veszprémi R. E.)

A mai református templom a település központi részén helyezkedik el. A toronyalj középkori eredetű, 1774-ben alakították át a mai barokk külsővel rendelkező templommá.⁸²⁰ Koppány Tibor szerint a falunak is nevet adó szent lehetett a patrónusa,⁸²¹ míg Esterházy Pál nádor egyik munkája szerint az a Boldogságos Szűz volt és a templomban volt elhelyezve – korábban – a „*csudálatos boldog asszony képe...mely sokaktul tiszteltetett..*”.⁸²² A 14. század óta ismert papja, említése révén. 1696-ban már romokban állt.⁸²³ Az 1760-as, 1770-es években még állt íves szentélye és sekrestyéje.⁸²⁴ Egy 1748. január 19-én készült vármegyei jelentés szerint, „*megállapították, hogy a templom nem új építésű mivel katolikus formát mutat szentélyével együtt. A szentgáliak nem tudták megmondani, hogy mikor épült. A templomot 1703-ban felújították, előbb szalmával, majd 1741-ben zsindegyel fedték be a tetejét. Kerítést építettek kőből és cementből, amely 2 öl és négy láb magas és három láb széles, mintegy 60 öl hosszúságú. A templomtornyot is rendbe hozták. A templomban a küldöttek a megfeszített Jézus Krisztus, Boldogságos Szűz Mária és a szentek képei helyett sajátos faliképeket találtak. A déli falon egy bárányt a szájában tartó oroszlán, akit egy férfi mintha meg akarna ölni, az északi falon pedig szarvast üldöző agár volt látható. A régi*

⁸¹⁸ KÖRMENDY 1971, 75; *Visitationes Canonicae* A8/9, 466–467; GENTHON 1959, 334.

⁸¹⁹ KÖRMENDY 1971, 62–63; *Visitationes Canonicae* A8/14, 552; GENTHON 1959, 340.

⁸²⁰ MRT 2. 185. 43/1. sz. lelőhely.

⁸²¹ KOPPÁNY 1967, 143.

⁸²² MRT 2. 185. 43/1. sz. lelőhely, ESTERHÁZY 1690.

⁸²³ KOPPÁNY 1967, 143., MRT 2. 185. 43/1. sz. lelőhely.

⁸²⁴ KOPPÁNY 1967, 143.

*iskolaház elhagyatva állt, a cementből és kőből épült új iskolaház, amelyet szintén zsindegyel fedtek be, 1745-ben készült.*⁸²⁵ 1769-ben említés történt egy – Dávidot és az oroszánt ábrázoló – falképről és annak lemeszeléséről.⁸²⁶ Első református lelkészüket, Szerdahelyi Hegyi S. Izsákot 1618-ból ismerjük.⁸²⁷ A település a török időköt is átvészelt, soha nem néptelenedett el.⁸²⁸ 1774 körül épült mai állapota, majd 1863-ban bővítették toronnyal.⁸²⁹ A templom kerítőfala a források szerint 1703-ban épült, ám szabálytalan jellege miatt véleményem szerint középkori alapokon. A templomnak tornya is volt, mely talán mai templom nyugati oldalán található „irattár/raktár” tömegével azonosítható.

2023-ban a református templom kertjének keleti, füves részén végeztünk földradaros mérést 265 négyzetméternyi területen, míg a templom belső terében a padsorok között egy 19 m x 1,2 méteres keskeny sávon 22,8 négyzetméternyi szakaszt tudtunk felmérni.⁸³⁰ A templomkertben, közvetlenül a mai templom keleti fala mellett egy háromszögletű építmény alapfalai rajzolódtak ki. Ezt a középkori templom maradványaival azonosíthatjuk.

Ennek középső része egy négyzetes 6 x 6 méteres szentély (falvastagsága 90–100 cm körül mozog, az alapozási mélysége -150 cm), amelyhez északi és déli irányból is egy-egy kisebb épületrész csatlakozik. Keleti külső falát az északi és a déli sarkon egyaránt 70–80 cm hosszú pillér támasztja meg. A 4,7 x 5 méteres belvilágú szentély közepén -50–80 cm mélyen, egy 1,5x2 méteres alapozás fekszik, amely paraméterei alapján az oltár alapozása lehet. A szentély alatt annak északi feléhez csatlakozva -90 cm mélységben korábbi apszidiális záródású (4m átmérőjű) szentély alapjai bukkanak elő.

Az egyenes záródású szentély mellé közvetlenül épített déli épületrész 2,8x2,6 méteren azonosítható. A nagyjából 90 centiméteres vastagságú falak alapozása egészen -1,3 m relatív mélységig követhető. Belső tere keleti végében ívesen záródik, ezzel szemben a külső falak egyenes záródásúak.

⁸²⁵ BOROSS 2018, 74. MNL VeML IV. 1. c. Fasc. 14. No. 1011.

⁸²⁶ MRT 2. 185. 43/1. sz. lelőhely.

⁸²⁷ KÖBLÖS 2009, 285.

⁸²⁸ MRT 2. 185. 43/1. sz. lelőhely.

⁸²⁹ VÁRADY 1987, 175.

⁸³⁰ A felméréshez egy Mala Ground Explorer talajradart használtunk, melyet 160 Mhz-es antennával és csúszótalppal szereltünk fel. A mérést egy előre kijelölt 8,5x25méteres téglalap formájú felületen, párhuzamos, váltakozó irányú profilokkal végeztük el. A méréshez 30 centiméteres profilközt és a profil mentén 2,9 centiméteres mintavételezési sűrűséget használtunk. – A mérést és a kiértékelést végezte: Györffy-Villám Zsombor. közlése: PÁTKAI – GYÖRFFY-VILLÁM 2024.

Az északi épületrészt a délihez hasonlóan közvetlenül a szentély fala mellett található és itt is azonosítható egy korábbi periódus maradványa. A radarkép a magasabb szinteken (-60–80 cm mélyen) kissé zavarosabban egy a déli résszel egy vonalban lévő, a mai templommal párhuzamos falat jelzett, amely alatt -90 cm mélységtől egy szinte szabályos kör alakú építmény (4 m átmérőjű) fekszik. Ez azonban a felmért területen nem csatlakozik a szentély falához, ívét tovább vezetve a mai templom alatt sem érheti el azt. Az íves fal egyaránt lehetett patkóíves szentély vagy körtemplom maradványa. Alapozása -130 cm-ig követhető.

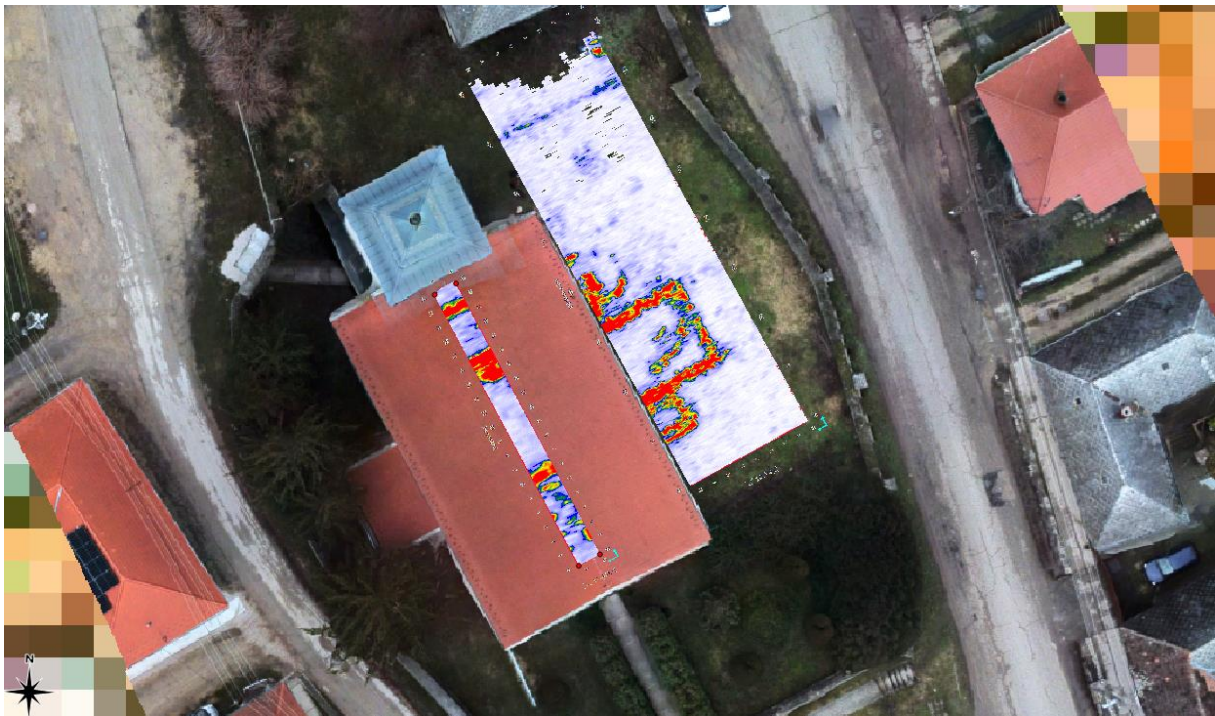
A református templomon belül felmért anomáliák, a felület méretéből fakadóan korlátozottabb értelmezési lehetőséget tesznek lehetővé. A középső, négyzetes szentélyhez kapcsolódó hajó falai, a szentély K-Ny irányú falsíkjából nagyjából 1-1 méterre ugranak ki északi és déli irányba, tehát a hajó belső szélessége mintegy 6 m, a falvastagságok és az alapozási mélységek megegyeznek a szentélyével. A déli épületrész fala itt már részben megszakad, ugyanakkor az északi hozzáépítés északi fala markánsan jelentkezik, a különbség mindössze annyi, hogy az alapozás ebben az esetben sekélyebb, -110 centiméterig követhető.

A „főhajó” falvastagsága 90–100 cm körüli, alapozási mélysége 1,5–1,6 m. A szentélyben a belső tér 4,2 m széles, a nyugati felében (a mai templomon belül) 5,8 m. A szentély közepén, 50–70 cm mélyen 1,5x2 méteres (vsz. oltár) alapozás található. A falak a mai felszíntől kb. 50 cm-re kezdődnek a radarmérésen, de vsz. közvetlenül a járószint alatt már jelen vannak. A mai templomon belül a legészakibb fal alapozása jóval sekélyebb, mint a többi -100cm-ig. Az egyenes záródású szentélyben található korábbi szentély(?) alapozása 1,2 m, falvastagsága kb. 70 cm.

Megtaláltuk tehát a templomnak a – forrásokkal ellentmondásba kerülő – egyenes záródású szentélyét, valamint déli és északi épületrészeket (kápolna és sekrestye?). Az sem kizárt, hogy a források ezt a kápolnát említik, mint félköríves szentélyű épületet. Ebben az esetben lehet, hogy a reformátusok nem a főszentélyes épületet használták a 18. században, hanem csak egy kápolnát? Ezt feltárással lehetne igazolni. A középkori és az újkori periódus csak részben kapcsolódik egymáshoz, ugyanis a mai – barokk – épület derékszöget zár be a középkorival, s a templom mai keleti hosszanti fala éppen a diadalív alapozására épült rá. (A középkori szentély tehát teljes terjedelmében kutatható).

A templom kerítőfala a források szerint 1703-ban épült, ám jellege miatt véleményem szerint középkori alapokon. A templomnak tornya is volt, mely talán mai templom nyugati oldalán található „irattár/raktár” tömegével azonosítható. Ebben az esetben az új templom teljes derékszögben elfordított tájolással épült meg.

A templom terében az északi épületrész nyugatabbra lévő falszakasza egyértelműen követhető, melynek déli fala a „főhajó” északi fala mellé épült, azt megvastagítva. Ezzel szemben a déli részen sokkal szélesebben elterülő omladékrétegeket(?), vagy további falmaradványokat látunk. Itt a déli oldalon nem elképzelhetetlen a protestáns építkezések között megszokott portikusz létesítése a középkori templomok déli kapuja előtt, azonban ez a feltételezések világába vezet bennünket. Egyértelmű eredményeket és értelmezéseket csupán egy kiterjedt régészeti feltárással lehetne igazolni.

16. ábra A szentgáli református templom ortofotójára vetített felmérés képe. A felmérést készítette: Györffy-Villám Zsombor-Pátkai Ádám Sándor

Szerecseny (Pápai R. E.)

A település reformációja korán megtörténhetett, hiszen a protestáns Thurzó Elek birtokába került 1527-ben.⁸³¹ Első ismert lelkésze Körmendi Gergely részt vett a szentlőrinci zsinaton.⁸³² A falu közepén helyezkedik el a templomdomb, melynek tetején ma katolikus templom áll, lábánál pedig mintegy 50 méteren belül a református. E (mai) református

⁸³¹ vö. VÁRADY 2002, 683

⁸³² KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 293.; Thury 1998, 199. szerint Körmendi György.

templom 1789-ben épült fel, tornya pedig 1835-ben.⁸³³ A középkori templom a dombtetőn a mai katolikus templom helyén állt. A reformáció után ez került a protestánsok kezébe és 1698-ból ismerjük állapotát. Nagyon szép, jó minőségű templomként írták le, boltozattal. Ám mivel csak náddal és szalmával volt fedve, ezért gyorsan pusztult állapota. A szentély jobb oldalán áll egy „*idomtalan, rongyos rác szőnyeggel*” leterített szószerk, melyet téglából, sárral tapasztva építettek. A padok többsége gerendából készült, csupán kettőt készítettek fenyődeszkából. Középkori, kőből épült nyugati karzata ép volt, bár „*formátlannak*” írják. Ehhez épült valószínűleg az északi oldalra egy fa karzat, mely igen szűk. A templomon csak 2 ablak van az oltárral szemben. Ezt nehéz értelmezni, hol lehetett. Érdekessége a templomnak, hogy „*az oltár egészen ép és nem kálvinista, hanem katolikus formájú, stílusú,*” mely vastag kenderterítővel volt leterítve. Lehetséges, hogy a középkori, gótikus oltár még megvolt ebben az időben. A temető a templom körül volt, kerítőfalának már csak romjai látszottak. 1 darab 25-30 fontos harangjuk tölgyfaágon függött.⁸³⁴ Erről a templomról írták még 1774-ben is, hogy „*azon módon fen áll, mint bírásokban volt.*”⁸³⁵

Szólád (Somogyi R. E.)

A szóládi reformátusok a 18. század elején fából építettek templomot, melyet náddal fedtek. Hunyady Antal földesúr vette ezt el tőlük, és a katolikusoknak átadta. Felszentelése 1749-ben történt Urunk színeváltozása tiszteletére. Az új katolikus templomhoz a követ a balatonszemes melletti Mindszenti pálos kolostorból hozták. A református új templom 1775—80 között épült.⁸³⁶

Takácsi (Pápai R. E.)

A település középső részén, a valamikori Kápolnás- vagy Egyházastakácsi település(rész)en található középkori templom kerül a reformátusok tulajdonába, melyet az 1698-as⁸³⁷ és az 1748-as⁸³⁸ egyházlátogatás is megerősít. Első ismert lelkésze 1613-ban Boldi János.⁸³⁹ Ez a

⁸³³ TÓTH 1927, 90.; VÁRADY 2002, 696.

⁸³⁴ VARGA 1971, 214.

⁸³⁵ HUDI ET AL. 2002, 318.

⁸³⁶ KÖRMENDY 1971, 69; *Visitationes Canonicae* A8/13, 96; GENTHON 1959, 364.

⁸³⁷ PFEIFFER 1947, 144.; KOPPÁNY 1967. 144.; MRT 4. 72/1 235.

⁸³⁸ RAJCSI 1980, 136.

⁸³⁹ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 301.

templom kőből volt, 1732-ben renoválták,⁸⁴⁰ de 1774-re igen kicsi lett, ugyanis ide jártak istentiszteletre Gecséről, Vanyoláról és Szalmavárról is. A reformátusok mellett az evangélikusok is ezt a templomot használták.⁸⁴¹ 1698-ban a templom egyebek mellett boltozott szentélyvel és kőből épült toronnyal rendelkezett. Hajójának mennyezete nem volt, szalmatető fedte. Kórusa „*félíg meddig összeomlott.*”⁸⁴² A templomot 1739-ben újították fel, majd teljesen új (ma is létező) templomot építettek 1788-91 között, toronnyal.⁸⁴³ 2016-ban a pápai Mezei Építész Műhely Bt. végezte el a templom felmérését. Munkájukat László Csaba építéstörténeti dokumentációja egészíti ki.⁸⁴⁴ A település történetével részletesen foglalkozott Veress D. Csaba.⁸⁴⁵

Taliándörögd (Veszprémi R. E.)

1747-ből ismert a református imaháza, mely a lelkész lakásához volt hozzáépítve. Később eltűnnek a reformátusok.⁸⁴⁶

Tapolcafő (Pápai R. E.)

Első ismert lelkésze 1614-ben Feli Dávid.⁸⁴⁷ A mai templom 1767-68-ban épült.⁸⁴⁸ A templom helyén állt a középkori templom is. Plébánosait 1387-től említik.⁸⁴⁹ Elképzelhető, hogy 1545 körül pusztult el.⁸⁵⁰ Az 1698-as egyházlátogatás alkalmával is feljegyezték a templomromokat és egy kerítetlen temetőt is.⁸⁵¹ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az 1774-es vizitáció alkalmával feljegyezték, az 1763. év eseményeit. Ekkor bemutatták az 1721-es vizsgálat jelentését, ahol ez írták: „*Most építenek templomot, de egy, hasonlóképpen a helyét*

⁸⁴⁰ ILON 1995, 123.

⁸⁴¹ HUDI ET AL. 2002, 290.

⁸⁴² MRT 4. 72/1 235.; RAJCSI 1984, 291.

⁸⁴³ műemléki azonosítója: 10443 törzsszáma: 5099

⁸⁴⁴ A teljes dokumentáció felhasználásának lehetőségét köszönöm Mezei László főépítésznek.

⁸⁴⁵ VERESS D. 1988.

⁸⁴⁶ KÖRMENDY 1971, 63. Visitaciones Canonicae A8/6, 242.

⁸⁴⁷ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 302.

⁸⁴⁸ HUDI ET AL. 2002, 284. műemléki azonosítója: 10232 törzsszáma: 5102

⁸⁴⁹ MRT 4. 73/1. 237.

⁸⁵⁰ ILA – KOVACSICS 1964, 369.

⁸⁵¹ PFEIFFER 1947, 140.

hitvallású lakosok által 102 évvel ezelőtt épített templom romjai fölé.”⁸⁵² Tehát a reformátusok 1619 körül építettek már egy templomot, de ez inkább felújítása lehetett a középkorinak, mivel a század végén még a középkori templomról számolnak be. Egy 1763-as tanúvallomás szerint 1720-ban újították fel templomukat, Kenessey István földesúr vezetésével.⁸⁵³ A 19. században talált falmaradványok, illetve a 20. században talált embercsontok⁸⁵⁴ is megerősítik egy temető jelenlétét a templom körül, így tehát a templomhely középkori eredetét is bizonyítják. Koppány Tibor szerint a mai templom helye nem azonos a középkorival.⁸⁵⁵

Tés (Pápai R. E.) 1629-ben foglalták el az ellenkezők, ám 1634-ben ismét református lelkésze van, Komjáthi István, majd 1640-ben Somogyi István részt vett a köveskúti zsinaton. Róla azt írja Payr S., hogy evangélikus, ezért Tóth E. arra következtet, hogy az említett lelkész Tésen lett evangélikus. Ezután nincs a reformátusoknak története a településen.⁸⁵⁶

Tét (Pápai R. E.) Korai gyülekezetnek tekinthető, mely aztán evangélikussá válik. 1618-ban lelkésze részt vett a szentlőrinci zsinaton, neve Krapinai Sztáray Mihály. 1621-ben még ismerjük Nemes Mihály lelkészt, de mást nem. 1629-es körmendi zsinaton jelentik, hogy a település evangélikussá vált. 1637-től ismereteseke evangélikus lelkészei.⁸⁵⁷

Tótszentgyörgy (Somogyi R. E.)

A reformátusok 1742-ben sárral tapasztott és szalmával fedett fa oratóriumot építettek, amelyben nem volt más mint paraszti munkával készített padok és egy leterített asztal. 1788-ban Somogy vármegye bizottsága megállapította, hogy a fatemplom életveszélyes állapotú. Az új templom 1790-ben épült. A temető a falutól északra volt kerítés és kereszt nélkül. Vegyesen használták.⁸⁵⁸

⁸⁵² Eredetije: *Actu exstruunt templum, sed super ruderebus aequae per Helveticae confessionis incolae structurae ecclesiae ante centum et duo annos aedificatae.* HUDI ET AL. 2002, 282.

⁸⁵³ ILON 1995, 126.

⁸⁵⁴ MRT 4. 73/1. 237.

⁸⁵⁵ ILON 1995, 126.

⁸⁵⁶ TÓTH 1927, 100.

⁸⁵⁷ TÓTH 1927, 100.

⁸⁵⁸ KÖRMENDY 1971, 75; *Visitationes Canonicae* A8/9, 592; GENTHON 1959, 397.

Tótvázsony (Veszprémi R. E.)

A református templom építését történeti és szakirodalmi adatok alapján 1600 körüli időszakra teszik, és egyértelműen azonosítják a helyet a középkori templomhellyel.⁸⁵⁹ Első átépítése 1794-ben történt.⁸⁶⁰ Külső megjelenésében és részleteiben azonban mindenképpen csupán 19. századi épületről van szó.⁸⁶¹ A középkori templommal először 1343-ban találkozunk. Ekkor patrónusa Szent Vencel volt. Egy 1721-ben felvett tanúvallomás szerint szentélye még állt, s mindkét oldalán pasztofóriumok voltak.⁸⁶² A település a 16. század közepén nem néptelenedett ugyan el, de lélekszáma megcsappant. A szomszédos területek (Billege falu) azonban 1550–1560 körül pusztásodtak el.⁸⁶³ Tótvázsony lelkészeit 1618-tól ismerjük.⁸⁶⁴ A településnek egyetlen elnéptelenedési időszaka 1665–1679 között ismert,⁸⁶⁵ amelyet a lelkészi névsorban is megtalálunk, mint bizonytalan hovatartozású időszakot.⁸⁶⁶

Régészeti munka a templom környezetében kis mértékben volt, 1995-ben a templomon belül végeztek földmunkát, melyet Rainer Pál ellenőrzött. Véleménye szerint a talált falazott jelenségek a barokk épülethez tartozó másodlagosan felhasznált, valószínűleg középkorit is tartalmazó falazóanyagok, melyben címeres téglák is előfordultak.⁸⁶⁷ Jómagam 2019-ben végeztem megfigyelést a templom körül, közvetlenül a falak mentén. A keleti oldal közepén az alapozás szintjén nagy méretű kiugrás és falindítás? látszódott, mely talán a középkori templom maradványai. A falszövetben egy helyen egyértelműen látszott a felmenő fal téglából rakott falszövege.⁸⁶⁸

Ugod (Pápai R. E.)

1629-ben elfoglalták az ellenkezők. 1652-ben Lósy Andrásról⁸⁶⁹ szólnak híradásaink, kiről nem egyértelmű, hogy evangélikus vagy református lenne. Azonban több bizonyíték mutat

⁸⁵⁹ KOVÁTS, 1942, 482., VÁRADY, 1987, 229., MRT 2. 201. 46/2. sz. lelőhely, GENTHON, 1959, 397.

⁸⁶⁰ KOPPÁNY, 1967, 145., VÁRADY, 1987.

⁸⁶¹ MRT 2. 201. 46/2. sz. lelőhely. Eszerint is 1870–80 körüli.

⁸⁶² KOPPÁNY 1967, 145.

⁸⁶³ MRT 2. 201. 46/5. sz. lelőhely.

⁸⁶⁴ KÖBLÖS, 2009, 309.

⁸⁶⁵ MRT 2. 201. 46/5. sz. lelőhely.

⁸⁶⁶ KÖBLÖS, 2009. 309.

⁸⁶⁷ Jelentés Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattár 18.809–95.

⁸⁶⁸ jelentés Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattár

⁸⁶⁹ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 311.

arra, hogy őt, mint evangélikus lelkészt, zavarja el az ugodi várkapitány 1672-ben, s hoz be katolikus tanítót.⁸⁷⁰

Vág (Pápai R. E.)

1618-ban lelkésze Sarlai/Sallai Pál részt vett a szentlőrinci zsinaton.⁸⁷¹ Más lelkészéről nem tudni, de 1611 óta evangélikus lelkészei is voltak.⁸⁷²

Vaszar (Pápai R. E.)

1625-ben református lelkésze Jankó Mihály.⁸⁷³ 1629-től evangélikus lesz a falu. A 18. század folyamán az evangélikus gyülekezet is elpusztul.⁸⁷⁴ Mai katolikus templomának tornya középkori részleteket tartalmaz.

Veszprém (Veszprémi R. E.)

A templomépítéshez bizottságot is létrehozta, melynek vezetője Gál Imre lelkész, további tagjai Palothai Ferenc lovas hadnagy, Oroszi István gyalog vajda. A szükséges anyagok beszerzése után 1627 szeptember 28-án jelölték ki a templom helyét, Kanizsai Pálfi János németújvári lelkész jelenlétében, s 30-án „*elkezdték a templom fundamentumának ásását a bástya (t.i. a várfelől)*”. Itt kérdéses, hogy ez a délnyugati „nagy bástyára” vonatkozik-e, melyről pontos adatunk nincs a keltezésre nézve, de vsz. ekkor még nem áll, vagy a törvényszéktől északra rekonstruálható kis rondellára, esetleg az Agg-papok házában lévő faltörésre, de utalhatnak egyszerűen a várfalra is, mely az épület nyugati oldalát jelentheti. Még több információt ismerünk meg a templomépítés során folytatott levelezésből, melynek oka, hogy a templomépítés hírére továbbították a hatóságok felé, illetve kérték annak megakadályozását Zichy Pál győri főkapitánytól. A levélben a Veszprémiek igyekeztek elmagyarázni, hogy „*a prédikátor háza udvarát akarjuk fedél alá venni*”, azonban a falait „*kőből rakatjuk, mert mind a két felől levő fal erőtelen...*”⁸⁷⁵ A prédikátor házáról pedig tudjuk, hogy a Törvényszék területének északnyugati sarkában állt, mely azonban a 20.

⁸⁷⁰ TÓTH 1927, 101–102.

⁸⁷¹ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 314.; THURY 1998, 199.

⁸⁷² TÓTH 1927, 102.

⁸⁷³ KRÁNITZ – KÖBLÖS 2009, 313.

⁸⁷⁴ TÓTH 1927, 102.

⁸⁷⁵ THURY 1893. 12–13.; Erről tájékoztat LUKCSICS – PFEIFFER 1933. 39. is, hozzátéve, hogy a templom az Ecséri házzal szemben állott, a mai Törvényszék telkének déli részén.

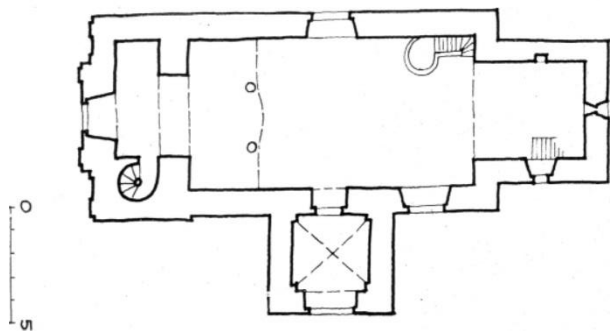
század elejéig külön telek volt, s az egyik legutolsó építkezés zajlott itt, az ún. kis ház (*parva domus*) helyén.⁸⁷⁶ Lukcsics – Pfeiffer közli ennek az épületnek egykori fotóját, melyet a 20. század elején bontottak le.⁸⁷⁷ Ez azért fontos, mert képet kapunk erről az épületről, melyről nem sok történeti adatot tudunk, viszont a kép alapján bizonyos mértékig értelmezhetővé válik. Az utcafronton látható földszinti ablakok aránytalanul alacsonyan vannak az épület amúgy arányos építészeti megoldásaihoz képest. Ennek jelentősége abban lehet, hogy korábban épült, mint az utcaszint feltöltése. Így az eddigi datálását (18. sz. vége) jóval korábbra lehet keltezni, s mint ilyen azonosíthatnánk a reformátusok parókiájával is. Az udvaron látható boltozott emeleti folyosó is a korábbi keltezésre utal. Teljesen hasonló parókiát ismerünk Pápán, ahol egy középkori városi lakóházat bővítettek, majd alakították át. Talán ezért sem ismertek ennek az épületnek a tulajdonosai, hiszen az egyházé volt, így lakója mindig az aktuális lelkész. A hiányt ez okozhatta, hogy nem ezt az épületet azonosították a ref. parókiával. Ennek az udvara délre néz, ahol éppen fel szeretnék volna építeni a templomot. A veszprémi református egyház korai történetét feldolgozó munkájában Thury Etele összegyűjtötte és publikálta a gyülekezet korai időszakára vonatkozó dokumentumokat, illetve a *historia domus* vonatkozó adatait.⁸⁷⁸ Ezt újabban felülírhatja, illetve pontosíthatja Pap Gábor feljegyzéseinek forrásközlése, melyet Földesi Ferenc rendezett sajtó alá.⁸⁷⁹

Vigántpetend (Veszprémi R. E.)

Az ecclesiáról csak annyit tudunk meg, hogy 1752-ben Esterházy Károly rátóti prépost, kegyúr elvette és lebontatta a fatemplomot.⁸⁸⁰

Vilonya (Veszprémi R. E.)

Árpád-korból származó, középkori eredetű fallal kerített református templom. Első periódusa feltehetően a 13. századra keltezhető, melyet gótikus elemekkel a 15.

17. ábra A vilonyai református templom. KOPPÁNY 1963.103.

⁸⁷⁶ JAKAB 2014. 28.

⁸⁷⁷ LUKCSICS – PFEIFFER 1933, 183.

⁸⁷⁸ THURY 1893.

⁸⁷⁹ PAP 2021.

⁸⁸⁰ KÖRMENDY 1971, 63.

században bővíthettek. A török korban elpusztult a falu és a templom is.⁸⁸¹ További adatokkal rendelkezünk a kriptáról, melyet a 19. századból származó hagyomány is őriz.⁸⁸² A 16. században elszegényedett a falu, és népessége is megcsappant.⁸⁸³ A gyülekezet első lelkészéről 1621-ben hallunk.⁸⁸⁴ 1702-ben a templom romokban állt.⁸⁸⁵ A 19. században még olvasható volt a templom festett kazettás mennyezetén: „*Anno 1726 e' ruinis reparatum*”.⁸⁸⁶ A hajó festett kazettás mennyezete 1720-28 között készült.⁸⁸⁷ Koppány Tibor kutatásai szerint 1720-ban építették fel a reformátusok a templomot, majd 1793-ban toronnyal bővítették.⁸⁸⁸

2012-ben Pintér László végzett itt feltárást.⁸⁸⁹ A 13. századi templom északi oldalán végzett feltárást során egy sajnos ismeretlen korra keltezhető „oldalcsarnokot” s alatta egy több periódussal rendelkező kriptát találtak, valamint a szentélyhez kapcsolt sekrestyét, mely egyértelműen középkorban épült másodlagos építmény volt. A sekrestyén belül 3 temetkezést lokalizáltak, míg a falakon kívül érdekes módon a templom körüli temető klasszikusnak mondható zsúfoltsága teljesen hiányzott. Az ún. oldalcsarnok északi fala a sekrestyéhez utólagosan volt hozzáépítve, ennek iránya kelet-nyugati, s 10 méter hosszan követhető volt. Így itt 2-2,5 méter széles tér jött létre, melynek 2 padlószintjét lehetett elkülöníteni. Az oldalcsarnok keleti 1/3-át tölti ki a kriptá. A kriptának egy síkmennyezetes első és egy téglával kevert boltozott periódusa vált ismertté. Az első periódushoz csatlakozott az oldalcsarnok első padlószintje. A boltozott, 2. periódus a 18. századra keltezhető, ekkor megemelik a felső padlószintet is. A kriptát sajnos a 19. században elpusztították, de a csarnok nyugati felében „számos sírt találtak”, melyek az oldalcsarnok használata idején kerültek eltemetésre. Az egyik női sír, melynek tájolása a csarnok oldalfalával megegyezett, három nagyméretű ezüst hajtűvel rendelkezett. Volt közte aranyozott, áttört díszítésű és csiszolt kristálylapocskák díszített darab is. Ez a sír a 17. század második felére keltezhető. A többi sír nem tartalmazott mellékleteket. A feltárást egyértelmű értelmezése még nem történt meg, de a templom műemléki helyreállítása jelzi két boltíves nyílás helyét az északi falon,

⁸⁸¹ KOPPÁNY 1967, 147.

⁸⁸² NY. NAGY 2000, 205.

⁸⁸³ MRT 2. 260. 53/2. sz. lelőhely.

⁸⁸⁴ KÖBLÖS 2009, 317.

⁸⁸⁵ MRT 2. 259. 53/2. sz. lelőhely.

⁸⁸⁶ NY. NAGY 2000, 205.

⁸⁸⁷ KOPPÁNY 1963, 109.

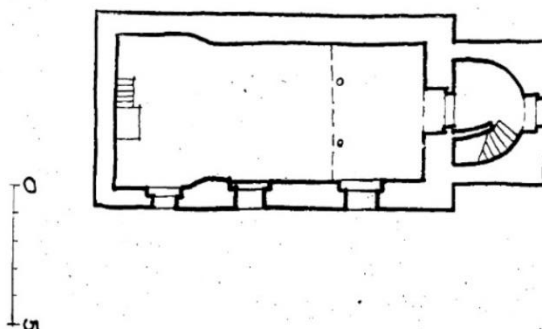
⁸⁸⁸ KOPPÁNY 1967, 147.

⁸⁸⁹ Jelentés Laczkó Dezső Múzeum Régészeti Adattár 20.152–2013.

mint összeköttetés az oldalsarnokkal. Ehhez hasonló lehet a lovászpatonai evangélikus templom, ahol szintén két nyílással bővített oldalkápolna épült még a középkor folyamán.⁸⁹⁰

Zánka (Veszprémi R. E.)

A zánkai református templom több szempontból is érdekes középkori eredetű református templom. A középkori épület eredetileg keletelt, nyugati – westwerk-típusú – toronnyal, patkóíves szentéllyel, egyszerű déli bejáratral rendelkező templom volt.⁸⁹¹ A 14. században már említették a Szent Istvánnak szentelt templomot.⁸⁹² A települést 1548-ban pusztította el a török, 1550-ben a

18. ábra A zánkai református templom a műemléki helyreállítás előtt. KOPPÁNY 1963.112.

plébánia már üresen állt. A 17. században a település puszta volt, s még 1700-ban is üresen állt.⁸⁹³ Első lelkészét, Naszályi Jánost, a 18. század első felének végéről ismerjük.⁸⁹⁴ Az újratelepedést feltételesen tehát a 18. század elejére tehetjük. A templomot 1786-ban építették át először, majd a torony 1879-ben került a szentélyre.⁸⁹⁵ Mai – a restaurálás utáni – állapotában már nem ismerhetők fel a reformáció változtatásai, azonban bőven akad belőle: Koppány Tibor az 1960-as években ezt az állapotot írta le.⁸⁹⁶ A templom teljes mértékű átépítése a reformátusokhoz köthető, ezért fontos adat számunkra. Ezt nem is átépítésnek, inkább a meglévő romok újkeletű felhasználásának lehetne nevezni, hiszen az épület több évszázada romokban hevert. A szentélyt a hajótól leválasztották, előcsarnokká alakították, erre később tornyot is építettek. A nyugati tornyot – a hajó falát is szélesítve – visszabontották. Az ikerablakok oszlopai ekkor másodlagos felhasználásra kerültek. A szószék a nyugati rövid oldal közepére került, tehát a hossz tengelye megmaradt a

⁸⁹⁰ KOZÁK 1964, 158.

⁸⁹¹ RAINER 2009, 50., KOPPÁNY 1963, 111–112., KOPPÁNY 1972, 240., KOPPÁNY 1993, 160., M. KOZÁK 1992, 39–43., M. KOZÁK 1993.

⁸⁹² KOPPÁNY 1972, 240.

⁸⁹³ KOPPÁNY 1972, 240., MRT I. 191. 60/3. sz. lelőhely.

⁸⁹⁴ KÖBLÖS 2009, 320.

⁸⁹⁵ KOPPÁNY 1972, 240.

⁸⁹⁶ KOPPÁNY 1963, 111–112.

templomnak, ám 180 fokkal megfordult. Karzat került a hajó keleti felére. Az egykori szentélyben kialakított előcsarnok déli falához egy, a szentély ívét követő feljáró épült.⁸⁹⁷

Zirc (Pápai R. E.)

Közös épületet használnak a város evangélikusai és reformátusai 1937 óta. Missziói egyházközség.⁸⁹⁸ Korábbi előzménye nincs.

Zselickisfalud (Somogyi R. E.)

1700-ban fatemplomot építettek a reformátusok, majd 1884-ben kapta a templom jelenlegi alakját.⁸⁹⁹

⁸⁹⁷ KOPPÁNY 1963, 112.

⁸⁹⁸ VÁRADY 2002 702.

⁸⁹⁹ KÖRMENDY 1971, 69; KOVÁTS J. 1942, 444.

X. Bibliográfia

- ARADI 2016 Aradi Cs.: *Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszerzetének rekonstrukciója. Somogy megye középkori templomainak adattára.* Kaposvár, 2016.
- BAKI 1967 Baki E.: Nyárad földrajzi nevei (Geographische Namen in Verknüpfung mit der Gemeinde Nyárad; Les toponymes de la commune de Nyárad; Географические названия в муниципалитете Ньярад in: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6. 1967. 287–298.
- BALÁZS 2014 Balázs M.: Az alkalmazás dilemmái A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció *Korall* 15. évf. 57. sz. (2014.) 5–26.
- BATÁRI 2000 Batári F.: Keleti szőnyegek a 16-18. századi Magyarországon. In.: Életmód és művelődés Veszprém megyében a 16-18. században. Veszprémi Múzeumi Konferenciák 10. 2000. 53–65.
- BEDY 1934 Bedy V.: A felsőörsi prépostság története. 1934. Veszprém
- BENEDEK 1971 Benedek S.: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja.* Rotenturm/Pinka, 1971.
- BIBÓ 1967 Bibó I.: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. in.: Építés- Közlekedéstudományi Közlemények 1-2. 1967. 525–567.
- BIÉLER 1961 Biéler, A.: Liturgie et architecture. Le temple des chrétiens, Genève, 1961.
- BITSKEY 1978 Bitskey I.: Hitviták tüzeiben Budapest. 1978.
- BOBROVSZKY 1976 Bobrovszky I.: A XVI. századi magyar református zsinatok végzéseinek művészeti vonatkozásai. In: *Ars Hungarica*, 1976/1.
- BOROSS 2018 Boross I (szerk).: *Forrásaink a reformációról. Dokumentumok az MNL Veszprém Megyei Levéltárában.* Veszprém, 2018.
- BOROSS – MADARÁSZ 2002 Boross I. – Madarász L.: *Veszprém vármegye összeírásai 1696, 1715, 1720.* Veszprém, 2002.
- BUCSAY 1985 Bucsay M.: *A protestantizmus története Magyarországon. 1521 – 1945.* Budapest. 1985.

- BUMB 2001 Bumb, B. J.: 300 Jahre Dreifaltigkeitskirche Speyer – Juwel barocker Baukunst in karger Zeit errichtet. Speyerer Vierteljahreshefte. 2001.
- BUQUET-MARCON – DUFOUR 2016 Buquet-Marcon, C. – Dufour, J-Y.: Huguenots en boîtes de nuit. Le cimetière de Charenton (Val-de-Marne) 2016. Les Nouvelles de l'archéologie 143/2016. 22–27.
- BUQUET-MARCON – DUFOUR 2018 Buquet-Marcon, C. – Dufour, J-Y.: Saint-Maurice, (94). Temple et cimetière huguenot de Charenton Catalogue des sépultures. [Rapport de recherche] Inrap; UMR 7206 Eco-Anthropologie et Ethnobiologie. 2018.
- CABELLO – LUKÁCS 1983 J. Cabello–Lukács Z.: A nyírmihálydi református templom kutatása (Die Erforschung der reformierten Kirche in Nyírmihálydi) in: A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve 18-20. Nyíregyháza, 1983. 80–93.
- CABELLO – SIMON 1995 J. Cabello - Simon Z.: A laskodi református templom műemléki vizsgálata (Denkmalsuntersuchung der reformatische Kirche von Laskod; The archaeological survey of the calvinist church at Laskod) in: F. Mentényi K. szerk.: Műemlékvédelmi Szemle 1995/1-2. 143–168.
- CABELLO 2001 J. Cabello: A csengersimai református templom kutatása (Erforschung der reformierten Kirche von Csengersima) in: A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve 43. Nyíregyháza, 2001 389–410.
- CABELLO 2002 J. Cabello: Összefoglaló jelentések a 2001. évi helyszíni műemléki kutatásairól, Túrricse, református templom in: Mentényi K. szerk.: Műemlékvédelmi Szemle 2002/2.
- CABELLO 2004 J. Cabello: A nyírkátai református templom régészeti kutatása in: J. Cabello – Bardoly I. szerk.: Etűdök Tanulmányok Granasztóiné Györfly Katalin tiszteletére, Budapest, 2004. 75–86.
- CSÁSZÁR 1978 Császár L.: A monoszlói református templom újonnan feltárt román kori kapuzata, In.: Műemlékvédelem 22. 1978. 36–41.

- CSOHÁNY 2004 Csohány J.: Magyar református hitvallások. *Egyháztörténeti Szemle* 5. (2004) 137–142.
- DAIREAUX 2006 Daireaux, Luc: Les temples normands au XVIIe siècle: essai de typologie. *BSHPF*, 2006.
- DANIELISZ 2016 Danielisz D.: Ülésrend és térhasználat Sepsiszék Református templomaiban. *Architectura Hungariae* 15. 147–156.
- DANIELISZ 2019 Danielisz D.: A szószék mint térképző elem a magyar református templomépítészetben *Teológus Tavasz Konferenciakötet*, Debrecen 2019. 147–160.
- DEBRECZENI 1929 Debreczeni L.: Erdélyi református templomok és tornyok. Kolozsvár 1929.
- DERCSÉNYI 1992 Dercsényi B. (szerk.): *Református templomok Magyarországon*. Budapest. 1992.
- DERZSI – NYÁRÁDI – SÓFALVI 2006 Derzsi Cs. – Nyárádi Zs. – Sófalvi A.: A bikafalvi Református Egyházközség története a régészeti kutatások és levéltári források tükrében. A Csíki Székely Múzeum Évkönyve szerk.: Murányi J. Csíkszereda 2007. 17–34.
- DIENES 2001 Dienes D.: *Keresztúri Bíró Pál (1594?-1655)*. Sárospatak 2001.
- DOBROVITS – ÖZE 2001 Dobrovits M – Öze S.: Török hatalom és parasztság a Dél-Dunántúlon. *Zalai Múzeum* 10. 2001. 151–160.
- ELLWARDT 2004 Ellwardt, K.: *Kirchenbau zwischen evangelischen Idealen und absolutistischer Herrschaft. - Die Querkirchen im hessischen Raum von Reformationsjahrhundert bis zum Sieberjährigen Krieg*. Marburg, Universität, Dissertation 2000, Michael Imhof Verlag, Petersberg, 2004
- ENTZ 1956 Entz G.: Későgótikus udvarház Alsóörsön. *Művészettörténeti Értesítő* 5. 1956. 125–132.
- ESZE 1973 Esze T.: Sztárai Gyulán. *Könyv és Könyvtár IX*. Debrecen 1973. 89–194.
- F. ROMHÁNYI 2018 F. Romhányi B.: A szerzetesrendek sorsa a 16. századi Veszprémi Egyházmegyében in. Karlinszky B. – Varga T. (szerk) *Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században*. A veszprémi egyházmegye múltjából 32. Veszprém 2018. 95–108.

- F. ROMHÁNYI 2019 F. Romhányi B.: A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék (*The Medieval Hungarian Parishes and the Fourteenth-Century Papal Tithe Register*) *Történelmi Szemle* 61/3. 2019. 339–360.
- FATA 2000 Fata M.: *Ungarn, das reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500–1700*. Münster, 2000.
- FELD 1982 Feld I.: A zubogyi református templom kutatása (Investigation of the Zubogy calvinist church) in: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 21*. 1982. 31–57.
- FEKETE 2000 Fekete Cs.: *Pathai István református szertartási könyvecskéje, Úrvacsorai rend Milotai Nyilas István Ágendájából, Melius Juhász Péter szertartási intelmei*. Debrecen. 2020.
- FEKETE 2018 Fekete Cs.: Samarjai Máté János Ágendája. in: Karlinszky B. – Varga T. (szerk) *Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16-17. században. A veszprémi egyházmegye múltjából 32*. Veszprém 2018. 183–202.
- FINNEY 1988 Finney, P. C.: Early Christian Architecture: The Beginnings (A Review Article) *Harvard Theological Review*, 81–3. 1988. 319–339.
- FORGÓ 2014 Forgó A.: A kései konfesszionizáció magyarországi jellegzetességeiről *Korall* 15. évf. 57. sz. (2014.) 92 – 109
- FRANKOVICS 2006 Frankovics Gy.: „Minden nép a saját nyelvén virágzik!” Reformáció és a katolikus hitélet újjáéledése a török kori Drávamelléken. in.: *Gyökerek. A Dráva Múzeum tanulmánykötete*. Barcs, 2006. 67–81.
- FÖLDVÁRY 2015 Földvály M.: Az *Obsequiale Strigoniense*. *Magyar Egyházzene* XXII. (2014/2015) 339–348.
- FÜLÖP – KOPPÁNY 2001 Fülöp A. – Koppány A.: Lábatlan, református templom. *Műemlékvédelmi Szemle* 2001, 231–232
- GAIMSTER – GILCHRIST 2003 Gaimster, D – Gilchrist, R.: *The Archaeology of Reformation, 1480–1580*. Leeds, 2003.
- GENTHON 1959 Genthon I.: *Magyarország művészeti emlékei 1*. Budapest 1959.

- GERMANN 1963 Germann, G.: *Der protestantische Kirchenbau in der Schweiz*. Oreli Füssli Verlag, Zürich, 1963.
- GÖMÖRI 1996 Gömöri J.: A sárospataki plébániai iskola feltárása in.: G. Szende K. – Szabó P. szerk.: *A magyar iskola első évszázadai (Die Ersten Jahrhunderte des Schulwesens in Ungarn) 996-1526* Győr. 1996. 69–78.
- GUICHARNAUD 1999 Guicharnaud, H.: An Introduction to the Architecture of Protestant Temples Constructed in France before the Revocation of the Edict of Nantes, in Finney, C.P. *Seeing beyond the Word. Visual Arts and the Calvinist Tradition* 1999. 133–162.
- GUICHARNAUD 2000 Guicharnaud, H.: Approche de l'architecture des temples protestants construits en France avant la révocation. *Études théologiques & religieuses*, 4. 477–504.
- GUZSIK 1979 Guzsik T.: Veszprém megye középkori templomépítészetének kutatási kérdései (Forschungsprobleme der Mittelalterlichen Kirchenarchitektur im Komitat Veszprém) in.: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 14. 1979. 163-202.
- GYURICZA 1992 Gyuricza A.: *Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról* Borsodi Kismonográfiák 37. Miskolc. 1992.
- HAMLIN – BRANNON 2003 Hamlin, A. – Brannon, N.: Northern Ireland: The Afterlife of Monastic Buildings in.: Gaimster, D – Gilchrist, R.: *The Archaeology of Reformation, 1480–1580*. Leeds, 2003.
- HARASIMOWICZ 2017 Harasimowicz, J.: Longitudinal, Transverse or Centrally Aligned? In the Search for the Correct Layout of the 'Protesters' Churches. in: *Periodica Polytechnica Architecture* 2017. 1–16.
- HARDING 2003. Harding, V.: Choices and Changes: Death, Burial and the English Reformation in.: Gaimster, D – Gilchrist, R.: *The Archaeology of Reformation, 1480–1580*. Leeds, 2003.
- HÁRICH 1928 Hárich J.: *A veszprémvölgyi apácakolostor birtokainak története (1526–1773.)* Pécs. 1928.
- HARIS 1992 Haris A.: Pápa a 18. században. Egy barokk városkép kialakulásának folyamata (Pápa im 18. Jahrhundert - Entstehung eines Barockstadtbildes) in.: *Pápai Múzeumi Értesítő* 3–4. szerk.: Ilon G. 1992. 123–138.

- HARMATH – KATSÁNYI 1984 Harmath I. – Katsányi S.: *Veszprém megye irodalmi hagyományai*. Veszprém 1984.
- HECKEL 1995 Heckel, M.: Die katholische Konfessionalisierung im Spiegel der Reichskirchenrecht. in: Reinhard, Wolfgang – Schilling, Heinz (Szerk.): *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationgeschichte*. (Schriften des Vereins für Reformationgeschichte 198.) Gütersloh–Münster, 1995. 184–227.
- HENSZLMANN 1876 Henszlmann I.: Magyarország Ó-keresztyén, román és átmenet stylü Mű- emlékeinek rövid ismertetése. Budapest 1876.
- HOFER – FURRER 1982 Hofer, P – Furrer, B.: *Bern, Die Heiliggeistkirche*. Schweizerische Kunstführer, 307. Gesellschaft für Schweizerische Kunstgeschichte, Bern.
- HUDI ET AL. 2002 Hudi J. et alii.: *Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból. A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben*. Pápa. 2002.
- ILA – KOVACSICS 1964 Ila B.–Kovacsics J.: *Veszprém megye helytörténeti lexikona 1*. Veszprém 1964.
- ILON 1989 Ilon G.: Régészeti adatok a kéttornyúlaki középkori templom építéstörténetéhez (Archäologische Angaben zur Baugeschichte der Mittelalterlichen Kirche von Kéttornyúlak) in.: *Pápai Múzeumi Értesítő* 2. szerk.: Ilon G. 1989. 183–193.
- ILON 1995 Ilon G.: A Magyarország Régészeti Topográfiaja 4. kötetének (hajdani pápai járás) kiegészítése 1970-1994 (Ergänzung zum 4-ten Band des damaligen Paper Kreise für Archaeologische topographie Ungarns 1970-1994) in.: *Pápai Múzeumi Értesítő* 5. szerk.: Ilon G. 1995. 63–137.
- JAKAB 2014 Jakab R.: *Veszprém város 18. századi történeti topográfiaja. Műhelytanulmányok a műemléki topográfiahoz – 1. füzet* Székesfehérvár, 2014.
- JANKOVICS 2013 Jankovics N. – Kaiser O.: *A magyarországi templomok művészete, Válogatás egy évezred szakrális építészetéből*. Pécs 2013.

- JÖCKLE 2011 Jöckle, C.: *Dreifaltigkeitskirche Speyer*, Regensburg. 2011.
- JUHÁSZ 2010 Juhász Tamás (szerk.): *A kolozsvári protestáns teológián a református diákok használatára készült kézirat*. Kolozsvár, 2010
- K. NÉMETH 2015 K. Németh A.: *A középkori Tolna megye templomai*. Szekszárd 2015.
- KANÁSZ 2018 Kanász V.: Protestánsok és katolikusok a 16. századi Kanizsán in.: Karlinszky B. – Varga T. (szerk) *Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16-17. században*. A veszprémi egyházmegye múltjából 32. Veszprém 2018. 125–153.
- KATONA 1970 Katona I.: Történeti adatok Pápa topográfiájához A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 9. 1970. 65–70.
- KATONA 1972 Katona I.: Pápa város 1660. évi összeírása A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 11. Veszprém 1972. 341–356.
- KARLINSZKY – VARGA 2018 Karlinszky B. – Varga T. (szerk.) *Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16-17. században*. A veszprémi egyházmegye múltjából 32. Veszprém 2018.
- KARLINSZKY – VARGA 2019 Karlinszky B. – Varga T. (szerk.) *Erőgyűjtés és újrakezdés. A veszprémi egyházmegye története a 17. században*. A veszprémi egyházmegye múltjából 32. Veszprém 2019.
- KÁRMÁN 2013 Kármán G.: A konfesszionalizáció hasznáról és káráról. Egy paradigma margójára. in: Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.)* Budapest, 2013. 27–40.
- KAUFMANN 1996 Kaufmann, T.: Die Konfessionalisierung von Kirche und Gesellschaft. Sammelbericht über eine Forschungsdebatte. *Theologische Literaturzeitung* (121.)
- KELEMEN 2006 Kelemen K.: *Consecratio templi novi*, magyar szakos egyetemi szakdolgozat, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem BTK, 2006. (Kézirat)
- KIS 1896 Kis E.: *A dunántúli ev. ref. egyházkerület főiskolájának története 1531–1895*. Pápa, 1896.

- KISS 1881 Kiss Á.: *A XVI. században tartott magyar protestáns zsinatok végzései*. Budapest. 1881.
- KISS 1894 Kiss E.: A Pápai ev. ref. főiskola történetének rövid vázlata. *Pápai Lapok*. 21. évfolyam, 1894.09.23. 158.
- KISS 1908 Kiss I.: *A pápai plébánia története*, Veszprém, 1908
- KISS 2008 Kiss E.: Ötvösművek a 16-17. századi Magyarországon. in.: Mikó Á. – Verő M. – Jávor A. (szerk.): Mátyás király öröksége, Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század) 2. kötet. Budapest 2008. 99–114.
- KLEIN 1994 Klein R.: Keresztények számára már érthető, zsidók számára még emészthető. A pesti zsinagógák az első imaházaktól a templomig. *Kultúrák találkozása – Budapesti negyed Budapest*. 1994. 23–41.
- KLUETING 2005 Klueping, H.: Reformierte Konfessionalisierung in West- und Ostmitteleuropa. In: Leppin, Volker – Wien, Ulrich A.: *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit. (Quellen und Studien zur Geschichte der östlichen Europa)* Stuttgart, 2005. 25–55.
- KOPPÁNY 1963 Koppány T.: A Balaton-Felvidék románkori templomai (Romanische Kirchen des Balatonoberlandes) in: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1*. 1963. 81–114.
- KOPPÁNY 1967 Koppány T.: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében I. (Mittelalterliche Kirchen und Ortschaften mit Kirchen im Komitate Veszprém; Églises médiévales dans le département de Veszprém; Средневековые церкви и религиозные места в Веспремском комитате) in: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6*. 1967. 117–150.
- KOPPÁNY 1972 Koppány T.: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében II. (Mittelalterliche Kirchen und Kirhdörfer im Komitat Veszprém II; Églises médiévales dans le département de Veszprém — II; Средневековые церкви и другие церковные места в комитате Веспрем. II) in: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 12*. 1972. 213–241.
- KOROMPAY 1956 Korompay Gy.: *Veszprém*. Budapest 1956.

- KOVÁTS J. 1942 Kováts J. I. (szerk): *Magyar református templomok* Budapest 1942.
- KOZÁK 1964 Kozák K.: A lovászpatonai evangélikus templom feltárása és helyreállítása. *Magyar Műemlékvédelem 1959–1960*. Budapest, 1964. 149–165.
- KÖBLÖS – KRÁNITZ 2009 Köblös J – Kránitz Zs.: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760 - A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 10*. Pápa, 2009.
- KÖBLÖS 2006 Köblös J.: *A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861*. Pápa, 2006
- KÖBLÖS 2011 Köblös J.: *Processus Visitationis. Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben*. Forrásközlések 11. Pápa, 2011
- KŐHEGYI 1965 Kőhegyi M.: Két XVIII. századi vers a veszprémi református templom elvételéről. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 4*. Veszprém 131–138.
- KÖRMENDY 1971 Körmendy J.: Fa- és sövénytemplomok a Veszprémi Egyházmegye területén a XVIII. században (Holz- und Heckenkirchen auf dem Gebiet der Diözese Veszprém im XVIII. Jahrhundert; Eglises en bois et à palissades sur le territoire du diocèse de Veszprém au XVIIIe siècle; Деревянные церкви, а также церкви с плетеными стенами на территории веспремского епископства в XVIII веке) in: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10*. 1971. 53–83.
- KRÄHLING 2009 Krähling J.: Adalékok a hugenotta típusú imaház magyarországi elterjedéséhez - a Charenton-típus *Műemlékvédelem 4/2009*. 190–196.
- KRÄHLING 2012 Krähling J.: Adalékok a 17. század magyarországi protestáns templomépítészeténekértékeléséhez. Késő középkor – reneszánsz – kora barokk. in: *Architectura Hungariae 11*. 2012. 45–53.
- KRUMENACKER 2011 Krumenacker, Y.: Les temples protestants français, XVIe-XVIIe siècles. In.: *Chrétiens et sociétés, Numéro spécial 1*, 131–154.
- LABROUSSE 1988 Labrousse, É.: *Histoire de la France religieuse*, Jacques LeGoff, René Rémond Paris, 1988.

- LAMPÉRTH 1931 Lampérth G.: *A pápai református főiskola története. 1531–1931.* Pápa, 1931.
- LÁSZLÓ 1980 László Cs.: A balatonszőlősi református templom kutatása (Erkundung der reformierten Kirche in Balatonszőlős) in.: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 15.* Veszprém, 1980. 113–124.
- LÁSZLÓ 1996 László Cs: Régészeti adatok Pannonhalma építéstörténetéhez in: *Mons Sacer 996-1996 Pannonhalma 1000 éve I.* 143-169.
- LAUBE 2006 Laube, S.: Die Kathedrale in Gnesen – Die Schlosskirche in Wittenberg. Erinnerungsorte sakraler Nation oder nationaler Religion zwischen Napoleon und Erstem Weltkrieg in.: Born, Robert (Hrsg.): *Visuelle Erinnerungskulturen und Geschichtskonstruktionen in Deutschland und Polen 1800 bis 1939,* Warszawa 2006. 185–203.
- LEVÁRDY 1970 Levárdy F.: A középkori győri székesegyház pusztulása és első barokk átépítése. Arrabona - Múzeumi közlemények 12. Győr, 1970. 83–109.
- LOVIBOND 2006 Lovibond, M.: Les premiers dispositifs réformés à Saint-Pierre de Genève. *BSHPF* 2006.
- LŐRINCZ – HAPÁK 2002 Lőrincz Z.- Hapák J.: „*Tedd templomoddá, Istenem*” *Válogatás Árpád-és középkori eredetű református templomokból.* Budapest 2002
- LŐRINCZ 2000 Lőrincz Z.: „*Ne hagyjátok a templomot..*” *Új református templomok 1990-1999.* Budapest. 2000
- LŐRINCZ 2008 Lőrincz Z.: Adatok a hazai református templomok kutatástörténetéhez. *Collegium Doctorum* 4 2008/1. 119–124.
- LURIA 2001 Luria K.: Separated by Death? Burial, Cemeteries and Confessional Boundaries in Seventeenth-centuries France. *French Historical Studies* 24(2) 185–222. 2001.
- LURIA 2005 Luria, K.: *Sacred boundaries – Religious coexistence and conflict in early-modern France,* Washington D.C. 2005.
- M. KOZÁK 1992 M. Kozák É.: Kutatások a zánkai református templomban. *Műemlékvédelmi szemle.* 1/1992. 39–43.
- M. KOZÁK 1993 M. Kozák É.: *Zánka. református templom.* Budapest 1993.

- MADAS – TARNAI 1991 Madas E – Tarnai A.: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000-1530)* 1991.
- MAKLÁRI 1865 Maklári P. L.: Egyházi régiségek. Sárospataki Füzetek 9. 380–403.
- MAHLMANN 2010 Mahlmann, Th.: "Ecclesia semper reformanda". Eine historische Aufarbeitung. Neue Bearbeitung. in.: Johansson, T – Kolb, R. Steiger, J. A. (Hrsg.): *Hermeneutica Sacra. Studien zur Auslegung der Heiligen Schrift im 16. und 17. Jahrhundert*, Berlin – New York 2010.
- MÁLYUSZ 1940 Mályusz E: *Iratok a türelmi rendelet történetéhez. A magyar protestantizmus történetének forrásai*. Budapest 1940
- MÁRKUS 1995 Márkus M.: A templomépítés református szempontjai. In: *A szakrális építészet ma hazánkban*. Szerk.: Lőrincz Z. Szombathely, 1995. 33–36.
- MÁRKUS 1996 Márkus M.: A templomépítés református szempontjai. In: *Confessio*, 1996. 111-114.
- MAROSI 1975 Marosi E.: *Magyar falusi templomok* Budapest. 1975.
- MAROSI 1992 Marosi E.: Magyar református templomok – művészettörténeti áttekintés. in. Dercsényi B. (szerk): *Református templomok Magyarországon*. Budapest 1992. 26–54.
- Marosi 1994 Marosi E.: A koldulórendi építészet Magyarországon in.: Haris A. (szerk.): *Koldulórendi építészet Magyarországon Tanulmányok. (Művészettörténet – műemlékvédelem 7. 1994. 39–62.*
- MATTHES 2008a Mathes, Ch.: Die archäologische Entdeckung des Luthergeburtshauses in Eisleben in: (Hrsg.) H. Meller: *Fundsache Luther – Archäologen auf den Spuren des Reformators*, Halle 2008.
- MATTHES 2008b Mathes Ch. 2008b. „Ausgrabungen als stadtopografische Untersuchungen innerhalb und im Umfeld des „Luthergeburtshauses“ in Eisleben“, in: (Hrsg.) H. Meller – S. Rhein – HG Stephan: *Luther Lebenswelten*, Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle Band 1, Saale, Halle: 79–90.

- MEZEI 2005 Mezei Zs.: A pápai ferencesek története a XV-XVIII. században (*The History of the Franciscans of Pápa in the 15th- 18th Centuries*) in.: Öze S. és Medgyesy-Schmikli N. (szerk.): A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára 1-2. Piliscsaba-Budapest, 2005. 1. köt.: 216–226.
- MITHAY 1988 Mithay S.: Két református levéltári dokumentum Pápa környékéről (Zwei Archivdokumente aus der Zeit der Reformation aus dem Kreis Pápa) in: *Pápai Múzeumi Értesítő 1.* szerk.: Ilon G. Pápa 1988. 163–171.
- MITHAY 1989 Mithay S.: Adatok a pápai római-katolikus plébániatemplom történetéhez in.: *Veszprémi Történelmi Tár I.* 1989. 105–109.
- MKL MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON. <https://lexikon.katolikus.hu/>
- MOLLESON – COX 1993. Molleson, T., – Cox, M. 1993. The Spitalfields Project: Volume 2 - The Anthropology: The Middling Sort. York: *Council for British Archaeology*, 231.
- MOLNÁR 1963 Molnár J: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527 – 1576 között. *Nyelvészeti tanulmányok 5.* Budapest 1963.
- MÓRA 1989 Móra M.: A középkori egyházi intézmények pusztulása Székesfehérváron a hódoltság idején 1543 – 1688. Fejér Megyei Történelmi Évkönyv 19. Székesfehérvár 1989. 21–25.
- MRT 1. Gerevich L. (főszerk.): *Magyarország Régészeti Topográfiája 1. Veszprém Megye Régészeti Topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás.* Budapest. 1966
- MRT 2. Gerevich L. (főszerk.): *Magyarország Régészeti Topográfiája 2. Veszprém Megye Régészeti Topográfiája. A veszprémi járás* Budapest. 1969.
- MRT 3. Bakay K. (szerk): *Magyarország régészeti topográfiája 3. Veszprém megye régészeti topográfiája: A devecseri és sümegi járás.* Budapest 1970.
- MRT 4. Torma I. (szerk): *Magyarország régészeti topográfiája 4. Veszprém megye régészeti topográfiája: A pápai és zirci járás* Budapest 1972.

- NAGY 2000 Nagy L. *Egeralja évszázadai. Adatok Egeralja történetéhez.* Ajka 2000.
- NÉMETH 1901 Németh G.: Adatok Nagyvázsony történetéből. Veszprém. 1901.
- NÉMETH 2018 Németh B.: Beythe István ágendájának (1582) mentalitástörténeti jelentősége. in: Karlinszky B. – Varga T. (szerk) *Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16-17. században.* A veszprémi egyházmegye múltjából 32. Veszprém 2018. 171–182.
- NOVÁK 1995 Novák L.: Temetkezési helyek és építményeik az Alföldön. In.: Cseri M. – Füzesi E. (szerk.): *Ház és ember, A Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve 10.* Szentendre 1995. 165–176.
- NOVÁK 2003 Novák I.: *Nyárád 850 éves.* Nyárád 2003.
- ŐZE 1991 Őze S.: „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet.*” *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján.* Budapest. 1991.
- ŐZE 2006 Őze Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél.* Budapest, 2006. 224–231. p.
- P. SZALAY 2017 P. Szalay E.: Kerámiák a református egyház liturgikus edénykészletében. Az Egervölgyi Református Egyházmegye gyülekezeteinek kerámia edényei. *Agria* 50. 2017. 249–261.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH 1979 Pálóczi–Horváth A.: A magyarszecsődi román kori templom régészeti kutatása (Die Archäologische Untersuchung der romanischen Kirche von Magyarszecsőd) in: *Savaria - A Vas Megyei Múzeumok értesítője* 7-8. (1973-1974). 1979. 133–178.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH 1984 Pálóczi–Horváth A.: A rakacaszendi református templom régészeti kutatása (Archaeological Research of the Calvinist Church at Rakacaszend. in: *ComArchHung.* 1984. 109–145.
- PAMER – PUSZTAI 1986 Pamer N. – Pusztai I.: A vörösberényi ref. templom feltárása és helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 34. 97–111.
- PAP 2021 Pap G.: Forrásközlés. Feljegyzés a Veszprémi Református Eklézsia történetéhez. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta dr. Földesi Ferenc. *Veszprémi Szemle* 2021/3. 30–46.

- PARKER 2011. Parker G. „Expressions of Conformity: Identifying Huguenot Religious Beliefs in the Landscape”, in: King, C – Sayer, D.: *The Archeology of Post-Medieval Religion*, Woodbridge, 2011. 107–120.
- PARKER 2013 Parker, G.: Complexity and diversity. domestic material culture and French immigrant identity in early modern London. *Post-Medieval Archaeology* 47/1 (2013), 66–82.
- PARKER 2009. Parker, G.: „Huguenot identity in Post-Medieval London”, *Assemblage*, 10. 7–15.
- PARNICZKY 1977 Parniczky J.: Pesty Frigyes Helységnévtára. Fejér megye. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 11, 1977.
- PATAY 1989 Patay P.: *Corpus campanarum antiquarum Hungariae. Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt.* Budapest 1989
- PÁTKAI 2016 Pátkai Á. S.: Adatok a Mihályházi Református Egyházközség XVII-XVIII. századi történetéhez (Details for the history of the Reformed Church in Mihályháza from the documents of the Parish in 17–18th century) in: *Acta Papensia XVI.* 2016/3–4. 2017. 323–335.
- PÁTKAI 2017 Pátkai Á.S.: Református templomépítés a Dunántúlon 1781 előtt. *Acta Papensia XVII.* 2017/3-4. 2017. 181–196.
- PÁTKAI 2018a Pátkai Á.S.: Kontinuitás és változások vizsgálatai a Pápai Református Egyházmegye templomaiban (Researches of the continuity and changes in the churches of the Calvinist Diocese of Pápa) in.: Ringer I. (szerk.) *A Fiatal Középkoros Régészek VIII. Konferenciájának Tanulmánykötete.* Sátoraljaújhely 2018. 139–147.
- PÁTKAI 2018b Pátkai Á.S.: A reformáció hatása a Dunántúli templomépítészetre, a Veszprémi Református Egyházmegye középkori eredetű templomai in. Karlinszky B. – Varga T. (szerk) *Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16-17. században.* A veszprémi egyházmegye múltjából 32. Veszprém 2018. 235–254.

- PÁTKAI 2019 Pátkai Á. S.: Felekezeti templomépítészet a Veszprémi Egyházmegye területén a 17. században. in.: Karlinszky B. – Varga T. (szerk.) *Erőgyűjtés és újrakezdés. A veszprémi egyházmegye története a 17. században.* A veszprémi egyházmegye múltjából 32. Veszprém 2019. 119–127.
- PÁTKAI 2022 Pátkai Á.S.: Egy elveszett középkori templom Veszprémben. *Veszprémi Szemle* 67. (2022) 50–61.
- PECZ 1888 Pecz S. A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével. in: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közleménye, XXXII.* 1888. 193–205.; 241–251.
- PFEIFFER 1947 Pfeiffer J.: *A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai.* Veszprém 1947.
- PINTÉR 2004 Pintér L.: Királyszentistván templom körüli temetője. *A Veszprém Megyei Múzeum Közleményei* 23. Veszprém, 2004. 99–121.
- PUSZTAI 1994 Sch. Pusztai I.: A zánkai református templom rekonstrukciója. *Magyar Építőipar* 6/44. (1994). 170–173.
- PUSZTAI 1977 Pusztai L.: Evangélikus temetőművészet Sopronban a XVII-XVIII. században. *Magyar Műemlékvédelem 1973-1974 (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai 8. Budapest, 1977).*175–205.
- R. TOMBOR 1964 R Tombor. I.: A neszélyi templom. *Magyar Műemlékvédelem* 1959–1960.
- RAFFAY 1933 Raffay S.: *A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez.* Budapest 1933.
- RÁCZ 2011 Rác M.:A sólyi református templom régészeti kutatásának eredményei (2004, 2008-2009) in: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26. 2011. 103–109.
- RAJCZI 1980 Rajczi P.: A pápai esperesi kerület összeírása 1748-ban (Die Konscription der Erzdechanei von Pápa 1748) in: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 15. 1980. 125–145.
- RAJCZI 1984 Rajczi P.: A pápai főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyve, 1698. (Das Protokoll des Pápaer Archidiaconat bei Kirchensichte

- im Jahre 1698. in: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17. 1984. 281-292.
- RANDALL 1999 Randall, Catharine: *Building Codes : the Aesthetics of Calvinism in Early Modern Europe*, Philadelphia, The University of Pennsylvania Press, 1999.
- RÁTH 1891 RÁTH Gy.: Nyomtatott szertartáskönyveink a római rituálé behozataláig. Magyar Könyv-Szemle 1890-ik Évfolyam 163–191. Budapest 1891
- REEVE – ADAMS 1993 Reeve, J., – Adams, M.: *The Spitalfields Project: Volume 1 - The Archaeology: Across the Styx*. York: Council for British Archaeology, 170.
- REINHARD – SCHILLING 1995 Reinhard, W. – Schilling, H (Hrsg.): *Die katholische Konfessionalisierung: Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte* 1993. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 198.) Gütersloh.
- REINHARD 2017 Reinhard, W.: Felekezet és felekezetszerveződés Európában (*Konfession ind Konfessionalisierung in Europa*) *Collectanea Studiorum et textuum*. Cl.III, Fasc I. 5–31.
- RÉV 1987 Rév I.: *Templomépítészetiünk ma*. Budapest, 1987.
- RÉVÉSZ 1995 Révész I.: *Egyháztörténelem*. Budapest, 1995.
- REYMOND 1996 Reymond, B.: *L'Architecture religieuse des protestants : histoire, caractéristiques, problèmes actuels*, Labor et Fides, Genève, 1996
- REYMOND 1996 Reymond, B.: *L'architecture religieuse des protestants*. Labor et Fides, Genève, 1996.
- RITOÓK 2010 Ritoók Á.: A templom körüli temetők régészeti kutatása in.: Benkő E.: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. Budapest 2010.
- RMNY Régi Magyarországi Nyomtatványok. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum. I-IV. Szerk.: Borsa G. et al. Budapest, 1971–2012.
- RÓMER 1861 (1999) Rómer Flóris Jegyzőkönyvei, Somogy, Veszprém és Zala megye 1861. Sajtó alá rendezte: Valter I., Velladics M. Budapest. 1999.

- RONDOT 1891 Rondot, Natalis, *Les Protestants de Lyon au dix-septième siècle*, Lyon, Mougín-Rusand, 1891.
- SABJÁN – BUZÁS 2003 Sabján T. – Buzás M.: *Hagyományos falak*. Budapest 2003.
- S. LACKOVITS 1982 S. Lackovits E.: A köveskáli felső és alsó református temető 18. és 19. századi sírjelei. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16. Veszprém, 1982. 287–300.
- S. LACKOVITS 1991 S. Lackovits E.: Katolikus elemek a református népi vallási gyakorlatban (Közép-Dunántúl XIX. század II. fele-XX. század) In.: *Egyházak a változó világban*. Szerk.: Bárdi M. Esztergom 1991. 313–318.
- S. LACKOVITS 1994 S. Lackovits E.: Református keresztelési szokások a Dunántúlon. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19-20. Veszprém 1993-94. 399–418.
- S. LACKOVITS 2001 S. Lackovits E.: Különböző felekezetű közösségek együttélése a Dunántúlon a 17-20. században. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5/II*. Szerk.: S. Lackovits E – Mészáros V. Veszprém, 2001. 137–163.
- S. LACKOVITS 2012 S. Lackovits E.: Kultikus hely, szakrális, liturgikus felekezeti tér. A vallásgyakorlás színtere a közép-dunántúli református közösségekben. in: „Az Úrnak irgalmát örökké éneklek...” Református vallási néprajzi tanulmányok. Veszprém, 2012. 111–120.
- SCHILLING 1986 Schilling, H.: *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – Das Problem der „Zweiten Reformation“*. *Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte* 1985. Gütersloh
- SCHINDLING 1997 Schindling, A.: Konfessionalisierung und Grenzen von Konfessionalisierbarkeit. In: Schindling, Anton – Ziegler, Walter (Szerk.): *Die Territorien des Reiches im Zeitalter der reformation und Konfessionalisierung*. (Land und Konfession 1500–1650 7. Bilanz – Forschungsperspektiven – Register.) Münster, 9–44.
- SCHLENKER 2008 Schlenker, B.: Ausgrabungen und Forschungen am Elternhaus Martin Luthers in Mansfeld. Neue Erkenntnisse zu den

- Lebensverhältnissen des jugendliches Reformators. In.: in.: Meller, H. – Rhein S. – Stephan H-G. (Hrsg.): *Luthers Lebenswelten*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle Band 1, Saale,Halle 2008. 91–99.
- SCHMIDT 1992 Schmidt, H. R.: *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte 12.)* München.
- SCHMITT 2008 Schmitt, R.: Zur Baugeschichte de Augustiner-Eremitenklosters in Wittenberg. in.: Meller, H. – Rhein S. – Stephan H-G. (Hrsg.): *Luthers Lebenswelten*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle Band 1, Saale, Halle 2008. 177–191.
- SCHWEBEL 2006 Schwebel, H.: Les temples des colonies huguenotes de la Hesse *BSHPF*, 2006. 481–490.
- SÓFALVI 2023 Sófalvi A.: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat főszervezésében Budapesten, november 2-3-án rendezett „Hagyomány – örökség – megújulás. Középkori és kora újkori régészet Magyarországon 3. Eredmények, kérdések, feladatok a 21. században” c. konferencián bemutatott poszter. tudományos publikáció megjelenés alatt
- SOUQUET-LEROY – BUQUET-MARCON 2015 Souquet-Leroy I. – Buquet-Marcon C.: La communauté protestante à l'époque moderne: le cimetière du Temple de Charenton à Saint-Maurice (XVIIe siècle) et le cimetière de l'hôpital protestant de La Rochelle (XVIIIe siècle) in : Courtaud P. – Kacki S. – Romon T. (dir.): *Cimetières et identités, Travaux d'archéologie funéraire*. Pessac, Ausonius Éditions/Maison des sciences de l'Homme d'Aquitaine 2015. 55–67.
- SÖRÖS 1904 Sörös B.: *A magyar liturgia története I. A keresztyénség behozatalától a XVI. század végéig*. Budapest 1904.
- SÖRRIES 2008 Sörries, R.: *Von Kaisers Gnaden. Protestantische Kirchenbauten im Habsburger Reich*. Böhlau, Köln. 2008.

- STEFFENS – HENNEN 1998 Steffens, M – Hennen, I Ch.: *Von der Kapelle zum Nationaldenkmal. Die Wittenberger Schlosskirche. Katalog 2.* Wittenberg 1988.
- STEPHAN 2008 Stephan, H-G.: Lutherarchäologie: Funde und Befunde aus Mansfeld und Wittenberg. Gedanken und Materialien zur Erforschung der Lebenswelt des Reformators und zur Alltagskultur Mitteldeutschlands im 16. Jh. in.: Meller, H. – Rhein S. – Stephan H-G. (Hrsg.): *Luthers Lebenswelten.* Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle Band 1, Saale, Halle 2008. 13–77.
- STIBRÁNYI 2015 Stibrányi M.: *Fejér megye középkori templomos helyei.* Doktori értekezés, kézirat. 2015.
- SZABÓ 2020 Szabó E.: „Jól vagyon, mert az Istennek így tezett” *A Dunántúli Református Egyházkerület története a kezdetektől a türelmi rendeletheig.* Pápa, 2020.
- SZABÓ 2009 Szabó A.: Egy különleges kálvinista templom. Szenci Molnár Albert Consecratio templi novi című műve alapján. *Collegium Doctorum* 2009. 120–128.
- SZAKÁCS 2011a Szakács B. Zs.: Ákos, református templom in: *Középkori egyházi építészet Szatmárban.* Szerk.: Kollár T. Nyíregyháza. 2011, 86–91.
- SZAKÁCS 2011b Szakács B. Zs.: Csengersima, református templom in: *Középkori egyházi építészet Szatmárban.* Szerk.: Kollár T. Nyíregyháza. 2011, 256-260.
- SZAKÁCS 2011c Szakács B. Zs.: Gyügye, református templom in: *Középkori egyházi építészet Szatmárban.* Szerk.: Kollár T. Nyíregyháza. 2011, 261–263.
- SZAKÁCS 2011d Szakács B. Zs.: Szamostatárfalva, református templom in: *Középkori egyházi építészet Szatmárban.* Szerk.: Kollár T. Nyíregyháza. 2011, 267–271.
- SZAKÁCS 2013a Szakács B. Zs.: Palágykomoróc, református templom in: *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig.* Szerk.: Kollár T. Nyíregyháza 2013, 251–257.

- SZAKÁCS 2013b Szakács B. Zs.: Csaroda, református templom in: *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Szerk.: Kollár T. Nyíregyháza 2013, 262–269.
- SZAKÁCS 2013c Szakács B. Zs.: Laskod, református templom in: *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Szerk.: Kollár T. Nyíregyháza 2013, 229–232.
- SZŐNYI é.n. Szőnyi O.: *Régi magyar templomok* (Alte Ungarische Kirche, Anciennes Églises Hongroises, Hungarian Churches of Yore) én.
- SZUROMI 2002 Szuromi Sz.: *A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII-XIII. században* in.: *Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae* 4. (Budapest, 2002).
- TAKÁCS 1977 Takács B.: Habán edények észak-magyarországi református templomokban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XVI. Miskolc 1977. 85–103.
- TAKÁCS 1992 Takács B.: A református templom in.: Dercsényi Balázs (szerk): *Református templomok Magyarországon*. Budapest 1992. 11–25.
- TARDY 1984 Tardy L.: Hans Derschwam: *Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló*. Budapest. 1984.
- TEUBER 2008 Teuber, W.S.: Wohnen und Wohnverhältnisse in Einbeck zwischen 1450 und 1550. in.: in.: Meller, H. – Rhein S. – Stephan H-G. (Hrsg.): *Luthers Lebenswelten*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle Band 1, Saale, Halle 2008. 119–130.
- THURY 1897 Thury E.: Adatok a régi Dunántúli Egyházkerület történetéhez. *Dunántúli Protestáns Lap*. 1897. 1. szám. 10–11.
- THURY 1998 Thury E.: *A Dunántúli Református Egyházkerület története I*. Pozsony 1998.
- TOLNAI F. 1679 Tolnai F. I.: *Kalauz*. Kolozsvár 1679.
- TÓTH 1927 Tóth E.: *A pápai református egyházmegye története. I. rész: Gyülekezetek és lelkészek*. Pápa, 1927.

- TÓTH 1942 Tóth E.: A dunántúli református templomok története in.: Kováts J. I. (szerk): *Magyar református templomok* Budapest 1942. 103–118.
- VALTER 1963 Valter I.: Az ácsi református templom feltárása *Archaeológiai Értesítő* 90. 1963. 282–289.
- VALTER 1996 Valter I.: Egyházszervezés, kolostorok, templomok a 11 – 13. században. in.: Vándor L. (szerk): *Zala megye ezer éve*. Zalaegerszeg. 1996.
- VALTER 1991 Valter I.: Középkoriélet az oskolamester házában in.: Műemléki belső terek Az egri nyári egyetem előadásai. 1991. 15–18.
- VALTER 2004 Valter I.: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*. Budapest, 2004.
- VÁRADY 1987 Várady J.: *Református templomaink*. Debrecen 1987.
- VÁRADY 1989 Várady J.: *Tiszáninnen református templomai* Debrecen 1989
- VÁRADY 1991a Várady J.: *Tiszántúl református templomai I.* Debrecen 1991.
- VÁRADY 1991b Várady J.: *Tiszántúl református templomai II.* Debrecen 1991.
- VÁRADY 1993 Várady J.: *Dunamellék református templomai 1. rész A Délpesti Egyházmegye Gyoma* 1993
- VÁRADY 1994 Várady J.: *Dunamellék református templomai 2. rész A Vértesaljai Egyházmegye Miskolc* 1994
- VÁRADY 1999 Várady J.: *Reformed Churches of North-East Hungary Miskolc* 1999
- VÁRADY 2000 Várady J.: *Dunántúl református templomai 1. rész A Mezőföldi egyházmegye. Diósgyőr* 2000
- VÁRADY 2001 Várady J.: *Dunántúl református templomai 2. rész A Tatai egyházmegye Diósgyőr* 2001
- VÁRADY 2002 Várady J.: *Dunántúl református templomai 3. rész A Pápai egyházmegye Diósgyőr* 2002
- VÁRADY 2004 Várady J.: *Királyhágómellék református templomai I. A Nagybányai, Nagykárolyi, Szatmári, Szilágysomlyói, Zilahyi egyházmegyék.* Debrecen 2004.
- VARGA 1971 Varga I.: A győri székesegyházi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1698-ból. in.: *Arrabona - Múzeumi közlemények* 13. Győr, 1971. 177–221.

- VARGA 1972 Varga I.: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1696–97-ből in: *Arrabona - Múzeumi közlemények 14.* Győr. 1972. 283–314.
- VARGA 2016 Varga B.: *Obsequiale Strigoninse 1490 – 1560.* Budapest 2016.
- VARGA 2022 Varga B.: *Agendarius Strigoniensis (1583, 1596)* Budapest 2022.
- VERESS D. 1988 Veress D. Cs.: *Takácsi évszázadai.* Veszprém 1988.
- ZEEDEN 1965 Zeeden, E. W.: *Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe.* München–Wien 1965.
- ZENTAI 2007 Zentai T.: *Adorjás - A Dél-Dunántúl festett templomai I.* Pécs 2007
- ZENTAI 2008a Zentai T.: *Rétfalu - A Dél-Dunántúl festett templomai II.* Pécs 2008
- ZENTAI 2008b Zentai T.: *Körös - A Dél-Dunántúl festett templomai III.* Pécs 2008
- ZENTAI 2009 Zentai T.: *Patapoklosi.* Pécs 2009
- ZENTAI 2010a Zentai T.: *Kovácskő.* Pécs 2010.
- ZENTAI 2010b Zentai T.: *Drávaiványi.* Pécs 2010.
- ZENTAI 2011 Zentai T.: *Szena.* Pécs 2011.
- ZENTAI 2012 Zentai T.: *Drávaszög és Szlavónia.* Pécs 2012.
- ZENTAI 2013 Zentai T.: *Szigetvidék.* Pécs 2013.
- ZENTAI 2014 Zentai T.: *A Dél-Dunántúl hímes templomai.* Pécs 2014
- ZIEGLER 1999 Ziegler, W.: Kritisches zur Konfessionsthese. In: Friess, Peer – Kiessling, Robert (szerk.): *Konfessionalisierung und Region.* Konstanz, 41–53.
- ZOVÁNYI 1921 Zoványi J.: *A reformáció Magyarországon 1565-ig.* Budapest 1921

XI. Táblázatok

1. A Pápai Református Egyházmegye középkori maradványokat tartalmazó templomai

	Település	Maradvány megnevezése	középkoró patrocíniuma
1	Böny	középkori templom köveiből épült	Szent Mihály
2	Csögle	torony alsó kétharmada, reneszánsz bejárat 16.sz.	nincs adat
3	Dudar	gótikus élszedett bejárati kapuzat 15.sz.	nincs adat
4	Kéttornyúlak	román-gótikus nyugati kapuzat, 1250k. déli oldali résablakok, élszedett gótikus pasztofórium, 14–15.sz. félköríves szentély 13.sz.	Szent Mihály
5	Mezőlak	torony alsó kétharmada, gótikus nyugati kapuzat 14–15. sz.	Boldogságos Szűz
6	Nagypirit	torony alsó kétharmada	nincs adat
7	Nemesgörzsöny (Felső)	középkori templom köveiből épült	nincs adat
8	Noszlop	A templom falai, gótikus vörösmárvány sírkő(?)	Szent Margit

2. A Pápai Református Egyházmegye biztosan középkori templomhelyen álló templomai

	Település
1	Adásztevel
2	Ajka (középkori templomdomb)
3	Bakonyszentkirály
4	Csetény
5	Csögle
6	Dudar
7	Kéttornyúlak
8	Kispirit
9	Mezőlak

10	Mihályháza
11	Nagypirit
12	Nemesgörzsöny (Felső)
13	Noszlop
14	Takácsi
15	Tapolcafő

3. A Pápai Református Egyházmegye türelmi rendelet előtt felépült és ma is álló templomépületei (hajóra vonatkozó adatok)

	Település	Építés ideje
1	Adásztevel	1753–1754
2	Kéttornyúlak	13. század
3	Mihályháza	1779
4	Noszlop	14. század + 18–19. század
5	Öcs	1756
6	Tapolcafő	1767–1768

4. A Veszprémi Református Egyházmegye középkori maradványokat tartalmazó templomai

	Település	Maradvány megnevezése	középkori patrocíniuma
1	Alsóörs	A hajó tömege	Szűz Mária
2	Balatonfőkajár	toronyalj	Szent Péter
3	Balatonkenese	toronyalj, gótikus támpillérek,	Szent Mihály
4	Balatonszőlős	hajó tömege, toronyalj, gótikus bejárat, támpillérek	n.a.
5	Kádárta	toronyalj, nyugati fal	Szent Mihály
6	Litér	déli kapuzat, hajó tömeg	Szent Kereszt/Szent Jakab
7	Monoszló	Szentély, hajó tömege, déli kapuzat	Szent Mihály
8	Sóly	Hajó tömege, szentély	Szent István
9	Vilonya	hajó és szentély tömege	n.a.
10	Vörösberény	Hajó tömege	Szent Márton
11	Zánka	hajó, torony, szentély	Szent István

5. A Veszprémi Református Egyházmegye biztosan középkori templomhelyen álló templomai

	Település
1	Balatonhenye
2	Csajág
3	Gyulafirátót
4	Királyszentistván
5	Nemesvámos
6	Papkeszi
7	Pécsely
8	Szentgál
9	Tótvázsony

6. A Veszprémi Református Egyházmegye türelmi rendelet előtt felépült és ma is álló templomépületei (hajóra vonatkozó adatok)

	Település	Építés ideje + átépítés ideje
1	Alsóörs	13. század + 1788
2	Balatonfőkajár	15. század + 1793-94
3	Balatonkenese	15. század + 18. század
4	Balatonszőlős	14. század + 1796
5	Kádárta	középkor + 1794
6	Litér	13. század + 1784
6	Monoszló	13. század + 1829
6	Sóly	13. század
6	Vilonya	13. század + 18. század
6	Vörösberény	13. század + 18. század
6	Litér	13. század + 18. század

Függelék

XII. Ábrák jegyzéke

1. *ábra* A Dunántúli Református Egyházkerület térképe és az Adattárban szereplő települések elhelyezkedése

2. *ábra* A csöglei református templom
 1. alaprajz. a, középkori torony b, reneszánsz bejárat c, 1783-ban épült hajó;
 2. A reneszánsz szarkő profilja;
 - 3 A bejárat kapu felmérési rajza az előtér körvonalával;
 4. A bejárat szarkövének és szemöldökpárkányának profilja;
 5. A kapuzatba karcolt felirat. Hic fuit Joh[annes ... Anno Domini] 1570.

3. *ábra* A dudari református templom
 1. Alaprajz
 2. A gótikus kapuzat felmérési rajza;
 - 3 A gótikus kapuzat profilja;

Az É–K-i bejárat előcsarnok méretarányos nézeti képe

4. *ábra* A mezőlaki református templom;
 1. A torony 3. szintjének nézeti képei és értelmezett rajzai;
 2. A templom periodizált alaprajza és hosszmetzeti képe. (Mezei László felmérése alapján)
 3. A torony 2. szintjén lévő középkori ablak nézeti képe és felmérési rajza.

5. *ábra* A mezőlaki református templom
 1. Gótikus bejárat kapu felmérési rajza;
 2. Rozettákkal is díszített festett kazettás mennyezet (FOTÓTÁR 002.986P)
 3. Festett kazettás mennyezet, a kép alján a karzat kazettás, léckeretezéses mellvédje látszik, a kép bal oldalán zsoldárszámmutató (FOTÓTÁR 027.827P)

6. *ábra* A kéttornyúlaki református templom.

1. A kapuzat oroslánjának nézeti képe és felmérési rajza;
2. Ilon G. 1985-ös ásatásának alaprajza. (ILON 1989, 184 nyomán)
3. A nyugati kapuzat felmérési rajza;
4. A déli falban lévő szentségtartó felmérési rajza;
5. A nyugati kapuzat részlete

7. *ábra* Az ún. lyoni „Paradicsom-templom” belsejéről készült festmény. Genfi Reformáció Nemzetközi Múzeuma, leltári száma: 3GG86. készült 1569–70 körül. KRUMENACKER 2011 1. ábra

8. *ábra* Az ún Wassyi mészárlásról készült festmény, mely ábrázolja a gyülekezeti teret, az istállót. Tortorel és Perrissin metszete. *forrás: Musée Protestant. museeprotestant.org*

9. *ábra* Charenton templomának terve. *forrás: Musée Protestant. museeprotestant.org*

10. *ábra* Charenton temploma a 17. század elején. *forrás: Musée Protestant. museeprotestant.org*

11. *ábra* Charenton templomának belső képe. *Magántulajdon forrás: Musée Protestant. museeprotestant.org*

12. *ábra* Charenton templomának homlokzata. *forrás: Musée Protestant. museeprotestant.org*

13. *ábra* A régészeti feltárás helye a charentoni templom 1640 és 1685 közötti helyrajzán BUQUET-MARCON – DUFOUR 2016, fig. 1.

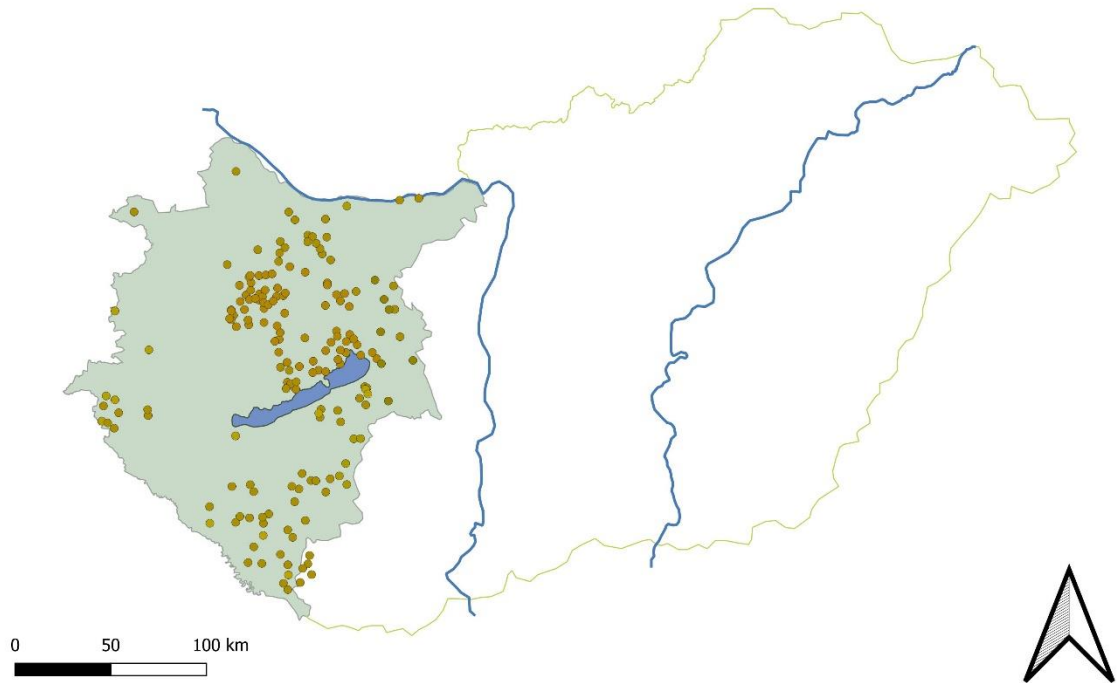
14. *ábra* A charentoni temetőben feltárt protestánsok koporsós temetkezései BUQUET-MARCON – DUFOUR 2016, fig. 2.

15. *ábra* Caen, Temple (1611-1685) J.A. Galland metszete.; *Musée Protestant. museeprotestant.org*

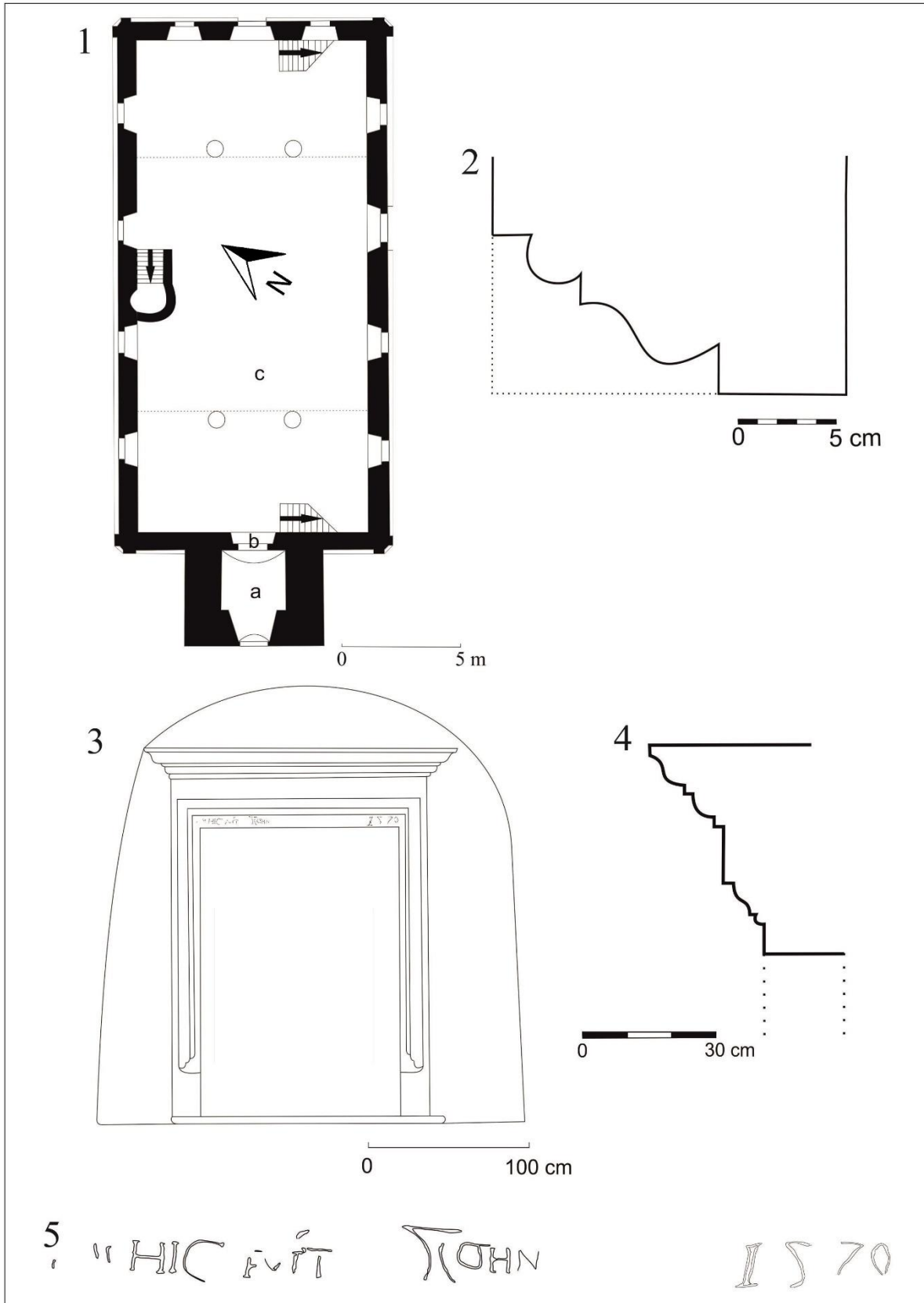
16. *ábra* Sárospatak református temploma 1640 körül KRÄHLING 2009. 192.

17. *ábra* La Rochelle (1600-1603) temploma, 19. századi metszet *forrás: Musée Protestant museeprotestant.org*
18. *ábra* A Mihályházi református templom tervrajza 1779-ből. PÁTKAI 2016. 335.
19. *ábra* Az ácsi református templom 1961. évi feltárása, melyen jól láthatóak az épület 1644-ben épült részletei. VALTER 1963. 250/1.
20. *ábra* A sólyi református templom feltárási alaprajza, rajta jelölve a térszerkezetet megváltoztató 17-18. századi karzatalapozásokkal. RÁCZ 2011, 103–104.
21. *ábra* A bikafalvi református templom feltárási alaprajza. DERZSI – NYÁRÁDI – SÓFALVI 2007, 34.
22. *ábra* A 17. századi szendrői református templom. VASÁRNAPI ÚJSÁG 1866. 584.

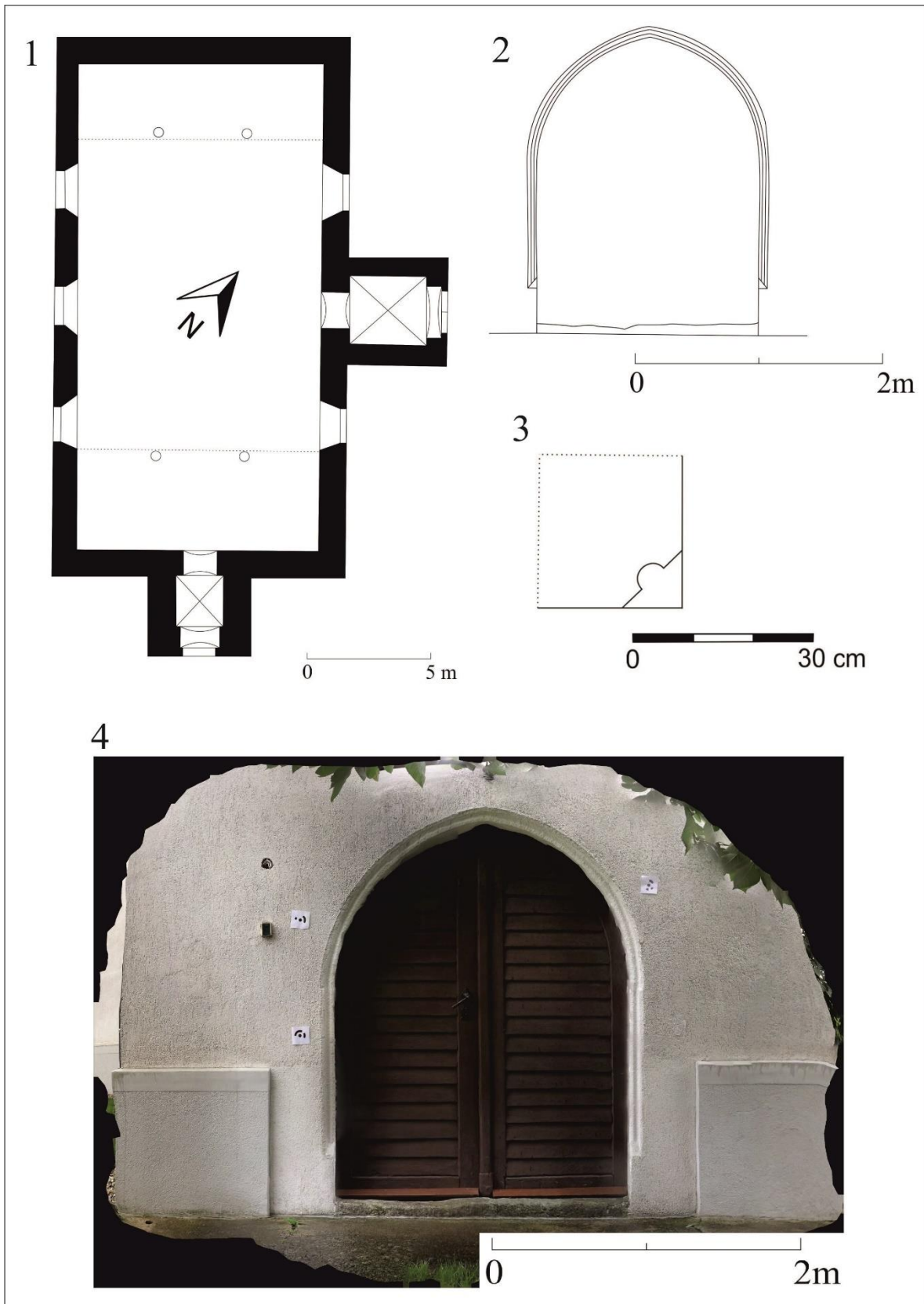
XIII. Ábrák

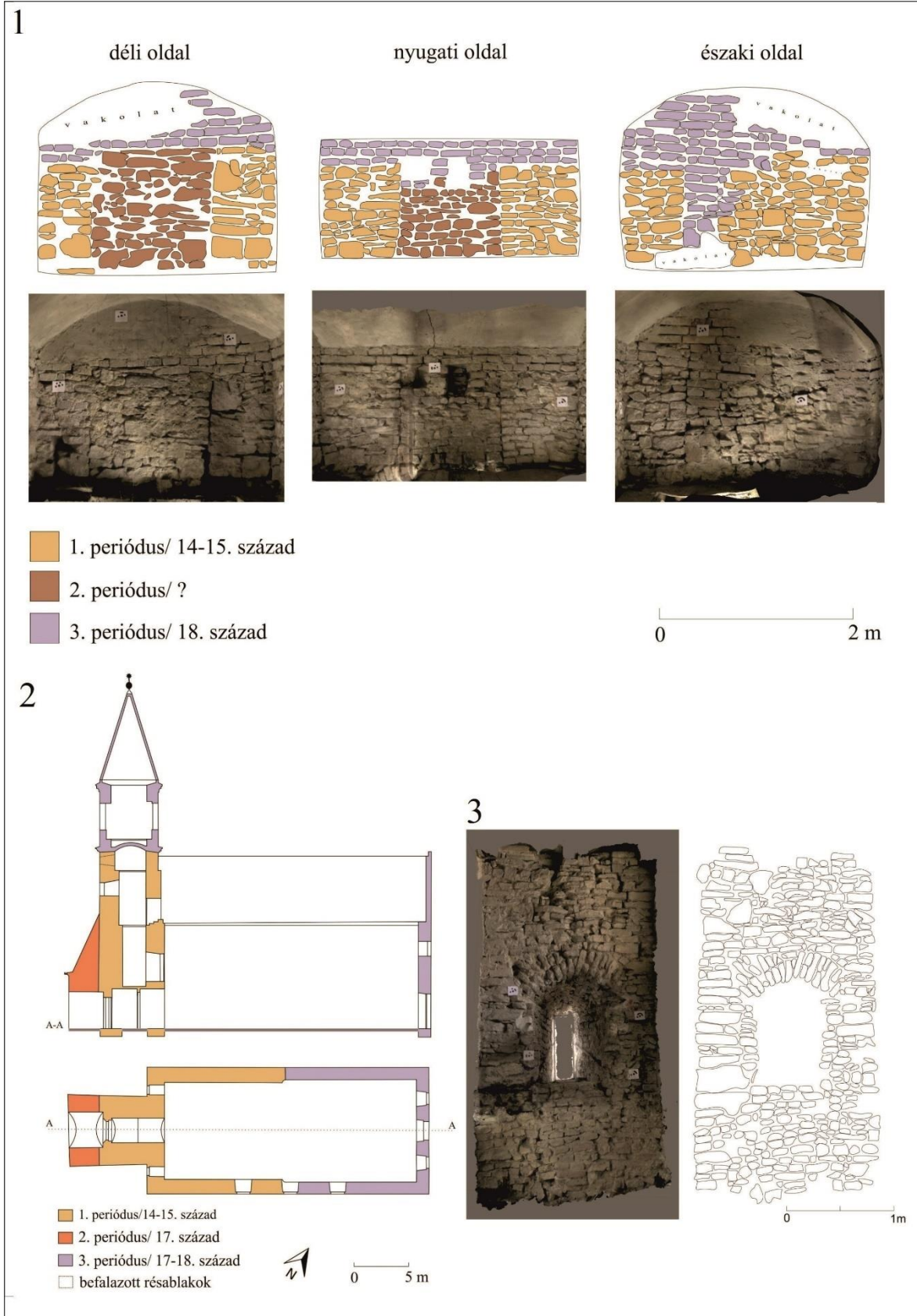
1. ábra

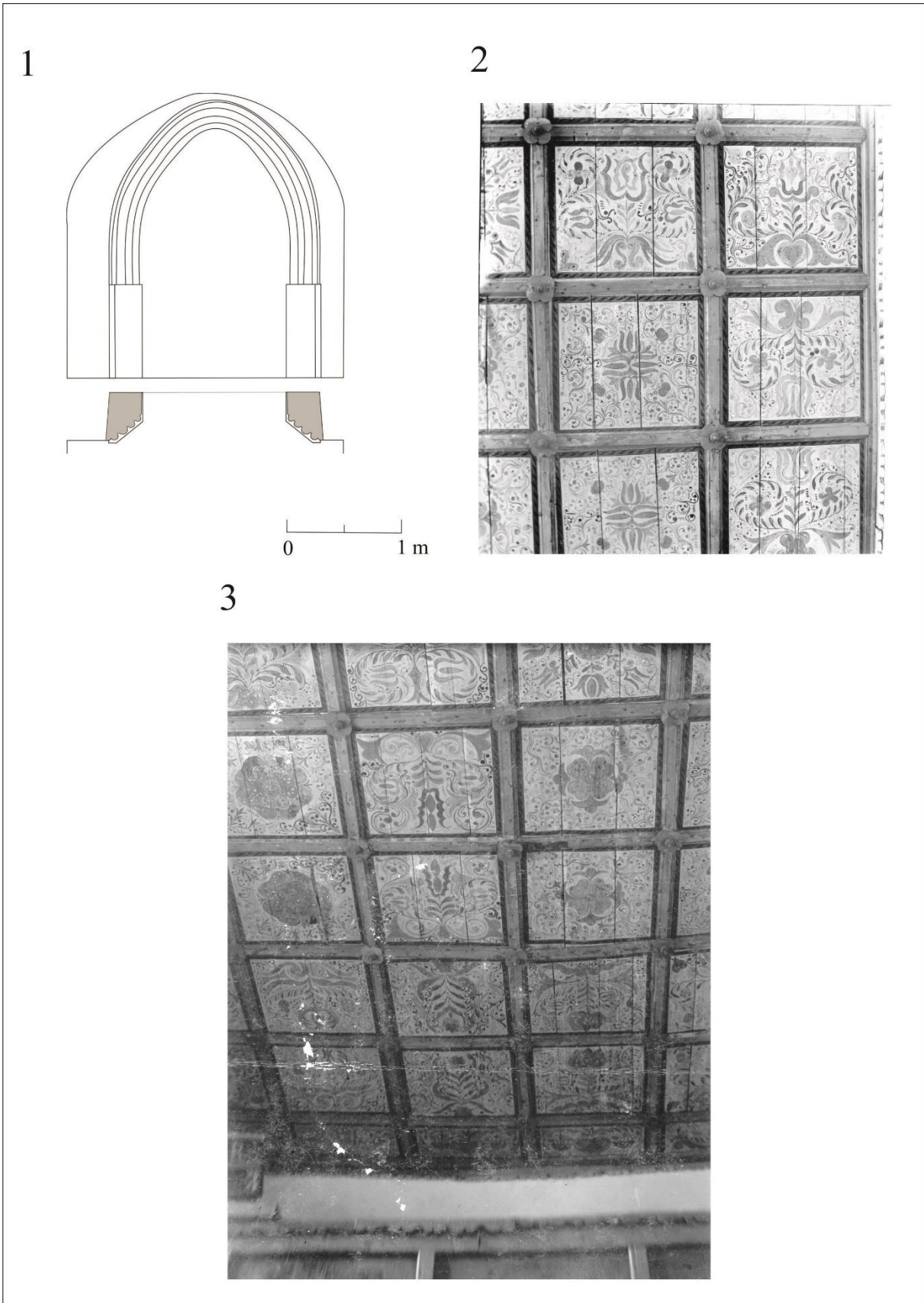
2. ábra

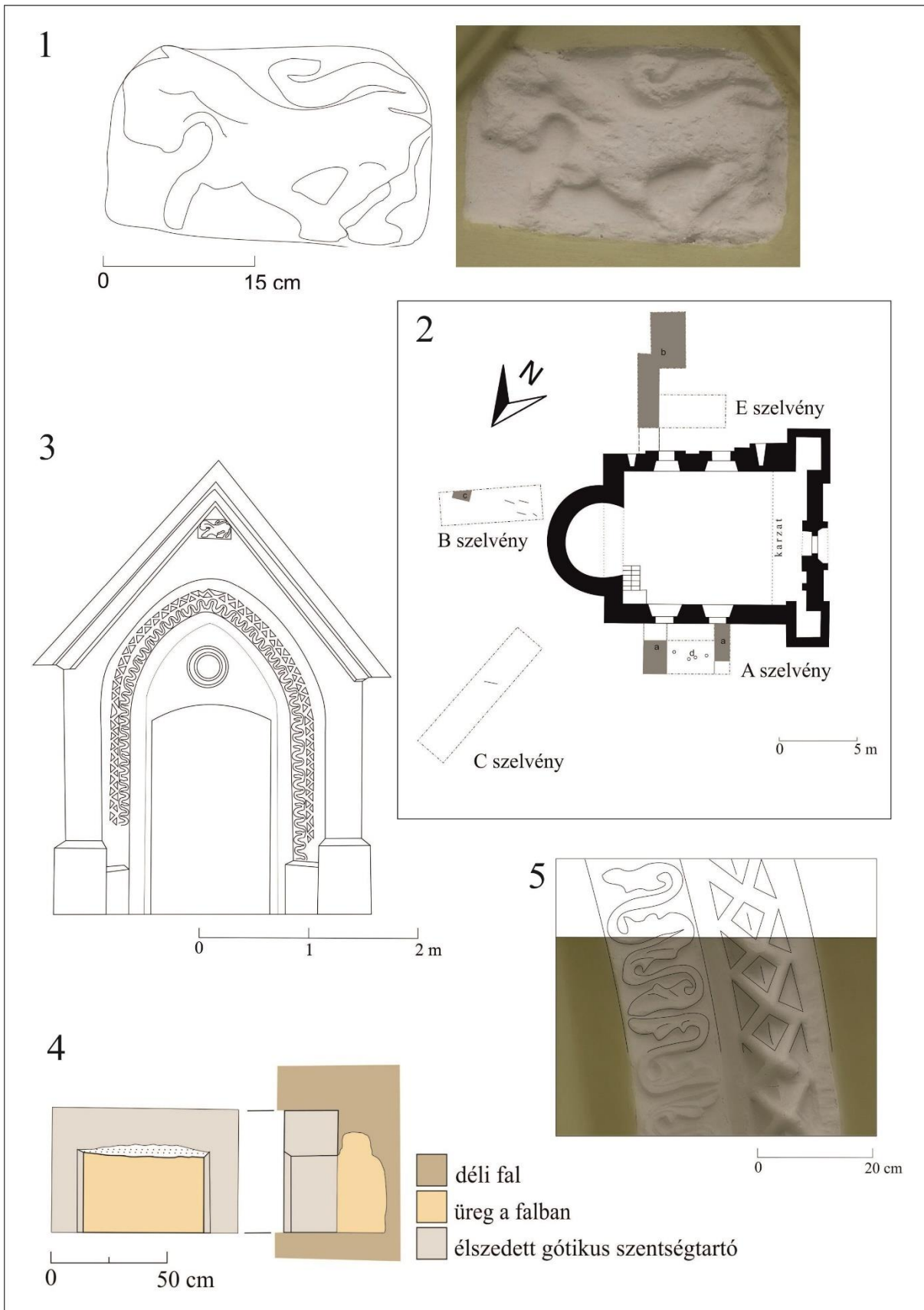
3. ábra

4. ábra

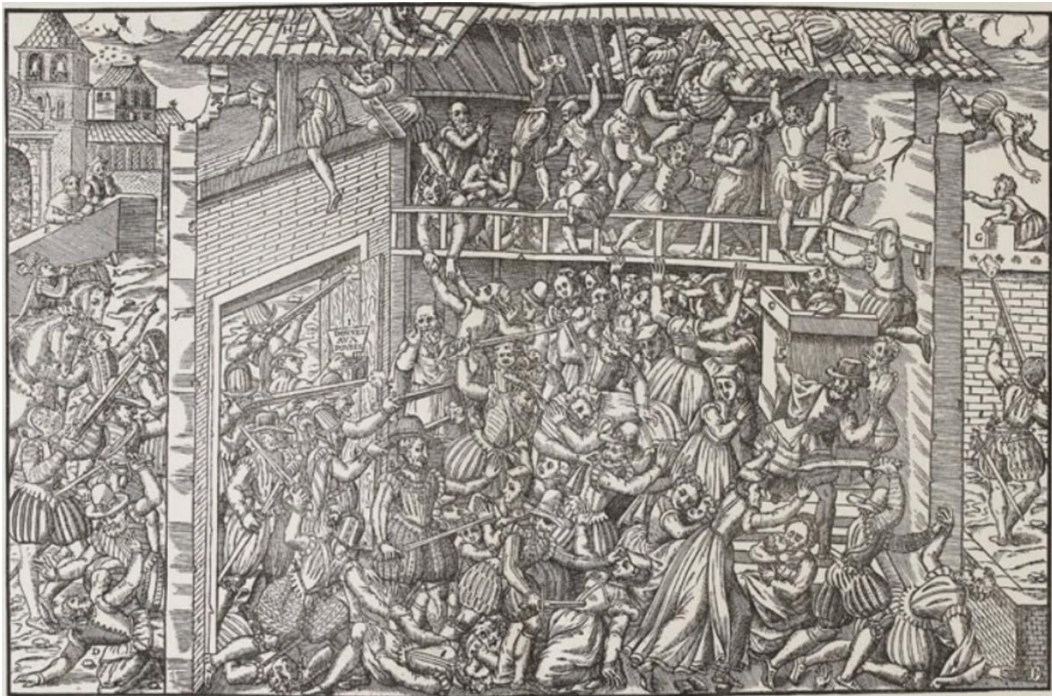
5. ábra

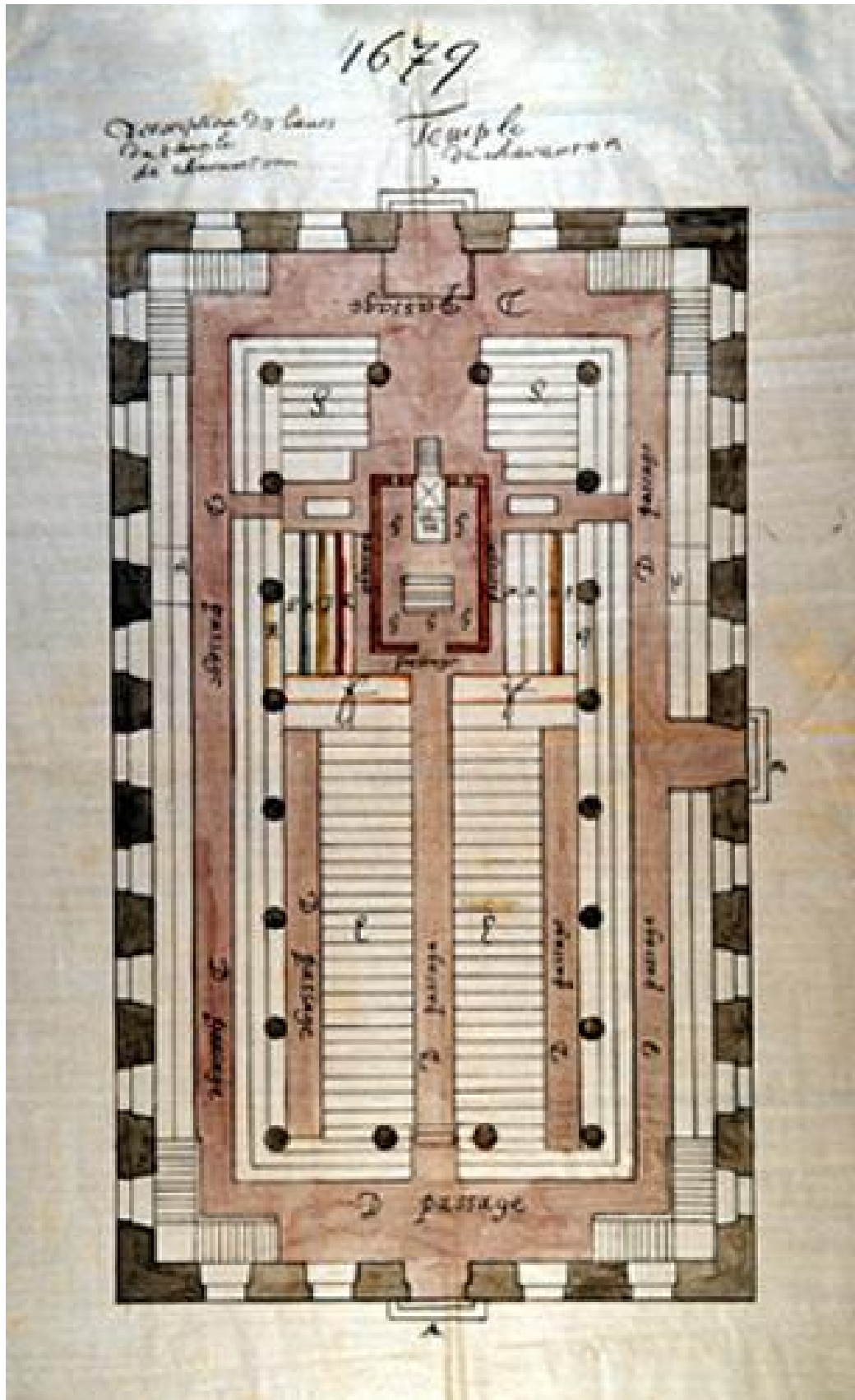
6. ábra

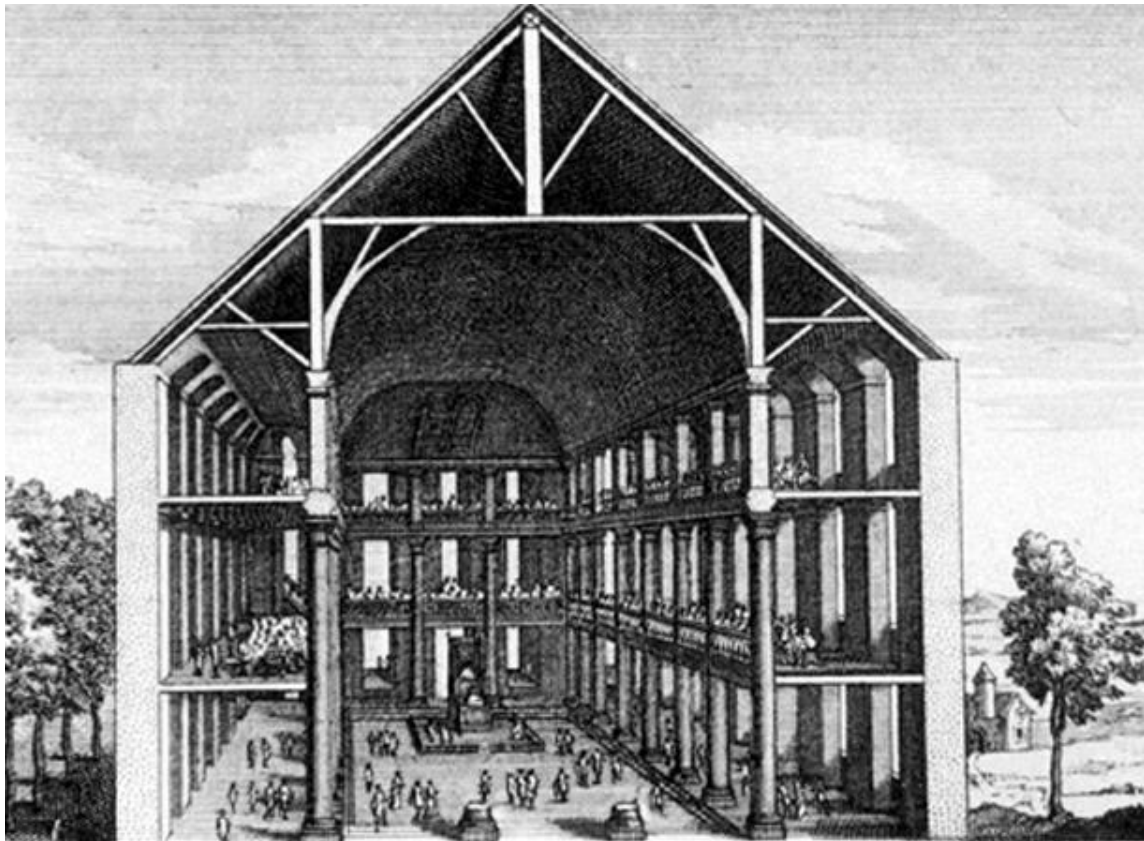
7. ábra

8. ábra

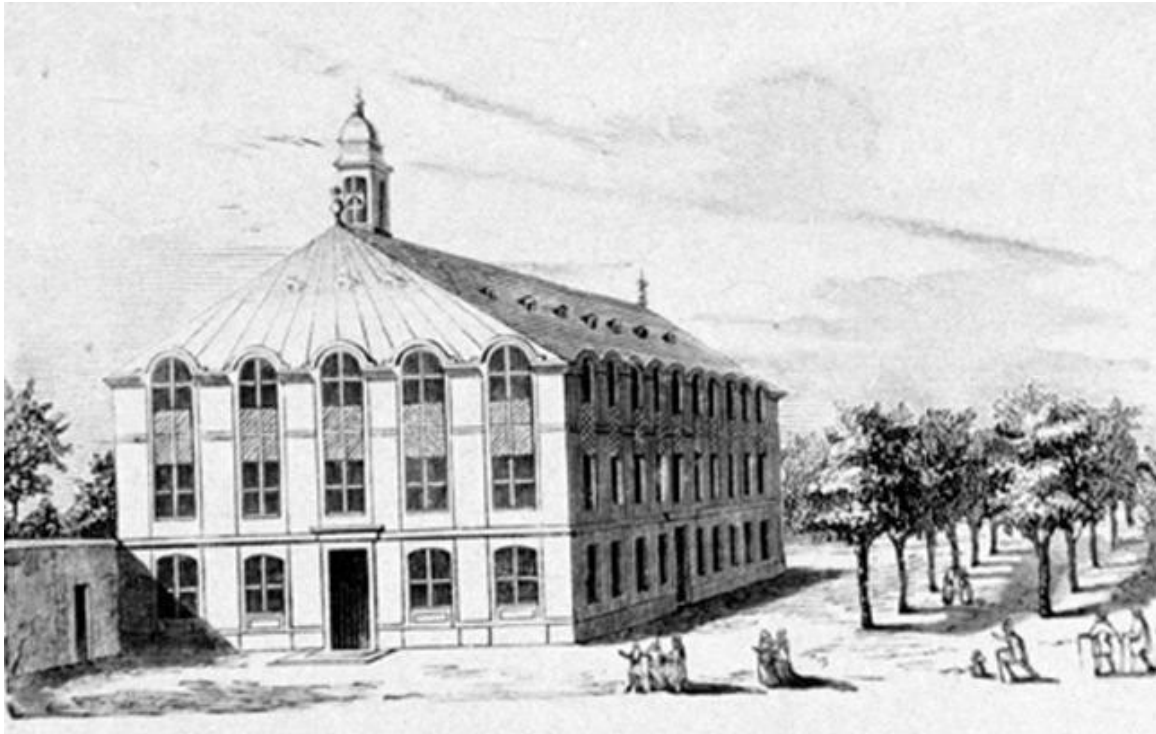
9. ábra

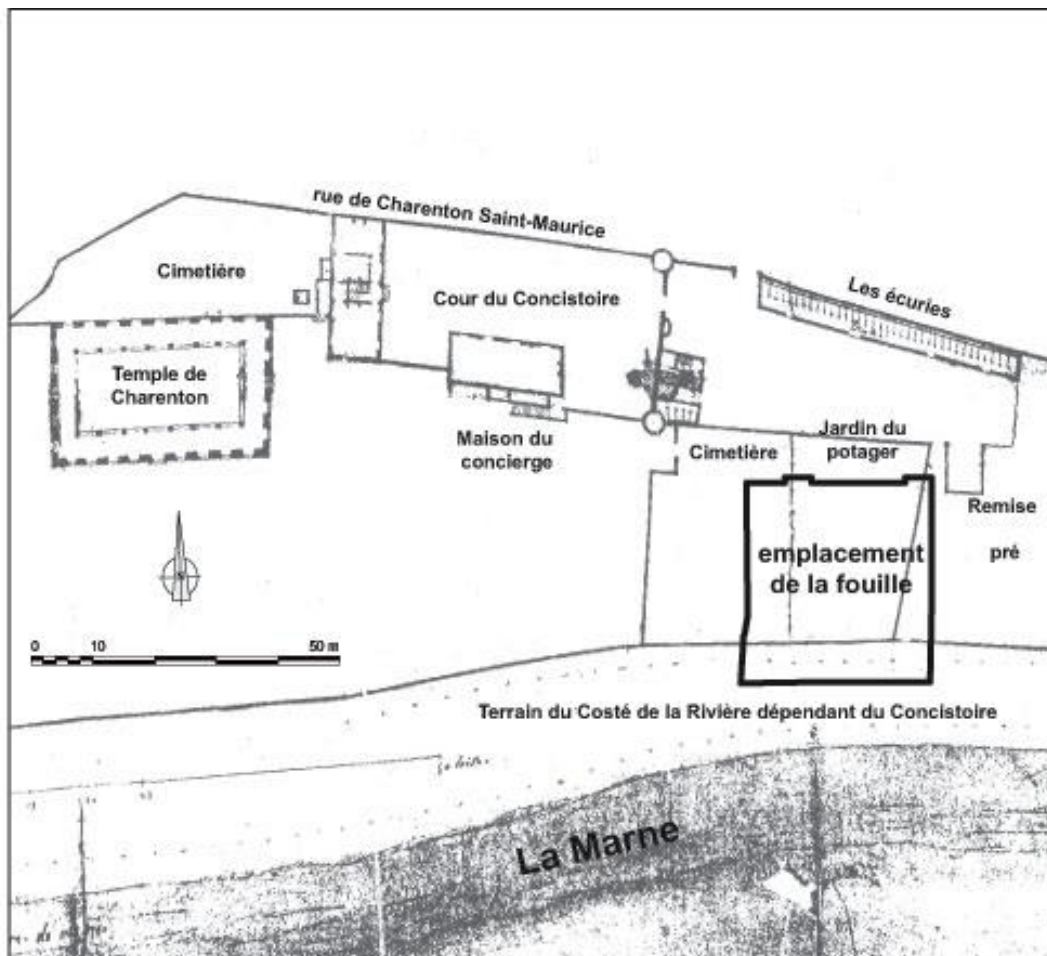
10. ábra

11. ábra

12. ábra

13. ábra

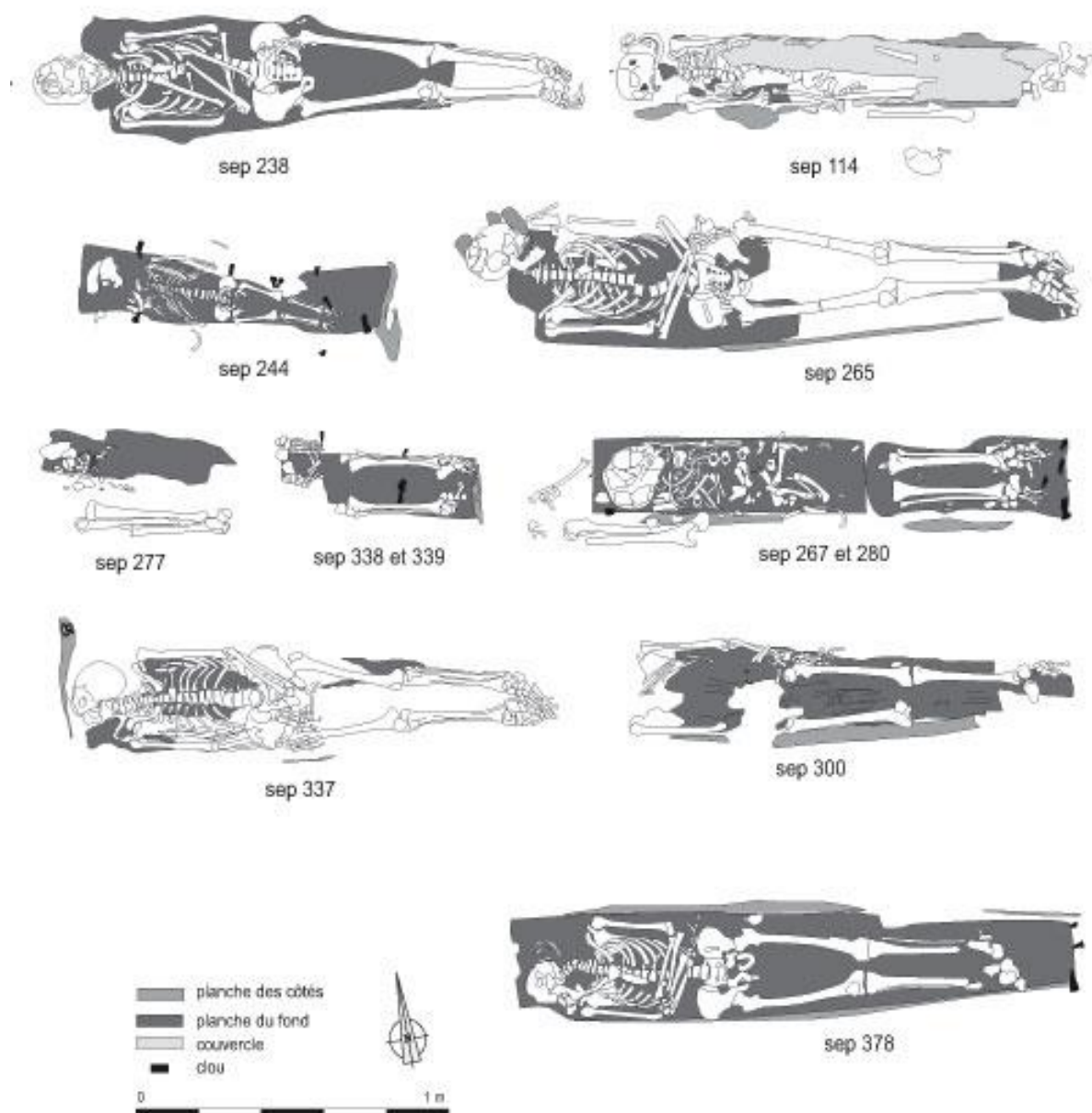
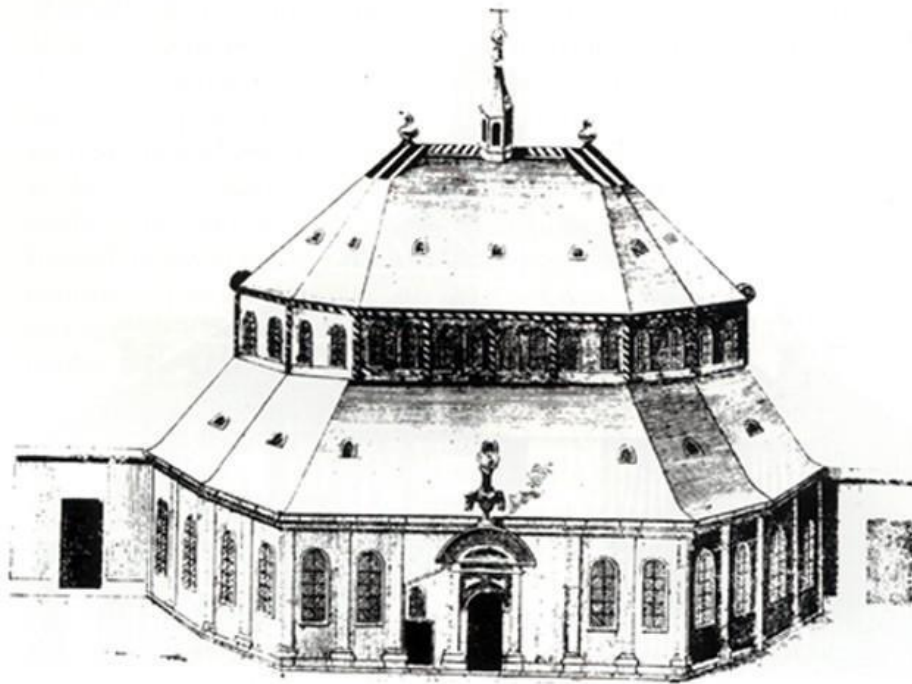

Fig. 2 : Exemples de sépultures dont les cercueils sont en partie conservés. © Cécile Buquet-Marcon, Inrap

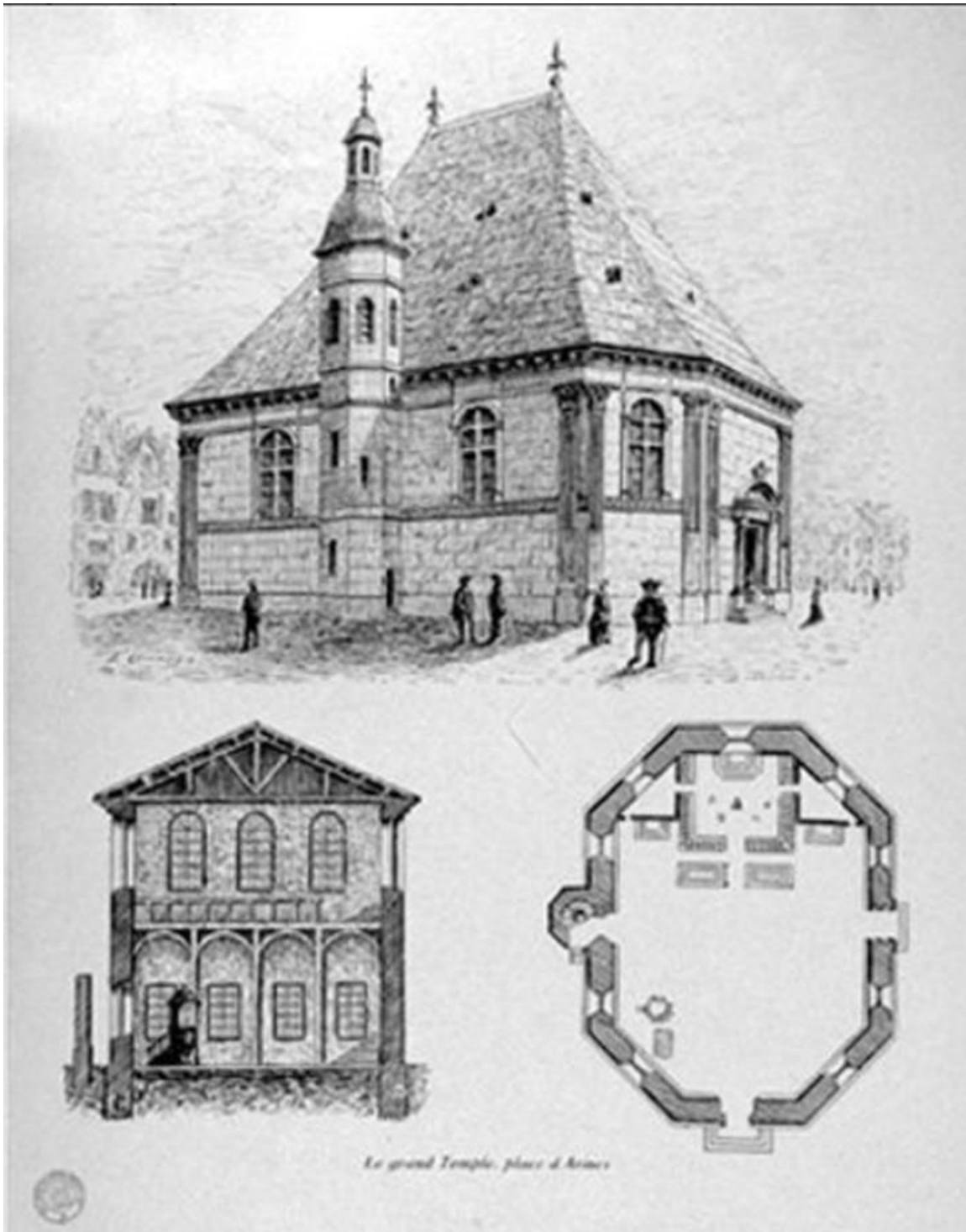
14. ábra

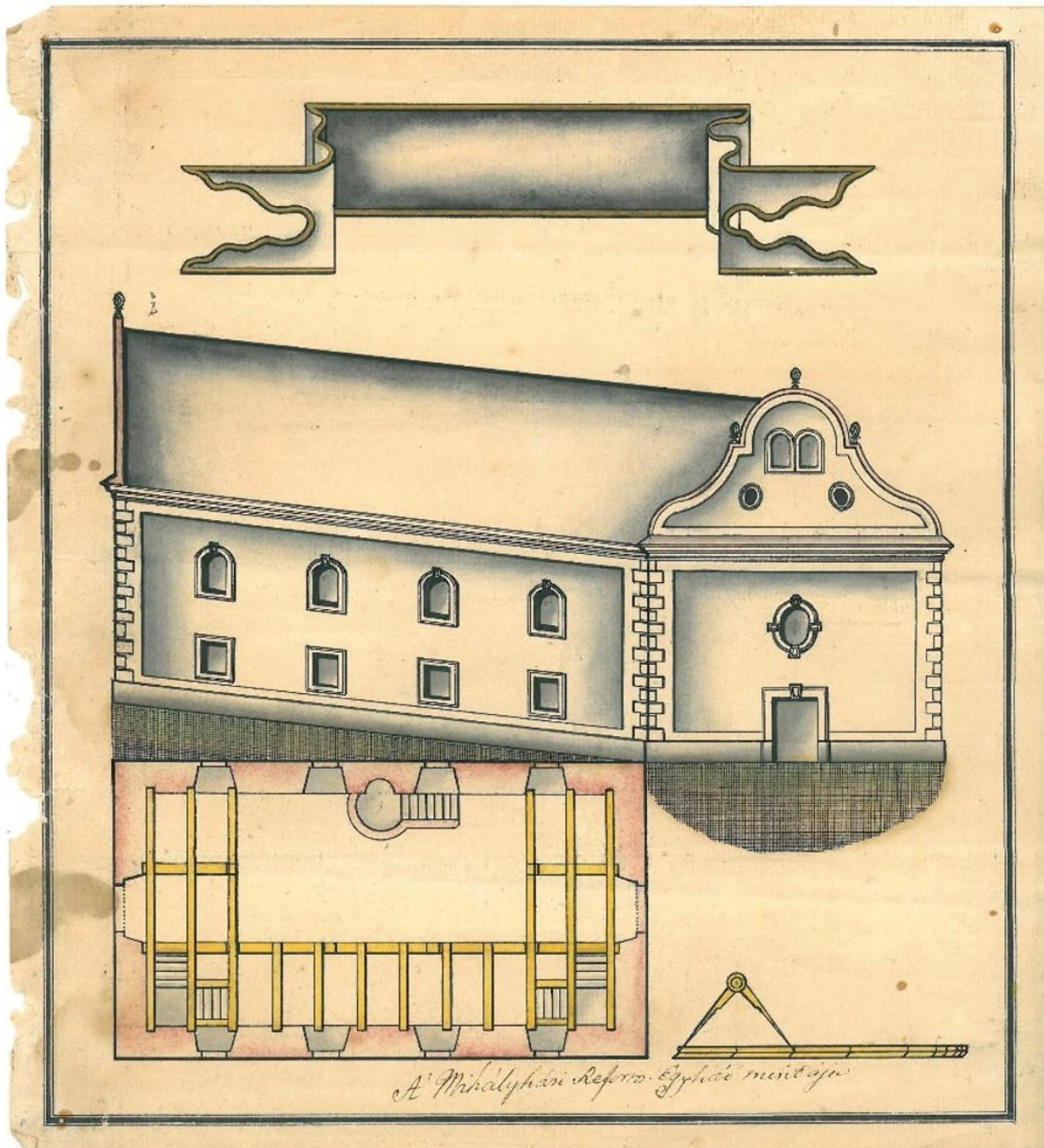
15. ábra

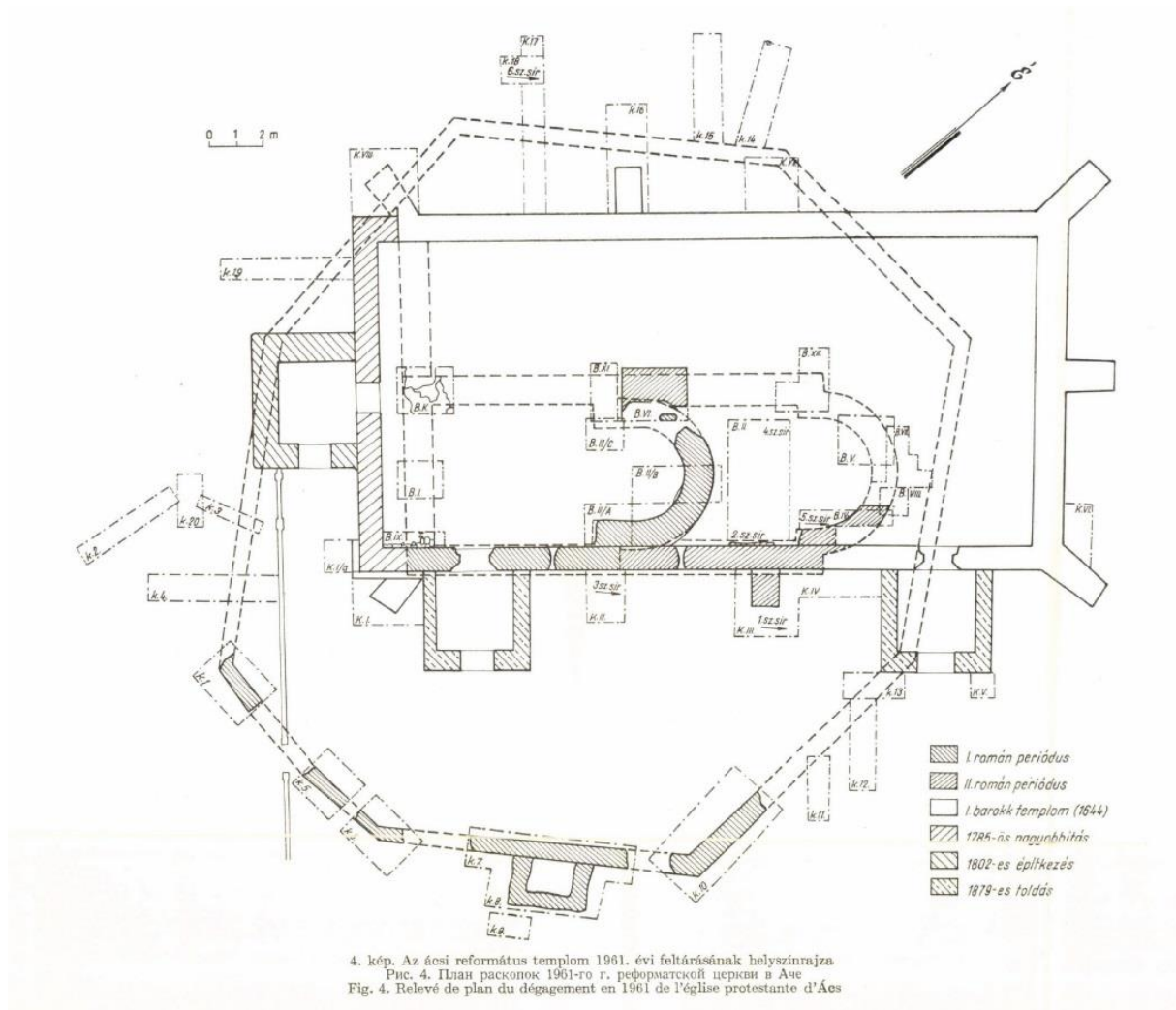
16. ábra.

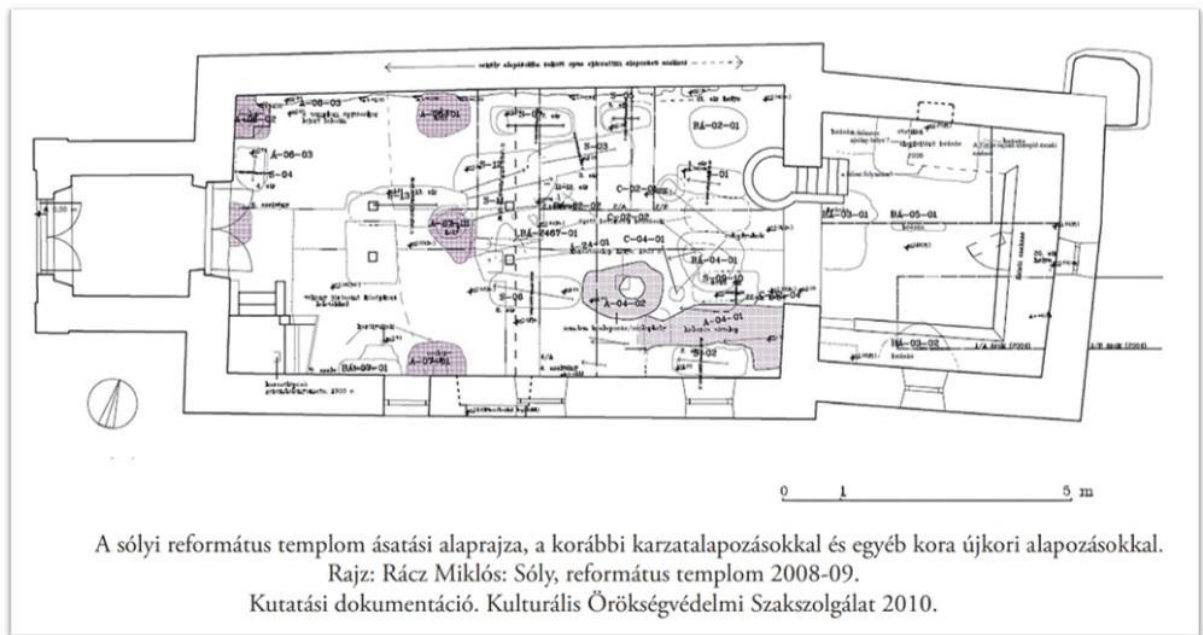
17. ábra

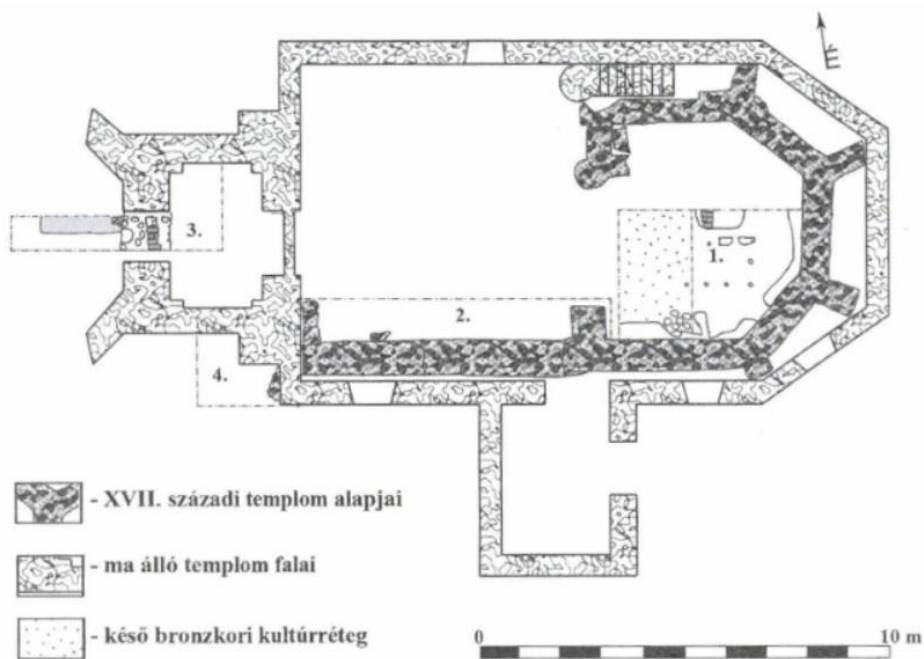
18. ábra

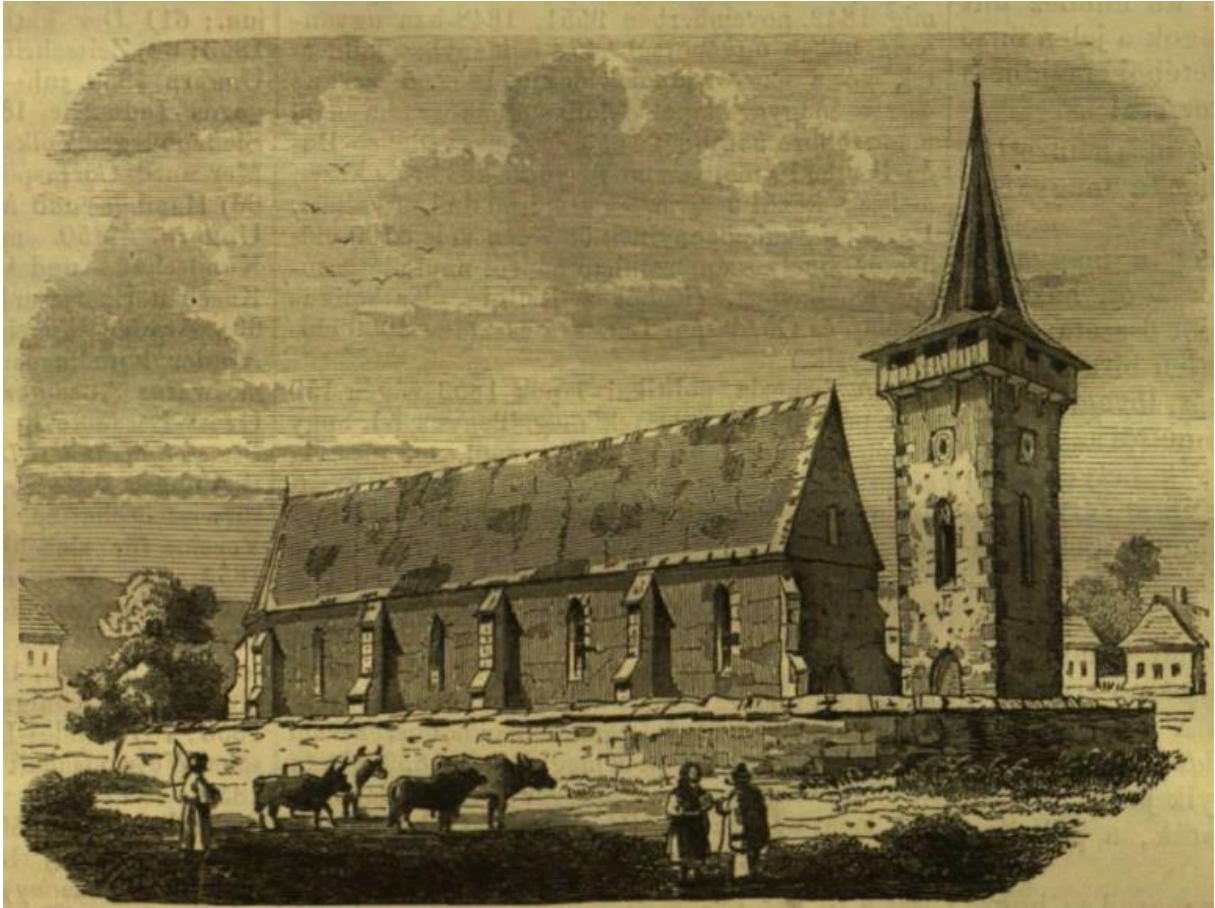
19.ábra

20. ábra

21. ábra

22. ábra